

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України

Питання взаємозв'язку художніх історичних творів з науковою літературою

До оцінки організацій «українських більшовиків»

Політична діяльність В. К. Винниченка

І. В. Лучицький — дослідник історії французької буржуазної революції (До 200-річчя революції)

Голод на Україні (1931—1933 рр.)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

Костомаров. Мазепа

7'89

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор *В. П. Литвиненко*
Технічний редактор *О. В. Дивуал*
Коректор *Л. П. Захарченко*

Здано до набору 12.05.89. Підп. до друку 22.06.89.
БФ 37720. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.
вид. арк. 15,74. Тираж 5130 пр. Зам. 09-66. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 7 (340),
июль, 1989. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Ком-
партии Украины — филиал Института марксизма-лени-
низма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан
в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке).
Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство
«Наукова думка».

Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжно-журнальная типография научной книги.
252030, Киев 30, ул. Ленина, 19.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7 (340)

ЛИПЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

- Курас І. Ф. Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду
Компартії України 3
- Гусев В. І. Парламентська тактика більшовиків 18

ІНТЕРВ'Ю

- Питання взаємозв'язку художніх історичних творів з науковою літературою . . . 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

- Солдатенко В. Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків»
(закінчення) 49

100-річчя проголошення 1 Травня щорічним святом солідарності міжнародного пролетаріату

- Горякіна В. С. (Сімферополь). Першотравневі свята на Україні (1895—
1904 рр.) 57

- Тичина А. К. (Ізмаїл). До становлення соціально-політичного механізму
управління виробництва (1920—1925 рр.) 62

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Гриценко А. П. Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби
проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадян-
ської війни (1917—1920 рр.) 73

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ	
Хміль І. С. Політична діяльність В. К. Винниченка	82
ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО	
Таран Л. В. І. В. Лучицький — дослідник історії французької буржуазної революції (До 200-річчя революції)	92
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
Голод на Україні (1931—1933 рр.)	99
ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ	
Волковинський В. М. Нестор Махно: завивсті стежки політичного авантюриста	112
ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ	
Подов В. І. (Лисичанськ). До історії відкриття кам'яного вугілля в Донбасі	124
НАШ КАЛЕНДАР	
Гломозда К. Ю. Російська армія часів Полтавської битви (До 280-річчя битви)	128
З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
Костомаров М. І. Мазепа (продовження)	134
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
Романцов В. О., Шульга І. В., Євсейчик І. Ф. Історія КПСС. Курс лекцій	144
Гаврилюк О. Ю., Плісюк В. П. (Львів). О. Н. Семків. Преодолення различий между городом и деревней: опыт и проблемы партийного руководства (на материалах партийных организаций Украины) (1965—1988 гг.)	146
Гайдуков Л. Ф. А. А. Спирни. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров	149
Патлажан Ю. І. (Івано-Франківськ). В. Мельниченко. Расстреляна в Одессе	151
* * *	
Перебудова та історична наука. Бібліографічний покажчик (закінчення)	152
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Тимченко С. М. (Запоріжжя). Читацька конференція «Українського історичного журналу» в Запорізькому держуніверситеті	156
Колодезева С. П. Захист докторської дисертації В. І. Михайленком	157
Теми дисертацій	158

Курсом оновлення соціалізму

У світі рішень XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції посприяла увага до вивчення і висвітлення проблем історичного досвіду республіканської партійної організації. Цьому сприяла відповідна постанова ЦК Компартії України «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посиленню їх зв'язків з практикою». Поставлено завдання першочергового значення — зосередити головні зусилля на комплексній розробці актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, методології історико-партійної науки, створенні фундаментальних праць в історії Компартії України. В зв'язку з цим набуває особливої актуальності підготовка до видання «Нарисів історії Компартії України», яке передбачено здійснити на конкурсній основі, в умовах гласності і активного обговорення широкого кола проблем, що вимагають наукового переосмислення та розв'язання на сучасному рівні. З огляду на це, в нашому журналі, починаючи з 9-го номера, почнуть друкуватись матеріали «Нарисів історії Компартії України». Належне місце знайдуть публікації, спрямовані на заповнення так званих «білих плям», висвітлення ролі окремих видатних діячів партії і держави. Крім задоволення інтересів громадськості до вказаної проблематики, редакція переслідує й іншу мету: провести своєрідну апробацію нових досліджень, які готуватимуться до видання, надати певну допомогу викладачам вузів, вчителям, усім, хто цікавиться історією.

Публікацією статті члена-кореспондента АН УРСР І. Ф. Кураса «Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України» редакція починає цю важливу розмову.

І. Ф. Курас (Київ)

Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України

Зроблено спробу розкрити основні теоретичні, концептуальні та конкретно-історичні проблеми вивчення історії Компартії України як складової частини єдиної ленінської партії в умовах перебудови. Звертається основна увага на необхідність відновлення творчого розвитку ленінської концепції соціалізму, подолання догматизму, висвітлення так званих «білих плям», на всебічну оцінку передового досвіду перебудови республіканської партійної організації.

Стан наукового вивчення і висвітлення історії КПРС, її складових частин — історії республіканських та обласних партійних організацій, у тому числі Компартії України, можна сказати, є дзеркальним відображенням стану самої партії, пануючих у ній і в суспільстві політико-ідеологічних концепцій. Це стосується рівня теоретичних уявлень, самого вектора наукових пошуків та інтересів, тематичної спрямованості досліджень і публікацій, підготовки кадрів, критеріїв оцінки результативності історико-партійних розробок, визначення перспектив їхнього розвитку. За цими основними параметрами визначається зліт історико-партійної науки в період її зародження і становлення за часів В. І. Леніна, падіння її престижу з одного боку і піднесення до своєрідної біблії з другого у роки культу особи, короткочасне пожвавлення під впливом

хрущовської «відлиги», зворотний рух на багатьох важливих напрямках в умовах застою і, нарешті, її досить суперечливий стан у наші дні.

Головна суперечність, на наш погляд, полягає в тому, що утворився розрив між новими суспільними потребами, коли оцінка історичного досвіду партії стала одним з основних напрямів перебудови ідейно-теоретичної, духовної сфери, фокусом найгостріших суперечностей і зіткнень прихильників і противників перебудови, і досі ще не подоланою інерцією старих підходів у мисленні, історичній свідомості. Звідси явний зазор — у центрі він менший, в республіці — більший, на місцях ще більший — у переведенні новаторських ідей, теоретичних положень і висновків XXVII з'їзду КПРС, XIX партійної конференції, праць М. С. Горбачова, партійних документів останніх років на мову наукових досліджень. Звідси наростання претензій до істориків партії і справедлива критика з боку широкої громадськості, часом образливі, але багато в чому обгрунтовані визначення їх, за відомим висловом Ф. Мерінга, як «попів марксистської парафії», і навіть як однієї з трьох сил (на думку академіка Л. І. Абалкіна), що гальмують перебудову. Віднесення цих оцінок головним чином до вузівського суспільствознавчого крила мало що міняє по суті, хоч питома вага реального внеску останніх у наукову розробку історико-партійних проблем перебудови справді неадекватна їхньому кількісному та кваліфікаційному — принаймні формально — потенціалу.

Цілком ясно одне: якщо партія в цілому виробила концепцію перебудови і приступила до другого етапу її практичної реалізації в економічній, соціальній, політичній та ідеологічній сферах, то вчені-історики переважно перебувають на першому етапі — на стадії вироблення концепції історико-партійних досліджень і публікацій, дискусії про періодизацію, характер «білих плям», вироблення пропозицій про розширення доступу до документів і статистики та ін. В результаті фактом є не тільки відставання від письменників та публіцистів (що має своє переконливе пояснення), але й тенденція до випередження істориків їхніми колегами, фахівцями в галузі філософії, політекономії, соціології, наукового комунізму. У всякому разі, численність історико-партійних публікацій «малого жанру» ніяк не може компенсувати відсутність узагальнюючих видань наукового та учбового характеру.

До питання про місце і роль історико-партійної науки у розв'язанні завдань перебудови, основних напрямків і умов успішної реалізації проблем, що виникли, вже багато разів звертались різні автори (Див., наприклад, статтю В. П. Наумова, В. В. Рябова, Ю. І. Філіппова «Про історичний шлях КПРС у світлі нового мислення» — ж. «Вопросы истории КПСС», 1988, № 9, 10; статті і виступи Г. Л. Смирнова, В. В. Журавльова, Ю. М. Афанасьєва, Ю. О. Полякова, П. В. Волобуєва, І. Д. Ковальченка, публікації останніх років у журналах «Коммунист», «Вопросы истории», «Вопросы истории КПСС», «История СССР», «Українському історичному журналі», «Правдинські п'ятниці», збірники «Іншого не дано» (1988 р.), «Історики сперечаються» (1988 р.), «Сторінки історії партії» (1988 р.) численні дискусії та «круглі столи»). Очевидно, немає потреби торкатися тут їхнього змісту. Варто лише зауважити, що з усього широкого спектру порушених питань висловлені винятково плідні і разом з тим досить часто суперечливі судження. В цілому вони відповідають новій атмосфері демократизму і соціалістичного плюралізму в науці, однак нерідко трапляються і думки, продиктовані більше емоціями, ніж науковими аргументами.

Безперечним є усвідомлення всіма гостро назрілого завдання відновлення у повному обсязі марксистсько-ленінської теорії соціалістичної економіки, ленінської концепції соціалізму, відтворення повної і правдивої історії революційного руху, практики створення соціалістичного суспільства, ленінського розуміння ролі Комуністичної партії та її місцевих загонів. Цю обставину важливо підкреслити з точки зору вну-

трішнього органічного взаємозв'язку цих проблем, неможливості вироблення сучасної концепції історії КПРС ізольовано, поза аналізом загальнометодологічних питань. Особливий інтерес зараз викликає трактування ленінських принципів наукової об'єктивності, партійності та історизму, уроки правди і гласності стосовно до історико-партійної науки, уточнення її предмета і завдань, періодизації, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, загального і особливого, інтернаціонального і національного, оволодіння методами системно-історичного аналізу, теорією варіабельності, вивчення всього «віяла історичних можливостей».

Відновлення ленінської концепції соціалізму і партії передбачає ясну, засновану на конкретно-історичному аналізі відповідь на питання, в чому полягав відхід у кінці 20-х — на початку 50-х років від ленінізму, яких реальних зрушень на шляху до його відновлення було досягнуто у 50—60-і роки, у чому виявився зворотний рух у період застою. Як відомо, про сталінський час сьогодні є чотири точки зору:

відбувся не відхід від ленінізму взагалі, а відхід від ленінських способів побудови соціалізму;

мав місце відхід від ленінської моделі соціалізму і заміна її сталінською як неминучою у тих історичних умовах;

був побудований адміністративний, бюрократичний, казарменний соціалізм;

викінченої моделі соціалізму не було і за Леніна, а соціалізму у нас немає й понині.

У зв'язку з цим слід зазначити, що коли три перші точки зору можуть бути і є предметом дискусії, то четверта видається по суті такою, що виходить за межі наукового аналізу, оскільки не містить якихось серйозних аргументів і продиктована мотивами досить далекими від пошуку істини. З відповіддю на ці питання якнайтісніше пов'язана проблема періодизації історії радянського суспільства і КПРС. Не випадково щодо обох проблем існує так багато різних, часто взаємовиключаючих думок і суджень. Не вдаючись до їх детального викладу* — відзначимо плідну, з нашого погляду, тенденцію до укрупнення історичних періодів, що відповідають стратегічним етапам і рубіжним результатам соціалістичного будівництва, встановлення на цій основі наукових критеріїв його окремих етапів. Розв'язання цих питань важливе як для загальнопартійної періодизації, так і регіональної, зокрема, історії Компартії України. З особливостей, які не враховуються в існуючих виданнях, слід назвати період утворення Компартії України, що заслуговує, з нашої точки зору, виділення в окремий етап. Зараз, як відомо, він розглядається у загальному розділі про громадянську війну. Гадаємо, вимагає врахування і специфіка передвоєнного періоду історії республіканської партійної організації (1939—1941 рр.), зв'язана із завершенням возз'єднання українських земель в єдиній союзній Радянській державі, і особливостей здійснення соціалістичних перетворень у цьому регіоні.

Створення сучасної наукової концепції історії КПРС — завдання комплексне, воно передбачає розв'язання теоретико-методологічних, конкретно-історичних питань загальнопартійного і регіонального рівня, може успішно розв'язуватися на основі консолідації зусиль спеціалістів у центрі і в республіках. У цьому зв'язку в усій своїй складності і гостроті постає завдання фронтального переосмислення історичного досвіду Компартії України на основі концепції революційної перебудови всіх сфер і сторін суспільного життя**.

* У найближчому номері журналу цій проблемі буде присвячено спеціальну публікацію.

** Стислий перелік актуальних проблем історії Компартії України вміщено в кінці статті.

Як слід розуміти це завдання? Які основні напрями його практичної реалізації стосовно історії Компартії України? Бачимо три основні напрями, які, гадаю, могли б стати основою широкого обговорення.

Перший — деякі загальні, так би мовити, «наскрізні» проблеми.

Другий — нові або дискусійні питання, що потребують додаткового, всебічного вивчення, усунення «білих плям».

Третій — назрілі питання науково-організаційного забезпечення.

Теорія наукового соціалізму, розроблена партією концепція перебудови — глибоко наукова основа, методологічний ключ до пізнання історичних процесів і явищ, надійний ідейний орієнтир, що допомагає у нелегких пошуках істини, у подоланні таких негативних явищ, як догматизм, недооцінка історичного досвіду, невміння, а часто і небажання рахуватися з об'єктивними законами і уроками історії, не кажучи вже про цілком свідоме і часте застосування «фігури умовчання», відверте ігнорування «незручних» фактів, історичних осіб або, навпаки, їх кон'юнктурне звеличування. «Безперечно,—відзначав М. С. Горбачов,— немало сказано за останні роки прикрого і навіть трагічного, такого, що може викликати гіркоту, біль, прикрість і незгоду. Не знати, не відати цього, звичайно, спокійніше. Але з такого підходу не можуть народитися революційна свідомість, громадянська позиція, мужність і висока відповідальність людини, такі необхідні для успіху перебудови. Саме тому партія сміливо пішла на критичний перегляд минулого, відновлення історичної правди... Цю роботу слід продовжити»¹.

Це завдання розумом і серцем сприйняте істориками нашої республіки, які нині зосередили зусилля на всебічному, неупередженому і правдивому аналізі ключових проблем історії Компартії України як випробуваного загону єдиної ленінської партії в її повному теоретичному, хронологічному, так би мовити, сутнісно-фабульному і суто людському, персоніфікованому вимірах.

Серед широкого кола теоретичних аспектів історико-партійного характеру найважливіше місце належить творчому осмисленню, новому прочитанню і висвітленню в конкретних дослідженнях ленінської концепції історії Компартії України. В ідейній спадщині В. І. Леніна із ключових питань історії більшовицьких організацій України, республіканської партійної організації налічуються сотні статей, листів і документів. Всього у Біографічній хроніці В. І. Леніна зафіксовано понад 2,5 тис. документів і фактів, пов'язаних з Україною. Понад 1,5 тис. з них відносяться до післяжовтневого періоду. Лише за короткий, але дуже відповідальний для долі нашої республіки історичний відрізок — з листопада 1919 по січень 1921 р. В. І. Ленін близько 500 разів в тій чи іншій мірі займався питаннями, пов'язаними з Україною, в тому числі Компартією республіки, надаючи їй неоцінну допомогу в розв'язанні складних завдань партійного, державного, господарського і культурного будівництва, розгрому інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Всього в ленінській спадщині 1917—1923 рр. Україні присвячено понад 350 творів і документів.

Крім того, з ініціативи В. І. Леніна питання, пов'язані з Україною, регулярно розглядалися на засіданнях ЦК РКП(б), Раднаркому, Ради Оборони (з 1920 р. — Ради Праці і Оборони) РСФРР. Лише за роки громадянської війни Політбюро ЦК РКП(б) (функціонувало з березня 1919 р.) понад 80 разів розглядало питання, пов'язані з Україною, близько 30 разів обговорювалися вони на засіданнях Пленумів ЦК, більше 80 разів — на засіданнях РНК і майже 70 — на засіданнях Ради Оборони і Ради Праці і Оборони РСФРР. Необхідний комплексний аналіз усієї ленінської теоретичної спадщини, створення узагальнюючої праці «В. І. Ленін і Компартія України». Слід продовжувати пошук нових

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1988. — С. 83.

документів, зокрема з фонду В. І. Леніна, особистих фондів керівників партії, насамперед реабілітованих останнім часом (Г. Л. Пятакова, Х. Г. Раковського, М. І. Бухаріна та ін.).

Відновлення в повному обсязі правдивої концепції історії Компартії України потребує такого ж повного «очищення» її від сталінських нашарувань, наукової переоцінки величезної історіографії, що склалася за більш ніж 70-літній період. В історіографічному плані можна вважати більш-менш задовільно висвітленим лише період 1917—середини 30-х років. Інші потребують ґрунтовного опрацювання, та і в цілому треба буде багато що оцінити заново, наче провести своєрідну реабілітацію не тільки авторів, а й їхніх творів, виявити коло дискусійних питань і на цій основі визначити напрям дальших розробок.

Ця складна проблема має чимало наукових і морально-етичних аспектів. Передусім чекають на свою історіографічну оцінку численні публікації, в тому числі й мемуарні, таких відомих партійних і державних працівників, як В. О. Антонов-Овсієнко, В. К. Аверін, А. С. Бубнов, Є. Б. Бош, В. В. Вакар (Правдін), В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, М. М. Майоров, Г. І. Петровський, Г. Л. Пятаков, Г. Х. Раковський, М. О. Скрипник та ін. Особливої уваги заслуговує спадщина істориків, які в 30 роки зазнали репресивних дій. Серед них праці В. М. Манілова, С. Шрайбер, Д. І. Ерте (Райхштейна), М. С. Воліна, М. М. Попова, М. І. Острогорського, Г. О. Карпенка, В. К. Щербакова, Й. Гермайзе, В. І. Сухино-Хоменка, А. І. Річицького, М. І. Яворського, М. А. Равича-Черкаського тощо. Настав час переглянути необґрунтовані звинувачення, які було висунуто проти українських істориків з ініціативи Л. М. Кагановича в 1947 р. Як відомо, в той час «Короткий курс історії України», «Нарис історії України», перший том «Історії України», підготовлені під керівництвом С. М. Білоусова, К. Г. Гуслистого, Л. М. Славіна, М. М. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. Р. Ястребова, було огульно звинувачено в антимарксизмі і націоналізмі. Та й в більш близькі до нас часи, зокрема в дискусіях навколо історико-партійних проблем і «Нарисів історії Компартії України», нерідко спостерігалася невиправдана схильність до пошуків «ідеологічного компромату», нетерпимість до інакомислячих, що не сприяло пошуку істини.

Іншу важливу проблему можна умовно назвати «Історичні аспекти перебудови». Цілком очевидно, що здійснюючи перебудову всіх сторін громадського життя радянського суспільства, партія спирається на елементи досвіду перебудови внутріпартійного життя, організаторської і політичної роботи партійних організацій у минулому, особливо на переломних етапах нашої історії. Такий підхід дозволяє, з одного боку, «вписати» нинішню перебудову в історичний контекст, показати її наступність з ідеями і духом ленінізму, Великого Жовтня, а, з другого боку, ще яскравіше розкрити її новизну і справді революційний зміст.

Ознайомлення з історико-партійними публікаціями, а також дисертаційними роботами, які з'явилися вже після XXVII з'їзду КПРС, свідчить про дуже тривожний симптом. Складається враження, що історики партії, які нерідко голосніше від інших говорять про значення останніх партійних документів, на ділі далеко не повною мірою оволоділи їх глибинними ідеями, висновками та уроками. Тому схематизм, ковзання по поверхні описуваних явищ, схильність до старих, надмірно мажорних, або, навпаки, надзвичайно песимістичних підходів та оцінок і далі продовжують характеризувати багато які видання. Думаю, що явище це аж ніяк не регіонального характеру.

Є тут і ще одна досить неприємна сторона. В деяких працях набуває поширення, наприклад, такий, у цілому далеко не новий, «метод», коли оцінки й висновки останніх партійних документів, особливо ті положення, що висуваються в них як завдання сьогоdnішнього і завтрашнього дня, ніби механічно поширюються на ті періоди, яких вони просто

не стосуються. Більше того, під них «підганяються» відповідні ілюстрації, приклади, цифри і т. д.

В результаті не тільки штучно змазуються грані між різними періодами і завданнями. Актуалізація, яку розуміють неправильно, обертається на ділі кон'юнктурщиною, лакуванням найближчого, а іноді і більш віддаленого минулого. У такому підході сама перебудова заганняється в прокрустове ложе застарілих догматичних схем. І виходить, що історико-партійним працям найчастіше і найбільше якраз і не вистачає справжнього історизму. Немає потреби говорити про те, що такі розробки не можуть бути надійним фундаментом вироблення правильних оцінок, ідеологічних орієнтувань, не кажучи вже про надійні наукові прогнози.

У чому вбачається вихід? У підвищенні компетентності, методологічної культури. Саме тут історики партії, спеціалісти в галузі партійного будівництва ще недопрацьовують, на що справедливо, і не раз, указувалося у виступах керівників партії, в партійних документах, у пресі.

Глибокий історико-теоретичний смисл має і проблема прискорення. Загальновідомими є положення про революції як локомотиви історії, про те, що один день у революційну епоху дорівнює десятиліттям буденного, звичайного життя, про роль партії як могутнього прискорювача суспільних процесів. Разом з тим сьогодні потребує більшого осмислення таке явище, як необгрунтоване прагнення прискорити просування вперед, перескочити через необхідні ступені, не рахуючись з об'єктивними умовами.

Зайва революційна розмахистість, поспішність, недооцінка труднощів і складностей відображають природне, зрозуміле, пояснимо історичне нетерпіння мас. Народ, який здійснив революцію і з ентузіазмом узявся за створення нового, прагне пошвидше досягти бажаної мети. Наївне уявлення про близькість «сяючих вершин», щира віра в негайний прихід комунізму позначилися і в перші роки після Жовтня і потім, у наш час.

Скажімо, добре відомо, що «воєнний комунізм» був вимушеним. Надзвичайно важкі умови боротьби з іноземним нашествям і контрреволюцією примусили форсувати і довести майже до абсолюту націоналізацію промисловості, призвели до ліквідації торгівлі і грошей. Але реалізація цих заходів породила ілюзію, що таким шляхом, з допомогою безпосереднього штурму позицій капіталізму, можна швидко прийти до комунізму.

Криза, що спалахнула, прискорила перехід від штурму до облоги, до нормальної політики перехідного періоду — непу. Ленін відзначав разом з тим, що воєнний комунізм не був помилкою. Зараз у пресі можна зустріти абсолютно протилежні твердження, правда, без посилянь на джерела. Породжений війною і розоренням, воєнний комунізм втілював один з варіантів — що виявився невдалим — соціалістичного будівництва. Тут у наявності характерне діалектичне поєднання змушеності, пошуку шляхів і спроби швидшого просування.

Форсаж при здійсненні колективізації та індустріалізації також, з одного боку, був вимушеним, а з другого боку, був викликаний бажанням рухатися швидше.

Здійснивши ліквідацію приватної торгівлі, намічаючи вже в другій п'ятирічці створення безкласового суспільства, проголошуючи на XVIII з'їзді перемогу соціалізму і початок переходу до комунізму в одній країні, Сталін намагався штучно прискорити рух суспільства. Поспішав і Хрущов, висуваючи в 1961 р. конкретні двадцятилітні рубежі побудови матеріально-технічної бази комунізму. По-своєму спішив Брежнев, висуваючи і однобоко (з наголосом лише на позитивні сторони) трактуючи концепцію розвинутого соціалізму.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що прояви поспішності не мають

нічого спільного з політикою справжнього прискорення економічного і соціально-суспільного розвитку, проголошеною в квітні 1985 р. Раніше забігали вперед, перескакували через ступені, брали темп не по можливості. Суб'єктивне бажання випереджало матеріальну базу, об'єктивну основу. Нині, навпаки, приводяться в рух невикористані, але вже наявні матеріальні ресурси, ламається механізм гальмування, знімаються всі перешкоди, які заважають прискореному розвитку. Це не суб'єктивістська, волюнтаристська поспішність, а об'єктивна, назріла необхідність.

Великий теоретичний і практичний інтерес становить історичний зріз проблеми «партія і демократія», особливо такі її аспекти, як:

досвід боротьби за розв'язання демократичних завдань на буржуазно-демократичному і соціалістичному етапах революції;

діалектика демократії і централізму в діяльності партії (внутріпартійного життя в тому числі) на різних історичних етапах;

вивчення досвіду участі партії в масових виборчих кампаніях;

досвід взаємовідносин Комуністичної партії і численних непролетарських, особливо дрібнобуржуазних партій, у тому числі національних районів країни. Компартія України, наприклад, нагромадила унікальний досвід у цьому відношенні, оскільки на Україні аж до 1925 р. легально діяла опозиційна комуністам УКП (зауважимо в дужках, що її фінал збігся з утвердженням Сталіна в керівництві партією). Історики ще мають висвітлити питання про завершальний етап її існування;

досвід взаємовідносин з масовими організаціями, в тому числі неформальними.

Багатющий історичний досвід нагромадила Компартія України в здійсненні ленінської національної політики, в реалізації завдань інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих. Значущість цього досвіду високо цинив В. І. Ленін, рекомендував його вивчати молодим комуністичним і робітничим партіям. Тут більшовикам уперше вже в 1917 р. довелося зустрітися з національно-визвольним рухом, який набув небаченого розмаху; вперше розв'язувалося тут на практиці і питання про створення національної радянської державності і республіканської партійної організації; живий унікальний досвід набувався тут і в подоланні великодержавних та націонал-ухильницьких тенденцій, в урахуванні інтересів національних меншостей у партійному, державному і культурному будівництві, в подоланні перегинів і помилок, в інтернаціональному єднанні і вихованні трудящих. Цей досвід потребує свіжого погляду і нового прочитання, зокрема, з точки зору практичного використання багатьох його граней у сучасних умовах.

Думається, правомірною є постановка питання про нові напрями в діяльності республіканських партійних організацій. Як, скажімо, оптимально врахувати потреби та інтереси єдиного народногосподарського комплексу країни в умовах децентралізації, регіонального госпрозрахунку? Як забезпечити найбільш ефективно зміцнення радянської федерації і подальше розширення прав союзних республік, які сторони демократичного централізму виходять сьогодні на передній план? Цілий комплекс проблем постає у зв'язку з опублікованим проектом «Загальні принципи перебудови керівництва економікою і соціальною сферою в республіках на основі розширення суверенних прав, самоуправління і самофінансування», і обговорення цих проблем на З'їзді народних депутатів.

Новою теоретичною проблемою, яка вимагає ґрунтовного осмислення, є проблема альтернативності, поліваріантності історичного шляху. Із цілком правильною тези про те, що історія є не чим іншим, як лише однією, реалізованою альтернативою з багатьох можливих, дослідники в недалекому минулому, а деякі і тепер, робили висновок, що інші зовсім не варті уваги. В результаті ми маємо однобічну, вкрай збіднену картину історичного шляху, в тому числі і нашої республіки, де завжди діяла якась важко вловима, надприродна закономірність, яку до того ж

втілювали і виражали одна або кілька осіб, де не було суперечностей і поразок, а лише самі перемоги.

А чому може навчити така історія? Хіба в історії революції і наступних років на Україні, як і в країні в цілому, не перепліталися в складному, нерідко трагічному симбіозі благородні ідеали і цілі, високі надії і устремління, безкорисливі пориви з дрібнобуржуазним анархізмом і сваволею, утопічною зрівнялівкою і користолюбством? Вона дає немало переконливих підтверджень і того, що організоване начало не завжди брало гору над бунтарськими пристрастями, коли нерідко на поверхні діють сили, для яких головним є боротьба за особисту владу, за задоволення хворобливого честолюбства.

Не можна не брати до уваги і такі фактори, як успадкована економічна і культурна відсталість, війни, вороже оточення, величезні зусилля і засоби, які витрачалися на оборонні потреби. Хіба все це не залишило сліду в свідомості народу, не позначилося на політиці партії, на моральному кліматі?

Ось чому сьогодні так важливо, хоч і дуже непросто, розставити в цьому драматичному сплетінні, гідному пера Шекспіра, все на свої місця, відокремити реальне від наносного, велике від дріб'язкового, обґрунтовані надії від догматичних химер, тверезість оцінок від нігілізму, новаторство від консерватизму і застою, реальні тривоги від дрібнобуржуазної паніки і ниття з приводу труднощів, а то й без усякого приводу. Тільки така картина реального життя може стати і його сучасною школою, основою для реальних прогнозів, озброїти повчальними уроками.

Перебудова владно змушує осмислити практично весь історичний досвід республіканської партійної організації, додатково вивчити ряд проблем. По-перше, це дуже широке коло питань історії соціал-демократичних і більшовицьких організацій дожовтневого періоду. Серед них — об'єктивні і суб'єктивні передумови поширення марксизму на Україні, більш зважена і повна оцінка ролі I з'їзду РСДРП, структура і типологія соціал-демократичних організацій на Україні (більшовицькі, меншовицькі, об'єднані, національні — УСДРП, «Спілка», Бунд, ППС та ін.), соціальний і національний склад керівних працівників місцевих партійних організацій; більшовики і масові революційно-демократичні організації.

По-друге, це закономірності переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, зокрема, альтернативність шляхів розв'язання перспектив політичного і національного розвитку України; оптимізація організаційних форм побудови більшовицьких організацій, Рад у зв'язку із завданнями соціального і національного визволення; більшовики і демократичні рухи, зокрема національно-визвольні; тактика щодо Центральної ради, дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

По-третє, ще недостатньо вивчені питання початкового періоду становлення Української РСР, діяльності Компартії України, зокрема, досвід партійного керівництва національно-державним і культурним будівництвом, характеристика перших складів ЦК КП(б)У, ЦВК і Раднаркому, республіканських органів влади.

По-четверте, у зв'язку з відродженням ленінських ідей про кооперацію, відновленням реальної історичної картини індустріалізації, колективізації, культурної революції постає питання про висвітлення участі у виробленні рішень у цих областях керівних діячів КП(б)У. Без відповіді залишається і питання про їх роль у поступовому спрощенні всього багатства ленінських ідей про суспільство, яке будується, зведення його лише до канонічних «ланок» сталінської концепції будівництва соціалізму. Дослідники повинні дати відповідь на одне з найгостріших сьогодні питань: яке ж суспільство побудоване в СРСР у 20—30-ті рр.? Яким був ступінь його зрілості? Необхідно проілюструвати ці положення республіканським матеріалом. Перед істориками

партії стоїть завдання показати, так би мовити, вихідні позиції і розглянути в розвитку всі найважливіші компоненти створення нового суспільства.

Абсолютно не вивченим є питання про структуру і функціонування власне партійного апарату як на рівні ЦК КП(б)У, так і на рівні обкомів, міськкомів і райкомів партії, їх взаємодії з органами Радянської влади. При цьому важливим здається розгляд цього процесу в динаміці, що дає змогу побачити як позитивне в роботі апарату, так і серйозні деформації, зв'язані з реалізацією сталінського погляду на партію як на армію, на «могутній орден мечоносців всередині радянської держави».

У тісному зв'язку з внутріпартійними справами стоїть питання про альтернативні шляхи соціалістичного будівництва. Настав час розібратися на республіканському матеріалі в різних підходах до стратегії соціалістичного будівництва, зокрема тих, які зіткнулися на рубежі 20—30-х рр. При цьому здається обґрунтованим перегляд точки зору, яка знайшла відбиття в багатьох публікаціях про наявність у КП(б)У «правої небезпеки», «правого ухилу».

Всебічний аналіз аргументів у дискусії дав би змогу відповісти на питання про те, наскільки обґрунтовані були запропоновані Я. В. Сталіним та його прибічниками, в тому числі і в керівництві КП(б)У, темпи індустріалізації і колективізації. Чи були обрані в цьому конкретному випадку методи, що призводять до найменших або, навпаки, найбільших втрат у процесі соціалістичного перетворення суспільства? З цим зв'язане і особливо актуальне сьогодні питання про походження негативних сторін планово-централізованої господарської структури, що склалася в 30—40-х роках, — тих її сторін, які покликана подолати перебудова. Переосмислення потребує і питання, яке раніше викликало дискусії, про ступінь зрілості доколгоспного села для колективізації як такої.

Поза полем зору дослідників і далі перебувають питання реальних найближчих і віддалених негативних наслідків грубих адміністративних методів впливу на селянство, «ціни» прискореної суцільної колективізації.

До недавнього часу штучноствореною «білою плямою» історико-партійної науки залишалася проблема голоду 1932—1933 рр. Необхідно повно висвітлити причини, масштаби і наслідки голоду, який забрав безліч селянських життів, виявити всі об'єктивні і суб'єктивні фактори, що призвели до цієї національної катастрофи. Відповідального аналізу потребує позиція керівників як республіканського, так і обласного рівнів і у виробленні курсу на колективізацію, в її проведенні і в період голоду 1931—1933 рр. Думаю, на ці питання допоможе знайти відповідь збірник «Мовою документів, словом історика», який зараз завершується в Інституті.

Історико-партійна наука не має на сьогодні досить повної статистики в питанні про кількість розкуркулених у республіці, виселених за її межі, притягнених до кримінальної відповідальності за законом від 7 серпня 1932 р., померлих від голоду в 1932—1933 рр.

Потребують цілковитої ясності питання, зв'язані з проблемою культу особи Сталіна і його впливом та проявами в республіці.

Загальна і неконкретна постановка цих питань у наявній історико-партійній літературі потребує глибокого їх пророблення і з'ясування ступеня деформації (при виявленні його специфіки у національних республіках), всіх сторін суспільного життя. Необхідно виявити об'єктивні і суб'єктивні фактори, що сприяли вкоріненню культової психології в суспільно-політичному житті, показати негативний вплив культу особи на економічну, політичну, духовну сфери, з'ясувати джерела тієї правової аберації, що сталася на рубежі 20—30-х років і спричинила репресії.

Необхідно виробляти і обґрунтовану методичку, яка дала б змогу об'єктивно, без зайвої сенсаційності, визначити масштаби цих репресій, кількість тих, хто постраждав від них, і комуністів (а саме вони, як свідчать факти, були жертвами в першу чергу), і безпартійних. Така робота в Інституті розпочалася, проте вона потребує інтенсифікації.

Хотілося б також звернути увагу на те, що відносини Сталіна були вкрай гострими не тільки, скажімо, з Компартією Грузії, а й з КП(б)У. І це загострення почалося не в 30-ті роки, а значно раніше. Тим більше, що історія розпорядилася так, що Й. В. Сталін надзвичайно тісно був зв'язаний з Україною, беручи участь з листопада 1917 р. в переговорах з Центральною радою, а потім як нарком у справах національностей (1917—1922 рр.), нарком держконтролю і робітничо-селянської інспекції РРФСР (1919—1922 рр.) він одночасно з цим безпосередньо працював на Україні. У жовтні 1918 — березні 1919 рр. він був членом ЦК КП(б)У і членом Закордонного бюро ЦК КП(б)У. В жовтні 1918 — липні 1919 рр., травні 1920 — квітні 1922 рр. — член РВР Республіки і представник ВЦВК у Раді Робітничої і Селянської оборони України. В жовтні 1919 — січні 1920 рр. Сталін був членом РВР Південного фронту, в січні—серпні 1920 р. — членом РВР Південно-Західного фронту. Одночасно в лютому—березні 1920 р. він був головою Військової ради Української трудової армії, що працювала по відновленню Донбасу.

Ще чекає на істориків об'єктивне висвітлення цих сторінок, зокрема, вони мають відповісти на питання, як помилкові уявлення Й. В. Сталіна у питаннях національно-державного будівництва, його схильність до адміністрування і обмеження суверенітету радянських республік негативно проявилися щодо УРСР. Як це тертя потім ще більше загострилося в 1922 р. у зв'язку з тим, що ЦК КП(б)У не підтримав його плану «автономізації», далі все йшло по висхідній, після чого справа дійшла до відкритого конфлікту з Х. Г. Раковським, надуманих звинувачень останнього в конфедералізмі та відкликанні з України.

Потребує конкретно-історичного висвітлення політична боротьба, оцінка різного роду «ухилів». Відомо, що переважну більшість репресованих було реабілітовано у 50—60-ті роки. Зараз їх у республіці нараховується понад 300 тис. осіб. Проте є потреба ще раз уважно переглянути окремі судові процеси. Зокрема, слід ретельно розібратися з правовим обґрунтуванням процесів у справах «СВУ», «УНЦ», «УВО», Загальноукраїнського есерівського і боротьбієтського центрів, блоку українських національних партій, троцькієтсько-націоналістичного терористичного блоку, Польської військової організації, антирадянського підпільного «священного союзу партизанів», «організації молодого генералітету українських націоналістів», яким інкримінували в 1938 р. підготовку замаху на М. С. Хрущова, та ін. У зв'язку з цим постає питання про недостатність зусиль у цій роботі тільки істориків, необхідна участь учених інших спеціальностей, представників правоохоронних та інших компетентних органів. Слід особливо підкреслити, що проблему репресій не можна зводити, як це роблять подекуди, тільки до фізичного знищення людей. Адже застосувався й комплекс «морально-політичного пресингу», тиску, різного роду кампанії (на зразок кампанії боротьби з «безрідними космополітами»). Можна згадати і «лисенківщину», яка досить активно запроваджувалася на Україні.

Передбачається ґрунтовніше вивчити також багато сторінок історії західноукраїнських земель, ще раз повернутися у світлі нових даних до розгляду радянсько-німецьких відносин, зокрема результатів роботи радянсько-польської комісії істориків до оцінки діяльності комуністичних організацій цього регіону, особливо в зв'язку з 70-річчям КПЗУ і 50-річчям воз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР у єдиній Радянській державі. Назріло, зокрема, питання про видання протоколів з'їздів КПЗУ, підготовку її систематичної й повної історії.

Предметом якнайприскіпливішої уваги вчених мають стати маловивчені сторінки історії Великої Вітчизняної війни й післявоєнної відбудови; труднощі у становленні Радянської влади і боротьби з буржуазно-націоналістичним бандитизмом у західних областях України, особливо в контексті спроб деяких дбайливців минулого по суті реабілітувати оунівців і бандерівців; вияви суб'єктивізму в оцінці ідеологічних процесів у 40-50-ті роки; аналіз механізму гальмування і застійних явищ 70-х — початку 80-х років; визрівання передумов та узагальнення першого досвіду перебудови.

Адже ми маємо надзвичайно цінний перебудовний (і позитивний, і негативний) досвід останніх чотирьох років, проте жодної серйозної наукової праці з цього періоду в республіці ще немає.

Однією з «наскрізних» проблем, що вимагають комплексного вивчення, є історія і сучасний досвід партійного будівництва на Україні. Динаміка кількісного і якісного складу республіканської і обласних партійних організацій на різних історичних етапах, перебудова форм і методів діяльності, організаційної структури партійних організацій стосовно екстремальних умов (війни), врахування національних моментів, висвітлення діяльності керівних органів — ЦК, Політбюро, Оргбюро, Секретаріату, нелегального ЦК КП(б)У в роки війни, грубі порушення ленинських принципів партійного будівництва, норм партійного життя і стилю керівництва в роки культу Сталіна, непослідовність у їх подоланні, характер «реставрації» в період застою, докорінне переосмислення ролі партії, стилю й методів її роботи в умовах перебудови — таким є далеко не повний перелік питань цієї широкої теми.

«Історична персоналістика», «заселення» історії живими людьми — «людською частиною» роботи для відтворення об'єктивної історії партії і країни — назвав цей процес М. С. Горбачов. Тут надзвичайно важливі правильні пропорції у висвітленні ролі керівників і мас. Інститут розпочав роботу по створенню політичних портретів визначних партійних і державних діячів, здійснюється видання їхніх вибраних праць, мемуарів. Необхідний надзвичайно об'єктивний, вірогідний підхід, треба уникнути «канонізації» реабілітованих нині колишніх сталінських опонентів і жертв.

Найважливішою умовою успішного здійснення цієї роботи є розширення публікації документів партії. У зв'язку з прийнятою постановою ЦК КПРС про видання до 100-річчя партії корпусу стенографічних звітів з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК постає питання про проведення аналогічної роботи і в республіці, про демократизацію архівної справи в цілому.

Останнім часом Інститут історії партії при ЦК Компартії України здійснив практичні заходи щодо розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в партійному архіві. Вважаємо за доцільне цю роботу проводити і надалі.

Потребує розв'язання цілий ряд науково-організаційних проблем, особливо у зв'язку з постановою ЦК Компартії України (опубл. 8.04.1988 р.) про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Першочерговими завданнями мають бути такі:

— перегляд практики планування досліджень, вироблення пріоритетів. Треба визнати, що тут ми явно відстали від академічної науки, в усякому разі поки що немає жодного прикладу підготовки планів на конкурсній основі або ж на основі експертних оцінок. Зараз головні зусилля мають бути зосереджені на підготовці «Нарисів історії Компартії України», прийнято постанову ЦК КПУ про зміни в редколегії і авторському колективі «Нарисів». Необхідно також удосконалювати практику координації цієї роботи — і по горизонталі, і, особливо, по вертикалі. По горизонталі — не тільки з вузівськими кафедрами, а й з академічними установами, особливо у зв'язку з розробкою республіканської програми історичних досліджень; по вертикалі — з нашим головним інсти-

тутом. Ми високо цінуємо допомогу, яку надає відділ координації і філіалів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Проте її треба розширити на рівні відповідних секторів і відділів. Зараз практично немає спільних видань, у яких брали б участь усі філіали. А потреба в цьому велика. Скажімо, про досвід роботи партійних організацій республік у здійсненні ленінської національної політики, інтернаціонального й патріотичного виховання.

Є й конкретні питання, розв'язати які без співробітництва з головним інститутом неможливо. Це участь у підготовці 10-томної історії Великої Вітчизняної війни, створення «Всесоюзна книга Пам'яті», розробка ряду конкретно-історичних проблем. Гадаю, правомірно було б порушити питання про створення єдиної союзної комплексної програми історико-партійних досліджень.

Опрацювання перелічених та інших проблем має втілитися у конкретних дослідженнях і публікаціях, в координаційних планах, у діяльності створених зараз регіональних наукових центрів Інституту в Донецьку, Харкові, Одесі, Львові і Дніпропетровську. Головним її підсумком має стати підготовка двотомних «Нарисів історії Компартії України». Розгорнулася напружена творча робота, обговорення важливих методологічних проблем. Здійснюються заходи щодо документального забезпечення цього видання. Проте успіх справи залежатиме тільки від творчого, справді новаторського висвітлення живого історичного досвіду республіканської партійної організації.

Пропонуючи цю статтю, автор висловлює надію на те, що читачі відгукнуться на неї, поділяться своїми думками, пропозиціями і цим допоможуть успішно розв'язати поставлене відповідальне завдання.

Одержано 20.04.89.

Предпринята попытка раскрыть основные теоретические, концептуальные и конкретно-исторические проблемы изучения истории Компартии Украины как составной части единой ленинской партии в условиях перестройки. Обращается основное внимание на необходимость восстановления творческого развития ленинской концепции социализма, преодоления догматизма, освещения так называемых «белых пятен», на всестороннюю оценку передового опыта перестройки республиканской партийной организации.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ *** ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ДАЛЬШОГО ПОГЛИБЛЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ВИВЧЕННЯ

Дожовтневий період

Об'єктивні і суб'єктивні передумови революційних процесів на Україні в пролетарський період визвольного руху.

Врахування альтернативності процесів і сил у боротьбі більшовиків за перемогу буржуазно-демократичної революції.

Діалектика підходу до аналізу історичної спадщини народництва.

Складові характеристики пролетарського етапу визвольного руху в Росії.

Місце і роль Першого і Другого з'їздів в історії РСДРП.

Ленінська партія нового типу в багатотипній структурі російської соціал-демократії.

Більшовики України як провідна сила революційно-демократичного табору в буржуазно-демократичній революції.

*** Ці проблеми були визначені на засіданні Вченої ради в Інституті історії партії при ЦК Компартії України під час обговорення питання «Перевбудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України».

Нерозроблені проблеми теорії та історії діяльності рушійних сил буржуазно-демократичної революції на Україні.

Соціальний і національний склад більшовицьких організацій України як об'єкт антинаукових спекуляцій буржуазних істориків.

**Період здійснення
Великої Жовтневої соціалістичної революції**

Боротьба більшовиків України за здійснення соціалістичного вибору в розв'язанні соціального і національного питання.

Залежність організаційних форм об'єднання більшовиків від завдань соціального і національного визволення України.

Організаційні форми об'єднання Рад України і боротьба за забезпечення їх відповідності завданням встановлення Радянської влади.

Рушійні сили і політична армія соціалістичної революції: нові аспекти теорії та історії проблеми.

Соціалістична революція на Україні як поєднання боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм.

Політична поляризація інтелігенції України в соціалістичній революції.

Два протилежних напрями в національно-визвольному русі на Україні в соціалістичній революції

Правоопортуністичні прояви і «лівокомуністичні» настрої в більшовицьких організаціях України.

Більшовики і непролетарські партії: досвід та уроки взаємодії.

**Період іноземної воєнної інтервенції
і громадянської війни**

Ленінська концепція історії громадянської війни на Україні.

Роль В. І. Леніна, ЦК РКП(б) в ідейно-організаційному зміцненні Компартії України

Партійне будівництво на Україні в період громадянської війни.

Компартія України в боротьбі за розгром інтервентів і внутрішньої контр-революції.

Партійне керівництво національно-державним будівництвом на Україні в роки громадянської війни.

Діяльність КП(б)У по здійсненню перших соціалістичних перетворень в республіці.

Боротьба партійних організацій України за відбудову народного господарства республіки в період громадянської війни.

Діяльність Компартії України по зміцненню союзу робітничого класу і трудящого селянства.

Особливості проведення політики «воєнного комунізму» на Україні.

Діяльність Революційних військових рад армій і фронтів, дислокованих на Україні.

Тактика КП(б)У щодо українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

Боротьба партійних організацій України за вплив на трудящі маси проти загальноросійських дрібнобуржуазних партій.

Участь партійних організацій республіки в організації розгрому політичного бандитизму на Україні.

Період побудови основ соціалізму

Участь керівних діячів КП(б)У у виробленні принципових рішень Комуністичної партії у питаннях будівництва соціалізму в СРСР.

Структура і функціонування партійного апарату на різних рівнях, його взаємодія з органами Радянської влади.

Історичний досвід боротьби партії проти бюрократизму в часи В. І. Леніна.

Проблема поєднання ідейно-політичних аспектів боротьби з принципових питань соціалістичного будівництва та особистих амбіцій і прагнень діячів партії. Ана-

ліз кадрових перестановок у керівництві КП(б)У на етапі будівництва соціалізму. Альтернативність у стратегії соціалістичного будівництва. Проблеми «правої небезпеки», «правого ухилу» в КП(б)У.

Ступінь зрілості українського села для колективізації. Обґрунтованість темпів і методів колективізації.

Співвідношення ленінського кооперативного плану і реальної практики колективізації в 1929—1933 рр.

Характер трансформації економічної і політичної лінії партії в період становлення колгоспного ладу.

Значення колективізації в житті радянської країни у довоєнні роки, масштаби політичних, економічних та соціальних втрат у результаті прорахунків і помилок у процесі перетворення сільськогосподарського виробництва на соціалістичних засадах.

Роль осіб, партії і мас у процесі соціалістичного будівництва.

Причини, масштаби і наслідки продовольчих труднощів і голоду в 1931—1933 роках.

Національна політика Комуністичної партії на Україні в роки соціалістичного будівництва: досвід і уроки.

Комуністична партія України і національно-культурне будівництво в республіці.

Проблема «націонал-ухильництва» в КП(б)У.

Суть деформацій суспільно-політичних структур в умовах формування й утвердження культу особи Сталіна. Культ особи Сталіна на його наслідки на Україні.

Місце і роль КПЗУ в політичному житті Західної України.

Причини і наслідки кризи в КПЗУ в 1927—1928 рр.

Криза 1933 р. в Компартії Західної України.

Організаційна і політична робота КП(б)У по подоланню продовольчих труднощів у 20—30-і роки.

Боротьба партії за єдність своїх рядів: сутність та діалектика ухилів

Національно-державне будівництво: досвід та уроки партійного керівництва.

Період Великої Вітчизняної війни

Партійні організації та зміцнення обороноздатності країни напередодні війни після підписання Пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною 23 серпня 1939 р.

Республіканська партійна організація в перший період війни. Діяльність Компартії України по перебудуванню продуктивних сил республіки в східні райони країни. Позитивний та негативний досвід.

Питання партійного керівництва всенародною боротьбою в тилу фашистських окупантів на Україні: радянська воєнна доктрина та відсутність готовності до партизанської війни, роль радянських військовослужбовців, що потрапили в оточення, в розвитку партизанського руху; недоліки у створенні та діяльності партійного підпілля і партизанських загонів, кількісний склад підпілля і партизанів.

Проблема оцінки співробітництва з гітлерівськими властями частини населення окупованих районів України та військовополонених.

Період відбудови народного господарства і дальшого розвитку соціалізму

Вплив культу особи Сталіна, командно-адміністративної системи на діяльність партійних організацій республіки у післявоєнний період.

Відхід від ленінських принципів керівництва культурою у республіці в 40-і — на початку 50-х років.

Наукові дискусії з питань філософії, мовознавства і політичної економії в 40-і на початку 50-х років і їх вплив на розвиток суспільних наук на Україні.

Продовольчі труднощі 1946—1947 рр. на Україні, їх причини і масштаби, діяльність партійних організацій по їх подоланню.

Діяльність партійних організацій по укрупненню колективів у 1950—1951 рр. та наслідки цього процесу.

Соціалістичні перетворення у західних областях України: складність і суперечливість процесу.

З досвіду партійного керівництва соціально-економічним розвитком республіки у першій половині 50-х років.

Початок відродження ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва після липневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Відродження і розвиток демократичних принципів діяльності партійних організацій на основі рішень XX з'їзду КПРС.

Ідеологічне, духовне життя у республіці після XX з'їзду КПРС.

Регулювання зростання і зміцнення партійних організацій у 50-і роки.

Діяльність партійних організацій республіки по здійсненню економічних реформ 50-х — початку 60-х років: досвід і уроки.

Період пошуку шляхів удосконалення соціалізму і подолання застійних явищ у житті радянського суспільства

Діяльність Компартії України по здійсненню радикальної економічної реформи.

Партійне керівництво перебудовою управління народним господарством (на матеріалах парторганізацій України).

Діяльність парторганізацій України по перебудові господарського механізму.

Здійснення ленінської національної політики на Україні: історичний досвід і проблеми перебудови.

Партійне керівництво національно-культурним будівництвом на Україні: історія і сучасність.

Робота парторганізацій України по вдосконаленню міжнародних відносин на сучасному етапі.

Досвід боротьби Компартії України проти ідеології буржуазного націоналізму та утвердження соціалістичного інтернаціоналізму.

Діяльність парторганізацій України по розвитку самоуправління в суспільному житті.

Партійне керівництво формуванням духовної культури трудящих України.

Робота Компартії України по формуванню історичної свідомості трудящих.

Організаційна робота Компартії України по забезпеченню перебудови.

Партійна організація України і здійснення реформи 1965 р.

Особливості формування механізму гальмування в економіці, соціальній і політичній сферах республіки. Партійні організації республіки і проблеми екології.

Ідеологічне, духовне життя в республіці: причини посилення адміністративно-натяжних методів керівництва

Деякі проблемні питання партійного будівництва

Розвиток КПРС ленінського вчення про партію. Теоретична діяльність партії в умовах перебудови.

Відродження ленінської концепції партії. Шляхи і методи зміцнення авторитету КПРС в умовах перебудови і революційного оновлення суспільства.

Аналіз причин формалізації і догматизації організаційної та ідеологічної діяльності КПРС, її місцевих організацій.

Переосмислення функцій партії, особливостей її розвитку і діяльності в нових умовах.

Шляхи і форми демократизації партійного життя в умовах перебудови і революційного оновлення.

Первинні партійні організації Компартії України: їх розвиток, зміцнення, авангардне місце в перебудові.

Послідовний розвиток внутріпартійної демократії, як складової частини і засобу реалізації демократичного централізму і як форми розвитку внутріпартійних відносин.

Ленінська концепція членства в партії та шляхи її втілення в діяльність парторганізацій України на сучасному етапі. Підвищення ролі організаційних та ідейно-виховних засобів забезпечення якісного складу партійних рядів.

Теоретичні та методологічні основи кадрової політики КПРС. Досвід і проблеми партійних організацій України по втіленню демократичних начал у кадровій роботі та шляхи їх дальшого розвитку.

Ідеологічне забезпечення парторганізаціями республіки завдань перебудови свідомості та психології людей.

Гласність як необхідна умова та інструмент партії у створенні нової політичної та моральної атмосфери.

Діяльність КПРС по відродженню і творчому розвитку ленінських норм та принципів внутріпартійного життя.

Вдосконалення партійного керівництва державними та громадськими організаціями в умовах перебудови.

Політичний характер партійного керівництва: сутність, форми, методи.

Взаємодія, розмежування і координація функцій партійних, державних та господарських органів, громадських організацій та установ.

Партія і маси: традиції та нові аспекти ідейного і політичного взаємозв'язку.

Партійний апарат: місце і роль в організації та діяльності партії, її місцевих організацій.

КПРС і неформальні об'єднання та рухи.

Інтернаціональний принцип в будівництві і діяльності КПРС на сучасному етапі. Урахування національних моментів в організаційній будові та діяльності партії.

Підвищення ролі партії, її місцевих організацій в реалізації концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни.

• • •

В. І. Гусев (Київ)

Парламентська тактика більшовиків

У статті зроблено спробу розкрити основні положення марксизму-ленінізму про революційну парламентську тактику. Наведено приклади її практичного здійснення більшовиками. Показано використання їхнього досвіду комуністичними партіями розвинутих капіталістичних країн на основі даних про результати виборів у представницькі установи в останні роки.

Марксистсько-ленінське вчення про форми переходу від капіталізму до соціалізму, вибір яких залежить від конкретно-історичних умов і особливостей визвольного процесу, не виключає використання Комуністичною партією буржуазно-представницьких установ у своїй практичній роботі серед мас. Методологічні, політико-практичні, тактичні принципи революційного парламентаризму, його значення для комуністів у залученні трудящих до «справжньої, рішучої, останньої великої революційної боротьби»¹ розроблені В. І. Леніним у працях періоду 1905—1907 років, столинінської реакції, нового революційного піднесення, підготовки і проведення соціалістичної революції. Чільне місце серед них посідає геніальний ленінський твір «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». В ньому висловлені поради «... застосовувати до Західної Європи те, що є загальнозастосовного, загальнозначимого, загальнообов'язкового в історії і сучасній тактиці більшовизму»².

Ленінське вчення про ставлення до парламенту і парламентаризму, тактика революційного парламентаризму досить повно розглянуті в нашій літературі³. Але на сучасному етапі ця проблема набуває особливої

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 77.

² Там же.— С. 28.

³ Абрашова Н. И. Классики марксизма-ленинизма о революционном использовании Коммунистической партией парламента в классовой борьбе.— Л., 1953.— 47 с.; Калинин Ф. И. Ленин об использовании буржуазного парламентаризма

гостроти: небувало широке включення народних мас у самодіяльну історичну творчість, яке проходить під впливом перебудови в країнах соціалізму, з одного боку, і загострення кризи світового капіталу, з другого, — зумовлює зростання інтересу до питання про роль і місце демократії в класовій боротьбі, в розвитку світового революційного процесу.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення цього питання, автор статті ставить собі за мету розкрити основні положення марксизму-ленінізму про революційну парламентську тактику, навести приклади її практичного здійснення більшовиками, показати використання їх досвіду комуністичними партіями розвинутих капіталістичних країн на основі даних про результати виборів у представницькі установи в останні роки.

Розробляючи тактику революційного парламентаризму, В. І. Ленін посилався на положення К. Маркса і Ф. Енгельса, які переконували соціал-демократів використовувати виборчу кампанію в парламент, своїх представників у ньому для зміцнення зв'язків з робітничим класом і масами трудящих, їх політичного виховання, активізації революційних виступів проти влади імущих. Вожді світового пролетаріату вказували, що робота соціалістів у представницьких установах необхідна для поліпшення становища експлуатованих, застерігаючи водночас від появи конституційних ілюзій, які призводять до політичного роззброєння народних мас. Вони вчили також, щоб соціал-демократичні фракції в парламентах діяли під керівництвом партії, дотримували партійної дисципліни, підходили до своєї роботи з точки зору загальних завдань і перспектив класової боротьби⁴.

Гостро критикуючи «лівих» за їхні заклики в будь-якому випадку бойкотувати буржуазний парламент, К. Маркс і Ф. Енгельс особливо наполегливо радили керівництву німецької соціал-демократичної партії, яке переоцінювало парламентську діяльність і применшувало розмах і завдання робітничого руху, не впадати «у філістерство, у «парламентський ідіотизм»... у міщансько-інтелігентський опортунізм»⁵. Тому В. І. Ленін вимагав «...відразу поставити інакше справу створення соціал-демократичного парламентаризму в Росії, відразу взятися до дружної роботи в цій галузі...»⁶.

В. І. Ленін на принципово іншій основі, ніж II Інтернаціонал, зв'язав усі питання парламентської діяльності комуністів. В його працях показані її місце і значення як однієї з легальних форм боротьби, цілком і безумовно підпорядкованої позапарламентській революційній роботі. Він був переконаний, що основні питання робітничого руху вирішуються не біля виборчих урн, а насамперед у ході масових виступів пролетаріату. «...Дія мас, — писав Володимир Ілліч, — наприклад, великий страйк — важливіша за парламентську діяльність завжди, а зовсім не тільки під час революції або при революційній ситуації»⁷.

и о думской тактике большевиков // Великая сила ленинских идей. М., 1960.— 536 с.; Крылов Б. С. Парламент буржуазного государства. Полит. сущность и формы парламента и парламентаризма на соврем. этапе.— М., 1963.— 355 с.; Цехновицер Л. Я. Ленинское учение о революционном использовании парламентаризма.— Орел, 1966.— 34 с.; Федорова Л. И. В. И. Ленин о парламентской тактике коммунистических партий // Политическая стратегия и тактика коммунистических партий.— М., 1971.— 292 с.; Ковальчук М. А. Ленинские принципы революционного парламентаризма и современность.— Л., 1973. 32 с.; Знаменский О. Н., Шишкин В. А. Ленин, революционное движение и парламентаризм.— Л., 1977.— 296 с. та ін.

⁴ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Циркулярний лист до А. Бебеля, В. Лібкнехта, В. Бракке та до ін. // Твори.— Т. 19.— С. 163—164.

⁵ Ленін В. І. Передмова до російського перекладу книги «Листи Я. Ф. Беккера, Н. Діцгена, Ф. Енгельса, К. Маркса та ін. до Ф. А. Зорге та ін.» // Повне збір. творів.— Т. 15.— С. 232.

⁶ Ленін В. І. На дорогу // Там же.— Т. 17.— С. 340.

⁷ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.—

Розглядаючи парламентську тактику як невід'ємну частину загальної стратегії і тактики більшовиків, розрахованої на підготовку соціалістичної революції, В. І. Ленін наголошував, що «... ми ніякого самодовліючого чи навіть першорядного значення за цією кампанією не визнаємо. ...Ми підпорядковуємо цю кампанію інтересам класової боротьби»⁸. Соціал-демократи, вчив Володимир Ілліч, дивляться на парламентаризм «...як на один із засобів освічення, виховання і організації пролетаріату в самостійну класову партію, як на один із засобів політичної боротьби за визволення робітників»⁹. Він радив виявляти гнучкість у використанні представницьких установ, не зв'язувати собі руки тактикою бойкоту або обов'язковою участю в них, враховувати при цьому конкретну обстановку, об'єктивне співвідношення класових сил, інтереси пролетаріату, завдання партії.

Зразком такого творчого підходу, коли, за словами В. І. Леніна, «...центр ваги питання переносять саме на уважне врахування конкретної політичної ситуації»¹⁰, є думська тактика більшовиків. Так, у 1905 р., напередодні широкого розгортання революції, вони відмовилися брати участь у буржуазному парламенті і бойкотували реакційну булігінську думу. Популярними лозунгами тоді були: збройне повстання, революційна армія, тимчасовий революційний уряд—Установчі збори, які використовувалися для мобілізації всіх сил на повалення самодержавства. Своїми діями в цей період ленінці довели, що бувають такі виняткові моменти, коли потрібно використовувати лише позапарламентські форми боротьби, і своїм бойкотом Думи вони досягли мети. Царському урядові не вдалося її скликати — на заваді став наростаючий революційний народний шквал.

У листі до А. В. Луначарського від 11 жовтня 1905 р. В. І. Ленін, критикуючи меншовиків, які «гралися в парламентаризм», говорить про «загрозу парламентських ілюзій» в епоху, коли «ми сильні... революційною боротьбою народу і слабі в квазіпарламентському відношенні». Він писав: «Парламенту ще немає, є тільки ілюзії у Мілюкових. Треба боротись революційно за парламент, а не парламентськи за революцію, боротись революційно за сильний парламент, а не в безсилому «парламенті» за революцію. Тепер в Росії без перемоги революції всі перемоги в «парламенті» (Державна дума або в цьому роді) нуль, гірше нуля, бо засмічує очі фікцією»¹¹.

Бойкот булігінської думи збагатив революційну тактику пролетаріату цінним політичним досвідом. Однак В. І. Ленін завжди застерігав від сліпого, некритичного його перенесення на будь-яку обстановку в будь-яку країну світу. Історія нашої партії знає й приклад невдалого бойкоту І Державної думи в період століпінської реакції. Він, як стало ясно тільки пізніше, був застосований в обстановці спаду революції і тому не зміг досягти мети. Щоправда, ця тактична помилка виявилася неістотною і була виправлена участю більшовиків у виборах до II, III та IV Державних дум. Нагадаємо, що серед членів партії у той час знайшлися «революціонери» фрази — одзвісти, які вважали це зрадою інтересів робітничого класу. Боротьба з ними завершилася їх ідейно-політичною поразкою та виключенням з РСДРП.

Значно серйознішу загрозу становили помилки «лівих» у молодих комуністичних партіях Заходу, які категорично відмовлялися брати участь у буржуазних парламентах. Це був період після перемоги Жовтневої революції. Маючи вірєць для наслідування — проголошену в нашій країні Радянську державу, вони доводили, що буржуазний парламентаризм «історично жив себе». В. І. Ленін переконливо пояснив, що це правильно лише «...в розумінні *всесвітньо-історичному*, тобто епоха

⁸ Ленін В. І. Соціал-демократія і виборчі угоди // Там же.— Т. 14.— С. 70.

⁹ Там же.— С. 69.

¹⁰ Ленін В. І. Про бойкот // Там же.— Т. 13.— С. 320.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 47.— С. 84.

буржуазного парламентаризму скінчена, епоха диктатури пролетаріату почалась»¹². Але комуністам не слід забувати, що «капіталізм уже багато десятиріч тому можна було, і з повним правом, оголосити «історично зжитим», але це нітрохи не усуває необхідності дуже довгої і дуже упертої боротьби на ґрунті капіталізму»¹³. Цей ленінський висновок підтверджений розвитком капіталізму, класової боротьби в експлуаторському суспільстві, в тому числі й на сучасному етапі.

Справді, передові робітники усвідомили, що буржуазний парламент жив себе, але зжите для комуністичного авангарду не можна приймати «...за зжите для класу, за зжите для мас»¹⁴. Дуже важливо знати настрій трудящих, для чого члени партії зобов'язані тверезо стежити за дійсним станом свідомості і підготовленості саме всього класу, всієї трудящої маси до політичного зживання буржуазного парламентаризму і створення системи Рад або однотипних з ними організацій¹⁵.

Робота в масах — це складна, копітка справа. Вона під силу тільки зрілим революціонерам. Саме цього не вистачало італійським абстенціоністам, які вважали, що, раз росіяни розігнали Установчі збори, то «шкідлива взагалі участь у парламенті»¹⁶ і що цієї ж думки будуть дотримуватися трудящі. В. І. Ленін по-товариському радив «лівим» поменше захвалювати більшовиків, а побільше знайомитися з їхньою тактикою.

На прикладі класової боротьби в Росії у дожовтневі дні він показав, що буржуазний парламентаризм буде зжитий і політично, і практично лише тоді, коли маси на власному досвіді переконаються в його класовій суті. Роз'яснюючи парламентську тактику нашої партії, він звертає увагу «лівих» на той «абсолютно безперечний і цілком встановлений історичний факт», що навіть у вересні — листопаді 1917 р., коли трудящі Росії «...були, внаслідок ряду спеціальних умов, на рідкість підготовлені до прийняття радянського ладу і до розгону найдемократичнішого буржуазного парламенту, ...більшовики не бойкотували Установчих зборів...»¹⁷.

Більше того, ще за декілька тижнів до перемоги соціалістичної революції і навіть після 25 жовтня 1917 р. наша партія брала участь у виборах до Установчих зборів, бо частина робітників і особливо маси селян продовжували залишатися в полоні конституційних, парламентських ілюзій, відмовляючись вірити, «...що вся влада належить Радам, вони ще чогось ждуть від уряду, забуваючи, що Рада це не приватна установа, а державна»¹⁸. Тільки після того, як Установчі збори відмовилися підтвердити декрети про мир, землю і перехід влади до Рад, вони були розпущені. Цей акт був схвально зустрінутий робітниками, селянами, солдатами Росії. Таким чином, комуністам треба зрозуміти, що вся справа в тому, «...наскільки готові (ідейно, політично, практично) широкі маси трудящих прийняти радянський лад і розігнати (або допустити розгін) буржуазно-демократичний парламент»¹⁹.

Про це слід особливо пам'ятати ще й зважаючи на те, що на відміну від дореволюційної Росії на Заході буржуазно-конституційні ілюзії серед частини трудящих були значно сильніші. Під впливом історичних обставин дрібнобуржуазні верстви населення вважали парламент за-

¹² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41— С. 37—38.

¹³ Там же.— С. 37.

¹⁴ Там же.— С. 39.

¹⁵ Див.: Там же.— С. 39—40.

¹⁶ Там же.— С. 92.

¹⁷ Там же.— С. 41.

¹⁸ Ленін В. І. Промова на засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів разом з фронтовими представниками 4 (17) листопада 1917 р. (Газетний зв'яз) // Там же.— Т. 35.— С. 58.

¹⁹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41— С. 41.

хисником їхніх інтересів, пов'язували з ним надії на поліпшення своєї долі. Тому «лівим» комуністам варто було прислухатися до ленінської оцінки буржуазного парламенту (нехай, за його словами, найдемократичнішого в найдемократичнішій республіці, в якій зберігається власність капіталістів і їх влада) як машини «...для придушення мільйонів трудящих купками експлуататорів»²⁰.

У буржуазному парламенті представники мас не відіграють реальної ролі у розв'язанні питань, що обговорюються в ньому. Та й самі робітники знають і почувають, бачать і відчують, що це чужа установа, знаряддя гноблення пролетарів буржуазією, установа ворожого класу, експлуаторської меншості²¹. В. І. Ленін глибоко розкрив облудність тверджень ренегата Каутського та подібних до нього діячів про так звану «чисту» демократію, показав виродження буржуазної демократії і парламентаризму в епоху імперіалізму. «Буржуазна демократія, — писав він, — будучи великим історичним прогресом в порівнянні з середньовіччям, завжди лишається — і при капіталізмі не може не лишатися — вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і обманом для експлуатованих, для бідних»²². Про це, вчив Володимир Ілліч, масам трудового народу потрібно говорити відкрито, з більшовицькою прямоотою, що забезпечить успіх їх політичного виховання.

Але буржуазний парламент у капіталістичному суспільстві — це реальна дійсність, і комуністи повинні підходити до нього не абстрактно, а конкретно-історично. Якщо немає іншого засобу боротьби, то потрібно працювати в цьому представницькому органі, виступати з його трибуни, пропагувати свої погляди, викривати угодців. «Поки ви не в силі розігнати буржуазного парламенту і яких завгодно реакційних установ іншого типу, — радить В. І. Ленін молодим комуністам Заходу, — ви повинні працювати всередині них саме тому, що там є ще робітники, одурені попами і сільськими закутками, інакше ви рискуєте стати просто базіками»²³.

В такій ситуації важливо не упустити передвиборної кампанії, «...аж ніяк не перебільшуючи її скромного значення, ...цілком підпорядковуючи її, на підставі даного вже історією досвіду, іншого роду боротьби — за допомогою страйку, повстання і т. п.»²⁴. Головним завданням партії в період таких кампаній є пояснення народові неможливості завоювання політичної свободи парламентським шляхом, нездатності буржуазного парламенту задовольнити вимоги мас. В. І. Ленін вчив, що партія пролетаріату повинна брати участь у виборах. «...по-перше, заради згуртування і політичної освіти робітничих мас під час виборів, коли пожвавлюється партійна боротьба і все політичне життя, коли маси так чи інакше вчать політики; а по-друге, заради проведення своїх робітничих депутатів у Думу»²⁵.

Вперше в марксистській літературі В. І. Ленін розробив тактику «лівого блоку» — тимчасових угод як під час виборів, так і в самій представницькій установі (Думі) з трудовиками та есерами, за якими йшли тоді значні верстви революційно настроєних селян і дрібної буржуазії. Здійснення цієї тактики на практиці допомагало більшовикам зміцнювати союз пролетаріату і всіх прогресивних сил для успішної боротьби за демократичні перетворення. Цікаво, що в жовтні 1905 р. Володимир Ілліч не виключав, при наявності в Росії парламенту, під-

²⁰ Ленін В. І. Лист до робітників Європи і Америки // Там же.—Т. 37.—С. 436.

²¹ Див.: Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Там же.—Т. 37.—С. 245—246.

²² Там же.—С. 241.

²³ Ленін В. І. Діяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.—Т. 41.—С. 40.

²⁴ Ленін В. І. Про бойкот // Там же.—Т. 13.—С. 323.

²⁵ Ленін В. І. Підсумки піврічної роботи // Там же.—Т. 21.—С. 414.

тримки більшовиками кадетів, Мілюкова і К° contra «Московских Ведомостей»²⁶, не порушуючи при цьому самостійності самої партії.

Свідченням глибокого знання політичної обстановки в країнах Заходу, досвіду революційної боротьби в них є ленінські поради молодим комуністам підтримати лейбористів в Англії, або ж схвалення ним лояльної опозиції щодо соціал-демократичного уряду в Німеччині²⁷. В. І. Ленін радить іноземним товаришам використовувати досвід нашої партії, яка не упустила «...всякої, хоч би найменшої, можливості дістати собі масового союзника, нехай навіть тимчасового, хиткого, непевного, ненадійного, умовного»²⁸.

Говорячи про депутатів, яких висуває партія, В. І. Ленін підкреслював, що їм належить бути відданими справі робітничого класу і революції, мати досвід партійної роботи і практично показати, що «...члени робітничої партії послідовніше за всіх, правильніше за всіх, рішучіше за всіх, майстерніше за всіх захищають інтереси цієї революції, інтереси її повної перемоги. Це — нелегке завдання, і в підготовці до нього полягає основний і головний обов'язок кожного с.-д., що йде на виборчу кампанію»²⁹. Принципово важливою є думка про те, що комуністи в парламенті не повинні грати «в буржуазно-парламентські бюрюльки», а займатися «найнасушнішою роботою пропаганди, агітації, організації в масах»³⁰.

Тому необхідною умовою успішного використання комуністами парламенту є створення в ньому самостійної, класово витриманої фракції. На відміну від опортуністів у Росії і на Заході В. І. Ленін вважав, що вона — «...не генеральний штаб..., а скоріше загін трубачів в одному випадку і розвідників у другому або одна з організацій якогось підсобного «роду зброї»³¹. Не може бути й мови про її автономність, незалежність від партії, від ЦК. Вона повинна проводити «...партійні погляди, директиви партійних з'їздів і партійних центральних установ»³².

При цьому В. І. Ленін вважав дуже важливим, щоб кожний соціал-демократичний депутат «...на ділі відчував, що партія стоїть за ним, боліє його помилками, дбає про виправлення його шляху, — щоб кожний партійний працівник брав участь в загальній думській роботі партії, ...відчував свій обов'язок допомагати їй...»³³.

Пізніше в складовій частині ленінських тез до II конгресу Комінтерну — «Умовах прийому до Комуністичного Інтернаціоналу» було зазначено: «Партії, що бажають належати до III Інтернаціоналу, повинні переглянути особовий склад своїх парламентських фракцій, усунути з них ненадійні елементи, підпорядкувати ці фракції не на словах, а на ділі Центральним Комітетам партій, вимагати від кожного парламентарія-комуніста підпорядкування всієї своєї роботи інтересам дійсно революційної пропаганди і агітації»³⁴.

Думська тактика більшовиків залишила багато прикладів революційного ставлення їх представників до свого парламентського обов'язку. Велике значення для залучення селянства на бік пролетаріату мали виступи соціал-демократичних депутатів з аграрного питання у II і III Думах. Палкий відгук серед трудящих знаходили їх промови у III

²⁶ Див.: Ленін В. І. А. В. Луначарському // Там же.— Т. 47.— С. 83.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 62, 69—70, 88, 91.

²⁸ Там же.— С. 52.

²⁹ Ленін В. І. Соціал-демократія і виборчі угоди // Там же.— Т. 14.— С. 84.

³⁰ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 95.

³¹ Ленін В. І. З приводу двох листів // Там же.— Т. 17.— С. 280.

³² Ленін В. І. Друга промова при обговоренні питання про завдання більшовиків щодо думської діяльності і проект резолюції, 13 (26) червня. Народа розширеної редакції «Пролетарія» 8—17 (21—30) черв. 1909 р. // Там же.— Т. 19.— С. 24.

³³ Ленін В. І. На дорогу // Там же.— Т. 17.— С. 340.

³⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 198.

тримки більшовиками кадетів, Мілюкова і К° contra «Московских Ведомостей»²⁶, не порушуючи при цьому самостійності самої партії.

Свідченням глибокого знання політичної обстановки в країнах Заходу, досвіду революційної боротьби в них є ленінські поради молодим комуністам підтримати лейбористів в Англії, або ж схвалення ним лояльної опозиції щодо соціал-демократичного уряду в Німеччині²⁷. В. І. Ленін радить іноземним товаришам використовувати досвід нашої партії, яка не упустила «...всього, хоч би найменшої, можливості дістати собі масового союзника, нехай навіть тимчасового, хиткого, непевного, ненадійного, умовного»²⁸.

Говорячи про депутатів, яких висуває партія, В. І. Ленін підкреслював, що їм належить бути відданими справі робітничого класу і революції, мати досвід партійної роботи і практично показати, що «...члени робітничої партії послідовніше за всіх, правильніше за всіх, рішучіше за всіх, майстерніше за всіх захищають інтереси цієї революції, інтереси її повної перемоги. Це — нелегке завдання, і в підготовці до нього полягає основний і головний обов'язок кожного с.-д., що йде на виборчу кампанію»²⁹. Принципово важливою є думка про те, що комуністи в парламенті не повинні грати «в буржуазно-парламентські бюрюльки», а займатися «найнасушнішою роботою пропаганди, агітації, організації в масах»³⁰.

Тому необхідною умовою успішного використання комуністами парламенту є створення в ньому самостійної, класово витриманої фракції. На відміну від опортуністів у Росії і на Заході В. І. Ленін вважав, що вона — «...не генеральний штаб..., а скоріше загін трубачів в одному випадку і розвідників у другому або одна з організацій якогось підсобного «роду зброї»³¹. Не може бути й мови про її автономність, незалежність від партії, від ЦК. Вона повинна проводити «...партійні погляди, директиви партійних з'їздів і партійних центральних установ»³².

При цьому В. І. Ленін вважав дуже важливим, щоб кожний соціал-демократичний депутат «...на ділі відчував, що партія стоїть за ним, боліє його помилками, дбає про виправлення його шляху, — щоб кожний партійний працівник брав участь в загальній думській роботі партії, ...відчував свій обов'язок допомагати їй...»³³.

Пізніше в складовій частині ленінських тез до II конгресу Комінтерну — «Умовах прийому до Комуністичного Інтернаціоналу» було зазначено: «Партії, що бажають належати до III Інтернаціоналу, повинні переглянути особовий склад своїх парламентських фракцій, усунути з них ненадійні елементи, підпорядкувати ці фракції не на словах, а на ділі Центральним Комітетам партій, вимагати від кожного парламентарія-комуніста підпорядкування всієї своєї роботи інтересам дійсно революційної пропаганди і агітації»³⁴.

Думська тактика більшовиків залишила багато прикладів революційного ставлення їх представників до свого парламентського обов'язку. Велике значення для залучення селянства на бік пролетаріату мали виступи соціал-демократичних депутатів з аграрного питання у II і III Думах. Палкий відгук серед трудящих знаходили їх промови у III

²⁶ Див.: Ленін В. І. А. В. Луначарському // Там же.— Т. 47.— С. 83.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 62, 69—70, 88, 91.

²⁸ Там же.— С. 52.

²⁹ Ленін В. І. Соціал-демократія і виборчі угоди // Там же.— Т. 14.— С. 64.

³⁰ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 95.

³¹ Ленін В. І. З приводу двох листів // Там же.— Т. 17.— С. 280.

³² Ленін В. І. Друга промова при обговоренні питання про завдання більшовиків щодо думської діяльності і проект резолюції, 13 (26) червня: Народа розширеної редакції «Пролетарія» 8—17 (21—30) черв. 1909 р. // Там же.— Т. 19.— С. 24.

³³ Ленін В. І. На дорогу // Там же.— Т. 17.— С. 340.

³⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 198.

Думі з «робітничого законодавства». Трибуна цієї куцої буржуазної установи використовувалася партією для викриття жахливої російської дійсності, усвідомлення масами необхідності повалення існуючого ладу, підготовки революції в країні.

Високо оцінював В. І. Ленін запити соціал-демократичних фракцій, які були ефективною формою політичного виховання трудящих мас. Широко практикували цей засіб робітничі депутати в III і IV Думах. Так, вони вимагали від царського уряду відповіді на запитання, що стосувалися переслідування профспілок, ленських подій, боротьби із страйками, арешту поліцією соціал-демократичної фракції II Думи, та на багато інших.

Саме так працювали більшовики М. Г. Полетаєв у III, а також О. Є. Бадаєв, М. Р. Шагов, Г. І. Петровський, Ф. М. Самойлов, М. К. Муранов у IV Думах. В. І. Ленін писав, що вони «...відзначались не пустою красномовністю, не «вхожістю» в буржуазні, інтелігентські салони, не діловою спритністю «європейського» адвоката і парламентарія, а зв'язками з робітничими масами, самовідданою роботою в цих масах, виконанням скромних, невидних, тяжких, невдячних, особливо небезпечних функцій нелегального пропагандиста й організатора»²⁵.

Мабуть, використовуючи їх досвід, В. І. Ленін дав переконливий образ пролетарського парламентарія, який повинен розкидати і розносити листівки, об'їжджати і обходити квартири робітників, хатини сільських пролетарів і селян, забиратися у найбільш протонародні шинки, втиратися у найбільш протонародні спілки, товариства, випадкові збори. Він повинен говорити з народом не по-вченому і не дуже по-парламентському, не ганятися за «містечком» у парламенті, а скрізь будити думку, втягувати масу, ловити буржуазію на слові, використовувати нею створений апарат, нею призначені вибори, нею зроблені заклики до всього народу, знайомити народ з ідеями партії, виховувати його в революційному дусі.

Позапарламентській діяльності робітничих депутатів, їх зв'язкам з масами, з виборцями, участі в усій партійній роботі В. І. Ленін надавав особливого значення. Неодноразово підкреслюючи, що для марксистів позапарламентська боротьба пролетаріату є визначальною, він заявив на V з'їзді РСДРП: «Для нас є тільки один, єдиний і неподільний, робітничий рух, класова боротьба пролетаріату. Цій боротьбі ми повинні цілком підпорядкувати усі окремі часткові форми її, в тому числі і парламентську»²⁶.

Звичайно, молодим комуністичним партіям при створенні своїх фракцій у парламентах західних країн нерідко доводилося вирішувати завдання складніші, ніж більшовикам у дореволюційній Росії: там значно сильнішими були буржуазія, соціал-демократична традиція, до того ж більшість соціалістичних і соціал-демократичних депутатів скотилися на позиції опортунізму і соціал-зрадництва. Саме тому, вказував В. І. Ленін, обійтися в цій справі однією тільки лайкою на адресу «парламентського кретинізму», перескочити через нелегку справу використання представницьких установ у революційних цілях було б найчистішим хлоп'яцтвом.

Виступаючи на II конгресі Комуністичного Інтернаціоналу, Володимир Ілліч звертався до комуністів, які ще не до кінця подолали хворобу «лівізми», з такими словами: «Як ви виявите перед дійсно відсталими, обманутими буржуазією масами справжній характер парламенту? Якщо ви в нього не увійдете, як ви викриєте той чи інший парламентський маневр, позицію тієї чи іншої партії, якщо ви будете поза парламентом? Якщо ви марксисти, ви повинні визнати, що взаємовідносини класів у капіталістичному суспільстві і взаємовідносини партій

²⁵ Ленін В. І. Що довів суд над РСДР фракцією? // Там же.— Т. 26.— С. 162.

²⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 15.— С. 343

тісно зв'язані між собою. Як, повторюю, покажете ви все це, якщо ви не будете членами парламенту, якщо ви відмовитесь від парламентської діяльності? Історія російської революції ясно показала, що широких мас робітничого класу, селянства, дрібних службовців не можна було б переконати ніякими аргументами, коли б вони не пересвідчилися на власному досвіді»³⁷.

В. І. Ленін поставив перед комуністами капіталістичних країн складне й відповідальне завдання — створити новий, комуністичний парламентаризм. «На те й існують на світі комуністи, прихильники III Інтернаціоналу в усіх країнах, — підкреслював він, — щоб *переробити* по всій лінії, в усіх галузях життя, стару соціалістичну, тред-юніоністську, синдикалістську, парламентську роботу в *нову*, комуністичну...»³⁸. Вони мали добиватися обрання своїх кращих представників у буржуазні парламенти з тим, щоб викривати їх антинародний характер перед трудящими масами, поки що не здатними «зрозуміти необхідність революційного методу дій», різко критикувати реформістських вождів — парламентаріїв, прискорювати їх банкрутство, виховувати широкі маси «саме в напрямі до комунізму»³⁹.

Один з керівників англійських комуністів У. Галлахер у спогадах про зустрічі й розмови з В. І. Леніним під час II конгресу Комінтерну писав, як Володимир Ілліч переконував його в необхідності зробити спробу потрапити в парламент. «Товаришу Галлахер, — говорив він, — ви повинні добитися того, щоб робітники послали вас у парламент. Тоді Ви покажете їм, як веде себе там невідступний революціонер. Покажете, як треба по-революційному використовувати парламент»⁴⁰. Як відомо, У. Галлахер був обраний депутатом парламенту і тривалий час гідно представляв там інтереси робітничого класу своєї країни.

В. І. Ленін твердо вірив, що з часом молоді комуністичні партії набудуть необхідного досвіду, навчатися правильному ставленню до буржуазних парламентів (участь, бойкот, розгін) з урахуванням розстановки класових сил у кожній країні та в світовому масштабі, рівня політичної свідомості пролетаріату (а не тільки його комуністичного авангарду), ступеня ідейної, практичної готовності широких трудящих мас (а не лише їх передових представників) до соціалізму⁴¹.

Ленінські передбачення діставали підтвердження в різні періоди діяльності компартій країн Заходу. Так, у роки стабілізації капіталізму напередодні другої світової війни їх систематична й послідовна боротьба за маси на виборах до парламенту і муніципалітетів у Франції, Німеччині, Італії, Болгарії, Чехословаччині привела до неухильного збільшення голосів, поданих за кандидатів-комуністів, створення сильних парламентських фракцій компартій і зміцнення їх позицій у місцевих органах влади⁴². В 1936 р., коли у Франції діяв Народний фронт, комуністична фракція в палаті депутатів налічувала 72 чол. (на попередніх виборах їх було лише 10)⁴³. Комуністи Німеччини в 1933 р. на виборах у рейхстаг зібрали 5 млн. голосів і одержали 81 мандат⁴⁴.

У складних умовах боротьби проти фашизму та загрози війни доводилося відстоювати інтереси народних мас комуністам-парламентаріям, таким як Ж. Дюкло, М. Кашен, Е. Тельман, К. Цеткін та ін. Зви-

³⁷ Там же.— Т. 41.— С. 245.

³⁸ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— С. 78—79.

³⁹ Див.: Там же.— С. 46, 75, 77.

⁴⁰ Великая Октябрьская революция и мировое освободительное движение. — М., 1958.— Т. 9.— С. 108.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 39—40, 41, 43—44, 44—45.

⁴² Коммунистический Интернационал в документах: Решения, тезисы и воззвания Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919—1932.— М., 1933.— С. 392, 624, 693, 787, 790.

⁴³ История международного рабочего и национально-освободительного движения.— М., 1969.— Ч. 2.— С. 80.

⁴⁴ Там же.— С. 54.

чайно, не обходилося й без помилок. Мало уваги приділялося, зокрема, повсякденним, насущним інтересам широких верств населення, не завжди була чіткою політика блоків. Немало лиха принесла в цей час комуністичному й робітничому рухові оцінка соціал-демократії як соціал-фашизму, як «третьої партії буржуазії».

На сучасному етапі комуністи Заходу широко використовують парламентську тактику під час виборчих кампаній до буржуазних представницьких органів для посилення свого авторитету серед широких верств населення, зміцнення зв'язків з масовими організаціями трудящих. У капіталістичних країнах, особливо в тих, де сильні демократичні традиції, а класова боротьба набуває високого рівня, цей період характеризується підвищеною активністю народних мас. Комуністи — кандидати в депутати виступають на зборах, мітингах, маніфестаціях, демонстраціях, а там, де це можливо, — по радіо й телебаченню з платформами, розробленими їхніми партіями. Вони протиставляють свою програму дій антинародним заходам буржуазних і угодовських партій, що сприяє вивільненню людей з-під впливу буржуазної ідеології. Так, під час президентських виборів 1988 р. у Франції комуністи висунули ряд вимог, здійснення яких мало сприяти задоволенню першочергових потреб трудящих. Саме такою була вимога встановити мінімальну гарантовану заробітну плату — 6 тис. франків, яку в штики зустріли кандидати від буржуазних партій⁴⁵. По всій країні пройшли масові мітинги, демонстрації, навіть страйки на підтримку цієї пропозиції і в цілому політики, спрямованої на користь людини праці, а не її безжалісну експлуатацію.

Звичайно, компартіям доводиться проводити цю роботу в складних умовах експлуататорського суспільства. Як правило, під час виборчих кампаній посилюється антикомуністична істерія, переслідування, цькування комуністів, застосовуються звільнення з роботи активістів, які беруть дійову участь у виступах трудящих за свої права, організуються нападки на представників партії в місцевих органах влади. Буржуазні засоби масової інформації фальсифікують передвиборні програми комуністів, їм значно важче пробитися на радіо, телебачення та на сторінки газет для роз'яснення своїх поглядів, ніж представникам партій, які виражають інтереси панівних класів.

Залежно від конкретних особливостей моменту комуністи вирішують питання, пов'язані із своєю участю у виборчих кампаніях. Звичайно, вони ставлять перед собою конкретні завдання — добитися, щоб за їхніх кандидатів було віддано якомога більше голосів, що дає можливість створити сильну фракцію в парламенті, групу в муніципалітеті, сформувати на основі більшості в ньому виконавчий орган і втілювати в життя заходи, спрямовані на захист інтересів народу.

Важливе значення при цьому має вибір союзників. Скажімо, в 1985 р. на парламентських виборах португальські комуністи виступали у блоці лівих сил — Союзі за єдність народу, а в 1986 р. співробітничали із соціалістами під час президентських виборів і відіграли вирішальну роль у тому, що на цей пост було обрано М. Соареша — колишнього Генерального секретаря соціалістичної партії. Комуністична партія Іспанії останнім часом визнає за необхідне зміцнювати коаліцію Об'єднані ліві як у своїй повсякденній політичній роботі серед трудящих, так і під час виборчих кампаній⁴⁶.

Певний досвід консолідації демократичних сил нагромадили й компартії тих країн, де їх авторитет серед трудящих ще недостатній. Оскільки канадським комуністам, наприклад, не під силу брати участь у виборах в масштабах усєї країни, вони, реально оцінюючи становище, висувують своїх кандидатів у 10—20% округів. Позитивно зареко-

⁴⁵ Проблеми мира и социализма.— 1987.— № 9.— С. 10.

⁴⁶ Там же.— 1988.— № 5.— С. 27.

мендувала себе практика створення ними у Ванкувері комітету прогресивних виборщиків, які об'єднують муніципальних активістів лівих поглядів, комуністів і соціал-демократів. В результаті протягом 20 років цей комітет має своїх представників у міській раді ⁴⁷.

Істотне значення для компартій капіталістичних країн має безпосередня пропагандистська та організаційна робота серед трудящих. Аналізуючи свою участь у парламентських виборах 1985 р., грецькі комуністи дійшли висновку про необхідність мати наступальний план її проведення, в якій залежно від реальної ситуації потрібно оперативного вносити ті чи інші зміни. Для цього необхідно уважно стежити за ходом передвиборної кампанії, активно працювати з виборцями, які ще не вирішили, за яку партію віддадуть свої голоси, максимально впливати на тематику передвиборних виступів, до дрібниць продумати форми і засоби усної пропаганди ⁴⁸.

В дусі ленінських ідей — і це чітко зафіксовано в партійних статутах — здійснюють компартії капіталістичних країн керівництво своїми фракціями в парламентах, групами в місцевих органах самоврядування. На основі загальної лінії тієї чи іншої партії вони розробляють для своїх депутатів демократичні програми проведення радикальних економічних і соціальних перетворень, участі у викритті антинародного характеру політики реакційних кіл, сприяють згуртуванню навколо комуністів-парламентаріїв маси виборців, насамперед їх найбільш активної частини — промислових робітників, представників селянства, інтелігенції, інших верств населення.

Набутий комуністами ряду капіталістичних країн досвід діяльності в парламентах свідчить, що їм вдалося створити там сильні фракції, які можуть добиватися реальних результатів. Так, комуністи Фінляндії, які тривалий час вели боротьбу за право трудящих на працю, через свою фракцію не тільки внесли на розгляд парламенту законопроект про організацію робіт і запровадження страхування по безробіттю, а й добилися прийняття відповідного закону, хоч і в дещо урізаному вигляді ⁴⁹. Цей успіх багато в чому став можливим завдяки керованим комуністами на місцях широким виступам трудящих мас, підтримці муніципалітетів, профспілок. Таке вміле поєднання парламентської діяльності і позапарламентської боротьби сприяло посиленню впливу комуністів у масах.

Атмосфера сучасного буржуазного парламенту, в якому працюють комуністи, дуже складна, особливо для представників робітничого класу. Але, незважаючи на труднощі, їх авторитет в цій установі зростає. Лише 21 чол. налічується у складі групи депутатів — членів парламенту від Лівіої партії комуністів Швеції. Однак завдяки своїй принциповій позиції їм вдалося завоювати повагу представників інших партій, у тому числі соціал-демократів. З комуністами-депутатами уряд вступає в переговори з багатьох питань, реагує на їх пропозиції. «За довгі роки боротьби ми змогли в ряді випадків примусити інші партії ставитися до нас, як до рівних — і в парламенті, і взагалі в політичному житті», — констатує Кеннет Квіст — секретар, член виконкому Правління цієї партії ⁵⁰.

Але в законодавстві багатьох капіталістичних країн існує багато обмежень, які утруднюють діяльність комуністів у представницьких установах. Так, «чотирипроцентний» бар'єр у тій самій Швеції не дає можливість партії, що набрала менше 4% голосів у цілому по країні, делегувати свого представника в парламент ⁵¹. За швейцарським законом право створити групу в парламенті, а отже, й брати участь у роботі

⁴⁷ Там же.— 1988.— № 3.— С. 31.

⁴⁸ Там же.— 1988.— № 9.— С. 44.

⁴⁹ Международное коммунистическое движение.— М., 1970.— С. 313—314.

⁵⁰ Проблемы мира и социализма.— 1988.— № 1.— С. 29.

⁵¹ Там же.— С. 31.

його комісій, може лише та партія, яка має в ньому не менше 5 депутатів⁵².

В Англії система «виборчої застави», згідно з якою за кожного кандидата потрібно внести 150 фунтів стерлінгів, по суті, має характер заборони щодо нечисленних партій. Крім того, якщо кандидат не набере восьмої частини поданих в окрузі голосів, гроші не повертаються. Що означає ця вимога на ділі, свідчить такий приклад. Коли 6 комуністи цієї країни захотіли тільки виставити своїх кандидатів по всіх 625 виборчих округах країни, їм потрібно було б для цього 100 тис. фунтів стерлінгів. Де може взяти таку суму партія робітничого класу, яка має у своєму розпорядженні більш аніж скромні кошти? Буржуазні ж партії одержують від монополій щедрі субсидії на проведення передвиборних кампаній⁵³.

Важливе значення надають комуністичні партії діяльності своїх представників у муніципалітетах, інших органах місцевого самоврядування, які тісно пов'язані з масами населення і тому здатні безпосередньо виражати їх інтереси. Основні принципи роботи комуністів у цих установах такі: постійна опора на трудящих, розвиток їх самодіяльності. Свої заходи в муніципалітетах вони пов'язують з пропагандою ідей партії, виносять питання, що стосуються їх проведення, на обговорення заводських зборів, масових організацій, жителів районів. Комуністи добиваються гласності в роботі представницьких органів, розширення їх прав, посилення контролю за виконанням ними своїх функцій, прийняття демократичних виборчих законів. Багато з цих вимог дістають свій вираз у передвиборних документах комуністичних партій.

Для комуністів робота в муніципальних установах дає можливість глибше вивчити потреби різних груп населення, встановлювати з ними постійні контакти, наочно показувати ефективність своїх дій. Ця діяльність компартій є однією з форм залучення трудящих до активних політичних виступів. Тільки ті муніципалітети, де сильні позиції представників компартій, стають, як і передбачав В. І. Ленін, опорними пунктами класової боротьби. Візьмемо, наприклад, Болонью — центр області Емілія-Романья в Італії. Цим містом ось уже 40 років управляють комуністи — або самостійно, або спільно з соціалістами, представниками інших партій. У міській раді вони мають 29 місць з 60, але у виконавчому органі — джунті засідають лише радники-комуністи. Активно займаючись будівництвом, насамперед дешевого житла для трудящих та дитячих закладів, діяльністю установ охорони здоров'я, розвитком транспорту, комунальних служб, освіти, пенсійного забезпечення, влаштуванням на роботу молоді, джунті вдалося вивести Болонью в число перших п'яти міст країни за рівнем життя населення⁵⁴.

В цілому робота комуністів у буржуазних представницьких органах, як центральних, так і місцевих, відзначається бездоганною чесністю, безкорисливістю, відданістю дорученій справі, високою компетентністю. Скрізь, де вони перебувають у більшості, проблеми вирішуються швидше й ефективніше, при повній гласності, широкій участі населення, обов'язковій звітності перед народом. Саме завдяки таким якостям завоював популярність в Іспанії як «червоний халіф» комуніст Хуліо Ангіта, який тривалий час (1979—1986 рр.) був мером Кордови. В 1988 р. на XII з'їзді Компартії Іспанії він обраний її Генеральним секретарем⁵⁵.

Однак діяльність комуністів у муніципалітетах та інших місцевих органах влади в капіталістичних країнах далеко не завжди уквітчана трояндами. Про це свідчить хоча б такий факт. У Греції лише в першій половині 1987 р. 8 прогресивних мерів було засуджено на 45 місяців тю-

⁵² Рабочий класс и современный мир.— 1987.— № 3.— С. 143

⁵³ Проблемы мира и социализма.— 1974.— № 10.— С. 53.

⁵⁴ Там же.— 1988.— № 11.— С. 77.

⁵⁵ Там же.— 1988.— № 5.— С. 25.

ремного ув'язнення, проти багатьох порушено кримінальні справи⁵⁶. Причина одна — реакційним силам не до вподоби їхня діяльність: активна підтримка робітничих страйків, рішучі вимоги поліпшити умови праці на підприємствах та підвищити заробітну плату трудящим, організація антивоєнних демонстрацій тощо.

Участь у виборчих кампаніях дає комуністичним партіям можливість перевірити свій авторитет, вплив серед народу, сприяє уточненню шляхів дальшого поліпшення організаційної та політичної роботи в масах як в окремих районах країни, так і серед різних соціальних груп населення. За підсумками голосування можна судити про те, яка частина виборців пов'язує свої сподівання з комуністами.

Про що свідчать результати виборів 1985—1988 рр. у парламенти і місцеві представницькі установи таких капіталістичних країн, як Франція, Італія, Греція, Португалія, Кіпр, Японія, Швеція? Збільшення кількості голосів, поданих за комуністів, не відбулося. Навпаки, спостерігалася явна втрата політичних позицій, завойованих у 70-ті — на початку 80-х років.

В цьому можна переконатися на прикладі Франції. Тут у 1978 р. на парламентських виборах комуністи мали 20,6% голосів, у 1986 р. — 10,0, в 1988 р. — 11,3%⁵⁷. Те ж саме простежується і в Італії: 1976 р. — 34,6%, 1983 р. — 29,9, 1987 р. — 26,6%⁵⁸. Звичайно, компартії стурбовані таким становищем і проводять глибокий аналіз ситуації, що склалася. Цього вимагають і умови класової боротьби на сучасному етапі науково-технічної революції.

Так, італійські комуністи після поразки на виборах 1987 р. (а саме так вони оцінюють їх результати) провели Пленум ЦК і Центральної контрольної комісії, який поклав початок дискусії в партії від первинних парторганізацій до її керівних органів з питань внутріпартійного життя, в тому числі участі у парламентських виборах. В результаті комуністи дійшли висновку, що в останні роки їм не вдалося надати до кінця послідовного характеру політиці демократичної альтернативи. Цей лозунг не був пов'язаний з рухом мас, мобілізацією на його підтримку трудящих, насамперед представників робітничого класу. Нечіткою була програма союзу лівих і демократичних сил країни, не була забезпечена консолідація їх спільних дій⁵⁹.

Детального вивчення комуністами Італії, а також і Франції, потребує ситуація в «червоних джунтах» та «червоних областях». У першій половині 80-х років вони почали втрачати свою самостійність і вписуватися в систему державної бюрократичної структури. Розмивання класового характеру червоних муніципалітетів, об'єктивні труднощі обмежували їх ефективність, примушували комуністів, що працювали в них, зосереджуватися на конкретних питаннях економіки на шкоду політиці. У свідомості трудящих не вдалося закріпити думку про те, що «процвітаючі муніципалітети» — це «червоні муніципалітети». Про можливість виникнення такої ситуації попереджали й самі комуністи ще в період різкого розширення їх впливу в середині 70-х років⁶⁰.

Таким чином, тактика революційного парламентаризму, розроблена В. І. Леніним, і на сучасному етапі являє собою дійовий засіб комуністичних партій капіталістичних країн у їх роботі серед широких верств населення. Творче застосування цієї тактики з урахуванням конкретно-історичних умов сприятиме успішній реалізації радикальних демократичних соціально-економічних програм. Для цього комуністам потрібно послідовно добиватися, щоб у буржуазних органах влади робітничий клас, усі трудящі були представлені відповідно до їх фактичного зна-

⁵⁶ Там же.— 1988.— № 1.— С. 72.

⁵⁷ Там же.— 1988.— № 9.— С. 10.

⁵⁸ Там же.— 1987.— № 11.— С. 68.

⁵⁹ Там же.— С. 66.

⁶⁰ Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 4.— С. 78—79.

чення в житті суспільства; забезпечувати широкий наступальний рух мас, здатний реально впливати на лівих депутатів (соціал-демократів, соціалістів і т. д.) і парламент у цілому; об'єднувати дії своїх депутатів, а також депутатів від інших партій робітничого класу та експлуатованих верств, які орієнтуються на демократію і соціалізм. Така тактика впливатиме на зростання авторитету представників трудящих у парламенті та місцевих органах влади і полегшить співробітництво компартій з політичними силами, які виступають за революційні перетворення, політику миру, демократії і прогресу.

Одержано 4.01.89

В статье сделана попытка раскрыть основные положения марксизма-ленинизма о революционной парламентской тактике. Приведены примеры ее практического осуществления большевиками. Показано использование их опыта коммунистическими партиями развитых капиталистических стран на основании данных о результатах выборов в представительные учреждения в последние годы.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

Питання взаємозв'язку художніх історичних творів з науковою літературою

В наш перебудовний час спостерігається неабияке зростання громадського інтересу до історичних знань. Велика роль в цьому належить, безсумнівно, вченим — професійним історикам, а також літераторам — авторам історичних романів і повістей. І наукові праці, і особливо художні твори, мають домінуючий вплив на формування історичної свідомості народу. Отже, проблеми розвитку вітчизняної історіографії та української історичної романістики стали предметом розмови наших інтерв'юєрів — відомих українських письменників та істориків. Редакція «Українського історичного журналу» звернулася до них з проханням відповісти на такі запитання:

1. Як Ви оцінюєте загальний стан сучасної української романістики, з одного боку, та історіографії України, з другого?

2. Якими Ви бачите шляхи та перспективи дальшого розвитку жанру історичного роману в українській художній літературі й наукових досліджень у галузі вітчизняної історії?

3. В яких формах могло б розгорнутися творче співробітництво письменників і вчених-істориків? Щоб Вам у цьому зв'язку хотілося б запропонувати?

Роман Іваничук (Львів). Українська історична романістика стала нині однією з найширших магістралей, якою доходять до читача скарби національної духовної спадщини. Жанр цей пережив своє лихоліття в часи сталінщини й брежнєвщини, на нього не раз замахувалися (та ще і як!), та все одно на Україні він зумів утриматися на гідній висоті. Коли в Росії за часів застою з'явилися мужні провісники перебудови — письменники, яким вдавалося сказати хоч трохи правди про сучасність, то в нашій республіці піонерами духовного оновлення могли стати здебільшого реставратори — історичні романісти, які у своїй творчості піднялися на захист людської пам'яті й моралі і які спроектували історичний народний досвід на проблеми сучасності, часто вдаючись до езопівської мови. Пригадаймо твори Ліни Костенко, Павла Загребельного, Романа Федоріва, Володимира Малика, Ніни Бічуї, Валерія Шевчука. Проте далеко не всі навіть історичні романи могли тоді побачити світ — скільки творів «з шухляд» з'явилося в наш перебудовний час!

Отже, українська література може пишатися історичною романістикою на літературному ринку, однак треба визнати, що відносний розквіт цього жанру був спричинений не лише позитивними, а й негативними факторами. На Україні історичний роман здобув особливо велику популярність ще й тому, що на документальну історіографію панує в нас чорний голод. Український читач змушений пізнавати історію краю і вічні людські цінності з історичної романістики, і нічого поганого в цьому не було б, якби міг він, одержавши естетичну насолоду від художнього твору, вдатися до джерел, щоб не приймати домисел за істину. Такі джерела масовому читачеві й досі недоступні. Далекі не науковий виклад історії, що донедавна був пригаманний офіційній історіографії, джерелом аж ніяк вважати не можна, а праці Михайла Грушевського, Михайла Костомарова, Михайла Драгоманова, Івана Крип'якевича, Дмитра Яворницького, хоч вони вже й вилучені із спецфондів, широкому читачеві недоступні. Мало того, досі не видано виб-

раних праць хоча б таких сучасних українських істориків, як Я. Ісаєвич, Ф. Шевченко, О. Апанович.

Словом, українська історична романістика стала подібною до хліба, який привозять у місцевість, де не знають, звідки він береться. Тому сьогодні, в час посухи на наукову історіографію потрібен роман, написаний автором, в якому б талант письменника поєднувався із сумлінністю дослідника, автором, здатним висунути власну історичну концепцію.

Чи є в нас такий роман? Тільки частково. Хай нині ми вже розширили коло наших зацікавлень до сфер, дещо віддалених від Переяславської Ради, та чи все минуле України досліджене історичною романістикою? Кому пощастило прочитати хоча б один твір про часи Дмитра Вишневецького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Кирила Розумовського? Нікому! Таких романів ще нема. Немає, зрештою, і сучасних наукових досліджень з цих періодів історії. А якщо так, то я був надто великим оптимістом, коли сказав, що ми можемо пишатися сучасним розвитком української історичної романістики.

Тому на запитання, якими я бачу шляхи розвитку жанру історичного роману й наукових досліджень в галузі української історії, відповім: у художньому і науковому висвітленні всіх періодів і подій нашої історії, в охопленні наукою і художньою літературою не окремих, вигідних політичній кон'юктурі історичних фактів, а всього комплексу історії України без білих плям, підтасовки і перекручень. Лише тоді зможемо сказати, що є в нас справжня історична романістика й історіографія.

Що зроблено в цьому напрямі? Поки що нічого. Якщо в РРФСР вже видані історичні праці Карамзіна, Ключевського, Слов'йова, то наш Інститут історії та видавництво «Наукова думка», здається, ще й не збиралися складати проспекти не то що повних видань праць згаданих вище істориків, а й навіть окремих їх творів. Хотілося б помилитися щодо цього.

Творче співробітництво письменників і вчених-істориків донині здійснювалося, як правило, через особисті контакти. Принаймні, в мене було саме так. Я пишу довголітньою співпрацею з такими вченими, як Я. Ісаєвич, О. Апанович та М. Котляр. Однак цього мало. Письменникові, який працює в історичному жанрі, необхідно спілкуватися, дискутувати, обмінюватися думками з ученими-істориками на сторінках періодики, зокрема, «Українського історичного журналу». Коли я передплачував цей журнал, та коли в ньому зустрічався лише з історією колективізації (часто перекрученою) та історією утвердження Радянської влади на Україні і майже не знаходив матеріалів з доживотної історії нашого народу, начебто її й не було, мене перестав журнал цікавити.

Настав інший час. І я як майбутній передплатник «УІЖ» а сподіваюся побачити на сторінках щомісячника новий фактаж, який спонукає мене взятися за перо, пошукові матеріали, критичний аналіз історичних романів не тільки українських авторів, а й письменників з братніх республік, статті, що викривають фальсифікаторські опуси типу «Фаворита» В. Пікуля та йому подібних. Я сподіваюся, що зможу сам зв'язатися в розмову з незнайомими мені особисто вченими-істориками та романістами не тільки на сторінках журналу, а й за організованим редакцією «круглим столом». Коли ми, романісти, разом з вами, вченими, зможемо обговорити історичні проблеми, що нас всіх цікавлять, лише тоді й розгорнеться наше творче співробітництво.

М. Ф. Котляр — д-р іст. наук, зав. сектором історії Київської Русі Ін-ту історії АН УРСР. І. Говоритиму лише про близьку мені феодальну тематику. Сучасні українські письменники, які займаються історичною тематикою (а це не лише романи, а й повісті та оповідан-

ня), на мій погляд, хибують в цілому нездоровим потягом до сенсаційності. Окремі з них (С. Плачинда, С. Пушник, В. Шевчук та ін.) запально беруться за теми, які в науці з об'єктивних причин (насамперед, недостатньої інформації джерел) залишаються майже недослідженими. Йдеться про ранню історію слов'ян, дохристиянські часи давньоруського суспільства. Будучи дилетантами в історії, ці письменники відтворюють у своїх книгах світ, гранично далекий від історичної дійсності раннього середньовіччя.

Свого часу мені вже доводилося писати про те, що, коли письменник вже зважується обрати героєм історичну особу, то він повинен обов'язково рахуватися з тим, що такі особи діють згідно із законами історії, в конкретних історичних обставинах, а не на розсуд письменника. Скажімо, легендарний князь Кий аж ніяк не міг одружитися з дочкою готського короля, а місто Венеція не могло бути збудоване слов'янами-венетами.

Замість гонити за сенсаційністю романістам-історикам я би порадив спробувати проникнути в складний духовний світ середньовічної людини, яка думала не так, як наші сучасники, і вірила зовсім не в те, що ми. Водночас у абсолютній більшості історичних романів, повістей і оповідань діють саме наші сучасники, щоправда, одягнені в середньовічні шати. Існують приємні виключення з цього правила. Серед них я б назвав насамперед відомих львівських письменників Р. Іваничука і Р. Федоріва. Найкращим радянським історичним письменником нашого часу вважаю росіянина Д. Балашова — назву його прекрасні романи «Тягар влади» та «Сімеон Гордий». Він зумів відтворити не лише обставини, а й дух руського середньовіччя XIV—XV ст. Упевнений, що тут вирішальну роль зіграла та обставина, що Д. Балашов є визначним ученим-фольклористом, він чудово обізнаний з історією російського народу відтвореної ним доби. І ще приваблює мене в творах цього письменника його висока інтелігентність.

Що ж стосується нашої історіографії феодальних часів, то тут перед нами безмежне поле діяльності. Аж донині превалюють теми досліджень, присвячені класовій боротьбі, визвольним рухам, політичній історії. Водночас фундаментальні, базисні проблеми минулого нашого народу залишаються досі мало розробленими. Померли Д. Л. Похилевич, І. Д. Бойко, В. А. Дядиченко, а зміна їм підростає повільно. Маю на увазі такі теми:

1. Соціально-економічні, політичні, культурні й ідеологічні передумови становлення феодалізму на території України.
2. Хронологічні рамки існування (початок, кінець, етапи еволюції) феодальної формації на українських землях.
3. Формування класового суспільства, поляризація класів, соціальних станів і груп.
4. Складання і розвиток феодального землеволодіння — основної ознаки феодального способу виробництва, його форми і особливості. Досліджуючи останню тему, необхідно окремо вивчати князівське і боярське землеволодіння, а також селянське землеволодіння і землекористування.
5. Селянська община.
6. Початок, обставини й еволюція процесу закріпачення селянства.

Всі ці, а також ряд інших проблем є надзвичайно трудомісткими, зовні малоефектними, в їхній актуальності часом важко переконати керівництво. Головне ж у тому, що вони потребують пошуків, нагромадження й використання нового джерельного матеріалу, насамперед архівного. А українські історики-медієвісти, за небагатьма виключеннями, наче забули шлях до архівів. Водночас розв'язання названих соціально-економічних проблем дасть можливість оригінального студіювання багатьох тем історії соціальної, політичної, етнічної й куль-

турної, зокрема, тієї ж класової та визвольної боротьби, суспільно-політичних рухів.

2. Гадаю, що українська художня література з історичної тематики могла б зосередити зусилля на ключових подіях і явищах далекого минулого нашого народу. Серед них — героїчна воєнна історія Київської Русі, навала орд Батия на східнослов'янські землі, визвольна війна 1648–1654 рр. Конче потрібно відродити улюблений читачами жанр історичної біографії. Я б назвав постаті Володимира Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, князя Костянтина Острозького, Криштофа Косинського, Івана Богуна, Феофана Прокоповича. Досі не створено художнього твору, гідного величчю Богдана Хмельницького.

Щодо розвитку наукових досліджень, то, здається, я відповів на це запитання вище. Додав би ще про необхідність вивчення проблем етнічної історії, духовної культури.

3. Щиро кажучи, стосунки між істориками й письменниками поки що залишаються напруженими: вчені рецензують історичні художні твори (це вважається обов'язковим), а письменники, щоправда не всі, як правило, ображаються: мовляв, в'яжуть крильця творчим натурам. І далеко не завжди враховують думки фахівців. Схильні до цього як маловідомі письменники, так і «метри» — маю на увазі П. Загребельного. Втрачають від цього не рецензенти, а твори таких авторів. На особистому досвіді я встановив таку закономірність: чим серйозніше ставиться до своєї праці письменник, чим вище рівень його історичної освіченості і взагалі інтелігентності, тим уважніше й конструктивніше ставиться він до зауважень істориків. Серед таких авторів міг би назвати Р. Іваничука, П. Угляренка, І. Росоховатського.

Щодо форм співробітництва, то вони, як мені здається, можуть бути різноманітними: і попереднє обговорення тематики художніх творів, навіть вибір теми, і співробітництво в процесі створення книги у вигляді консультацій істориків. А можна практикувати й спільне написання романів, повістей, оповідань, однак для цього істориків необхідно мати літературні здібності. Відверто кажучи, таких «літературів» серед своїх колег поки що не бачу.

Валерій Шевчук (Київ). 1. Вважаю, що сучасна українська історична романістика, як і взагалі белетристика, в нашій літературі на піднесенні. В ній стало працюють Р. Іваничук, П. Загребельний, Ю. Мушкетик, Ю. Хорунжий, Р. Іванченко, І. Білик, С. Плачинда, Р. Федорів, Д. Міщенко, Т. Микитин, В. Малик та цілий ряд інших письменників. Як сказав на останньому пленумі СПУ Юрій Мушкетик, уже той факт, що в останні роки премії імені Т. Шевченка даються за історичні твори, свідчить про немалий потенціал цієї літератури в мистецькому процесі. Сприяє цьому й видання історичної белетристики минулого. Так, видавництво «Дніпро» започаткувало серію «Історичний роман та повість», перевидані й готуються до друку твори Ю. Опільського («Каменярь»), М. Костомарова, М. Старицького, А. Чайковського, О. Левицького, К. Гриневичевої, Н. Королеви, Г. Хоткевича та ряду інших письменників. Автор цих рядків разом із В. В. Яременком уклав для видавництва «Веселка» двотомну антологію українського історичного оповідання «Дерево пам'яті». «Веселка» також планує ряд видань історичної белетристики, зокрема «Історичну бібліотеку учня». Заявили ряд цікавих творів на теми історії поети (Л. Костенко, Л. Горlach, В. Коломієць, М. Влад та інші). Видавництво «Молодь» готує серію «Героїчна поезія на Україні» в чотирьох томах (уже вийшов перший том): в ній буде представлена поезія від X ст. до наших днів. Це ж видавництво видає серію «Уславлені імена», яка має також історичний характер. Видавництво «Дніпро» готує корпус літописів в перекладі сучасною мовою — отже відбувається досить широкий культурний процес. Вчені-історики поки що відстають, хоч план видань

новоствореної Археографічної комісії подає надію і тут намічаються конструктивні зміни.

2. На мою думку, першочерговим завданням фахівців-істориків мало б стати перевидання найвидатніших пам'яток історичної науки на Україні: літописів (в оригіналі), творів М. Берлинського, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича, І. Шараневича, Д. Зубрицького, О. Єфименко, М. Грушевського, І. Крип'якевича, С. Томашівського, В. Ейгорна, С. Голубєва, М. Петрова і ряду інших — без цієї бази розвиток історичної науки немислимий. Друге, що конче важливо: сучасні історики повинні розробляти історію українського народу не лише найдавнішого й радянського періодів, а в повному часовому обсязі. Належить також перевидати документальні збірники XIX ст.: «Памятники, относящиеся к истории Юго-Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России», «Жерела до історії України — Руси», описи України, зроблені іноземцями, створити «Бібліотеку українського історика» (томів на 50 або й більше), а також не забувати про нові видання документів та історичних монографій з найрізноманітніших історичних тем. Що ж до розвитку історичної белетристики, то тут потрібне одне: не заважати їй бути, сприяти їй — все прийде саме. Стримувати варто хіба що потік «сірої», малохудожньої літератури, хоча, правду кажучи, й вона знаходить свого читача, адже й читач буває «сірий».

3. Письменники — історичні белетристи та історики працюють, як правило, автономно. Однак між ними існують точки незгод. На мою думку, художня творчість передбачає насамперед гру уяви, яка має лише підкріплюватися фактами, а історики вимагають від письменників точного наукового бачення тих чи інших подій. Через це фахові рецензії на романи бувають більше шкідливими, ніж корисними. Історики беруть на себе цензорські права. Водночас белетристи чекають від науковців не цензорських зауважень, а більшої археографічної і науково-просвітньої діяльності. Однак можливості для «мирного співіснування» та співробітництва істориків та історичних белетристів існують. Засідання письменницького «Літописця» відвідають також і фахові історики, які беруть участь у дискусіях. До речі, «УІЖ» міг би відряджати на ці засідання свого кореспондента і давати інформацію про них на своїх сторінках, а найцікавіші виступи друкувати у формі статей. Журнал міг би подавати огляди історичної белетристики та друкувати рецензії на романи і повісті. Водночас історикам можна було б порекомендувати частіше друкуватися в літературних журналах, звісно, популярно, а не наукоподібно викладаючи свої теорії. Зрештою, наші журнали, особливо «Жовтень» і «Київ», історичною діяльністю, якщо можна так сказати, займаються давно. Було б незле, щоб «УІЖ» виправдовував свою назву і друкував статті не схоластичні, а для широкого кола читачів, які цікавляться проблемами історії (а таких є немало). Ідеально було б, якби журнал став таким, яким була колись славнозвісна «Україна», що її видавала ВУАН, або «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», чи «Записки историко-филологического відділу ВУАН». Мені здається, настав час поговорити й про відновлення найдавніших наукових історичних товариств — у Львові «Наукового товариства імені Т. Шевченка» з виданням «Записок» (тут могли б працювати не тільки вчені, а й аматори і письменники — історичні белетристи), а у Києві — «Товариства Нестора-літописця» з «Читаннями» або ж «Наукового товариства в Києві» із «Записками». Гадаю, що вже ці заходи значно зрушили б нашу історичну науку й вивели б її певною мірою з летаргічного сну.

В. А. Смолій — д-р іст. наук, зав. відділом історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР. І. Який загальний стан розвитку сучасної української історичної романістики та історіографії України? Гадаю, що

це дві сторони одного і того ж процесу інтелектуального творення, і тому більшою або меншою мірою відбивають єдині тенденції духовного життя суспільства. На їх загальному стані не могли не позначитися часи культу особи Сталіна, період «відлиги» кінця 50-х — 60-х рр., а згодом атмосфера так званих застійних років. І в кількісному і в якісному відношенні мали місце помітні коливання — то зростало число художніх творів та історичних досліджень, урізноманітнювалась їх тематика і поглиблювався зміст, то, навпаки, різко зменшувалася питома вага цих книг, спрощувалася їх проблематика, зникала глибина викладу матеріалу. Разом з тим неупереджений читач не може не визнати і того незаперечного факту, що історичні дослідження зазнали більш глибоких деформацій у порівнянні з художньою літературою. Остання, незважаючи на об'єктивні труднощі, протягом останніх десятиліть збагатилася цілим рядом цікавих творів історичного жанру. Маю на увазі романи Ю. М. Мушкетика, П. А. Загребельного, Р. П. Іванченко, Р. І. Іваничука, Р. Федоріва, В. О. Шевчука та інших майстрів слова. Причому характерно, що ці автори охоплювали своєю творчістю практично всі етапи та події історичного процесу на українських землях. Письменниками створена ціла галерея цікавих соціально-історичних портретів діячів минулого, через призму життя і діяльності яких реконструйовані суспільні відносини та політична атмосфера часів Київської Русі й середньовічної України, взаємовідносини цієї етнічної гілки східного слов'янства із своїми сусідами.

Проте, зрозуміло, кількісні параметри далеко не адекватні якісним. Гадаю, що ніхто не заперечуватиме, що поряд із серйозними художніми творами, що стали справжнім надбанням української літератури, з-під пера наших колег вийшов цілий ряд відверто слабих книг, які лише в умовах духовного голоду на історичні знання були «поглинуті» пересічним читачем.

На жаль, не можуть похвалитися своїми успіхами вчені-медієвісти республіки (ця проблематика мені найбільш близька за фахом). З початку 70-х років було практично згорнуто дослідження з історії феодальної суспільно-економічної формації, втрачено природний генетичний зв'язок між вченими різних поколінь і наукових шкіл. Окремі розвідки, які виходили друком, не могли вгамувати духовні запити широкого кола читачів, які хотіли знати про всі етапи історичного минулого українського народу та всі прояви його життя: господарський розвиток, суспільні відносини, етнокультурні процеси тощо. В республіці припинилася археографічна робота. Протягом багатьох років не виходили документальні матеріали корпусного типу, різко зменшилася кількість тематичних збірників, після 1970 р. не побачив світ жодний літопис. В даному випадку мова йде не лише про урізноманітнення джерельної бази історичних досліджень, а про більш принципові й фундаментальні питання — збереження й закріплення історичної пам'яті народу.

2. Після квітня 1985 р. пройшло більш як чотири роки — час чималий для виявлення тенденцій в розвитку жанру історичного роману і наукових досліджень з вітчизняної історії. Проте сказати однозначно про досягнуті успіхи означало б погрішити проти правди. Як історична наука, так й історична романистика лише на початковому етапі перебудовного процесу. Реальних вагомих результатів у вигляді великих монографічних розробок або художніх творів поки що не видно. І це цілком зрозуміло. Адже йде напружена внутрішня робота думки вченого чи письменника, переосмислюються події, долаються стереотипні настанови, відбувається нагромадження фактичного матеріалу. Це складний і тривалий процес. Його не слід штучно прискоряти (це знову призведе до появи кон'юнктурних праць), але й не варто затримувати. Сама перебудовна атмосфера і ті нові процеси, які розгортаються нині у суспільстві, є своєрідним гарантом появи оригінальних праць і високохудожніх творів на історичну тематику.

Щодо шляхів та перспектив розвитку історичних досліджень й історичної романістики, то вони, на мою думку, значною мірою збігаються. Не хочу бути банальним, але насамперед йдеться про осмислення та реконструкцію історичного процесу в тій його площині, яка донедавна була фактично закритою для дослідників та письменників. Візьмемо, наприклад, історичні персоналії. Їх добір хибував помітними диспропорціями та однобічністю. Змальовувалися, як правило, традиційні образи, які протягом багатьох десятиліть переходили з книги в книгу. Знаходилися нові слова, інші художні засоби, але образ здебільшого залишався маловиразним і нецікавим для читача. Тим часом поза увагою дослідників (письменників) залишався цілий сонм надзвичайно колоритних історичних постатей, які, однак, з тих чи інших причин не вписувалися в усталені уявлення і тому на сторінках наших книг або замовчувалися, або вимальовувалися схематично. А хіба лише історичні постаті? По-суті, ми обачливо обминали цілі пласти історії, збіднювали духовно себе і деформували історичний процес. Мені важко навіть сказати, коли востаннє побачив світ художній твір, присвячений виникненню та розвитку соціального феномена українського козацтва, а згодом Запорізької Січі (щодо спеціальних історичних праць, то засвідчую цілком авторитетно — у 1957 р.). Але ж скільки тут можливостей для авторських роздумів, скільки тем і сюжетів. Або візьмемо, наприклад, висвітлення того відрізка історії, який охоплює другу половину XVII ст. (тобто, той період, який у дожовтневій історіографії визначався як «руїна»). Його реконструкція (наукова чи художня) містить справді необмежені можливості для творчості — тут і ціла галерея українських гетьманів, і складне переплетіння російсько-українських, українсько-польських та українсько-турецьких взаємовідносин, і яскраві сторінки боротьби українського народу

Перелік тем, які могли б стати предметом вивчення істориків-професіоналів та письменників, можна продовжити. Але суть не лише в цьому. Новий етап інтелектуального розвитку суспільства потребує не тільки постановки нових проблем, а й висуває на порядок денний необхідність нетрадиційних підходів до їх вирішення, інтеграції творчих зусиль представників різних галузей знань, застосування математичних методів аналізу та комп'ютерної техніки і т. п. Актуалізувалося питання широкомасштабного пошуку нових архівних матеріалів, у тому числі й в архівосховищах зарубіжних країн (Польща, Румунія, Туреччина та ін.).

3. На мою думку, настав уже час для того, щоб переглянути форми творчого співробітництва істориків-професіоналів та письменників. Адаже до недавнього часу вони розвивалися досить однобічно — насамперед у вигляді підготовки істориками рецензій на художні твори. Ми далекі від того, щоб недооцінювати таку форму зв'язку. При нормальному творчому процесі вона досить ефективна і приносить користь обом зацікавленим сторонам. І лише при суб'єктивному упередженому ставленні однієї з них рецензування вносить певну напруженість у взаємини між письменницьким середовищем і вченими-істориками.

Однак час показав, що необхідно шукати нові форми нашого творчого співробітництва. Вважаємо, що одним з його каналів може стати постійно діючий творчий семінар письменників, які працюють у галузі історичної прози. Відкритий конструктивний діалог, зацікавлена, дружня розмова колег по перу — ось принцип діяльності цієї творчої інституції.

Ще одна можлива сфера нашого співробітництва — археографічна робота. На мій погляд, було б доцільно видавати джерела, не тільки підготовлені академічними установами для науковців, а й доступні масовій читачській аудиторії. В цьому плані варто використати досвід, набутий письменниками і художніми видавництвами.

Безперечно, цим далеко не вичерпуються можливості творчого співробітництва письменників і вчених-істориків. Ми впевнені, що неодмінно з'являться нові форми зв'язків, які принесуть користь обом сторонам.

Іван Білик (Київ). 1. Я не настільки обізнаний з усією панорамою нашої історичної романістики, а також національної історіографії, щоб робити узагальнення. Це скоріше було б до снаги літературознавцеві, який спеціалізується на дослідженні історичного роману, та фахівцеві з досить непопулярної в наш час, але нині конче дефіцитної науки — джерелознавства. Я ж насамперед — художник. І все-таки, якщо це здається «Українському історичному журналу» цікавим, можу висловити кілька найзагальніших зауважень, що хвилюють мене особисто вже не одне десятиріччя.

В нашій історичній романістиці останнім часом справи трохи покращали. І все ж таки й надалі лишається багато чи то «білих плям», чи, може, й рукотворних «провалин», які не дають можливості скласти художній килим справді національної історії України. Твори на цю тему розташувалися такою ріденькою мозаїкою, в якій важко роздивитися завершену картину нашого минулого. Й хоча це хвороба задана й вразила вона не саму лише історичну романістику, а й усе красне письменство, всю нашу національну культуру, ще можна дещо поправити (звичайно, за сприятливого збігу обставин — коли пощастить узяти гору над неймовірно живучою реакцією сьогочасного бурбонства).

Історіографія України, на мою думку, вражена тою самою недугою: і тут також маємо майже несистематизовану мозаїку, блаженський лунктирець: де густо, а де пусто; де псевдосоціологія часто переважає над правдою, а замовчування фактів стало своєрідною методологією. Це — спадок сталінщини.

2. Щодо шляхів та перспектив дальшого розвитку жанру історичного роману в українській художній літературі й наукових досліджень у галузі вітчизняної історії, то частково відповідь на це запитання дано у першому пункті. Належить терпляче заповнювати «білі плями» та штучно вириті «провалини». Мабуть, логічніше було б, якби цей рух очолили історики, однак у нашій практиці, значною мірою з нашої ж провини, дуже часто відкривачами тем і проблем виявлялися літератори. Скажімо, зо два десятки років тому крамольною вважалася сама думка про те, що Київ виник чи вже існував у V сторіччі. Остракізмові піддавалися всі, хто її обстоював.

Українські історики «народжували» Київ у IX, «ну, хай у VIII сторіччі, але не давніше!» (так писав один і нині живий та здоровий вчений). Та коли 1980 року з'явилася постанова Радянського уряду про відзначення 1500-річчя Києва, той самий історик разом з багатьма своїми колегами почав заднім числом обгрунтовувати народження Києва у «80-х роках V сторіччя»...

Написавши це, я раптом подумав: а може, так і мусить бути? Може, письменникові легше поринати в незвідані глибини історії, бо його єдиним дороговказом є власна уява, а незлічені аксіоми не тримають за поли, як науковців? Я, наприклад, можу засумніватися в правильності того чи того положення «Повісті временних літ», уже давно канонізованої, історик же не має права на це, мусить «узгодити» свої сумніви з академіком Ліхачовим чи ще там з кимось. Отже, науковців теж можна зрозуміти. Хоча й вони повинні постаратися зрозуміти нас, не сприймати нашу працю в багнети, а вважати її мрією художника, внутрішнім баченням, яке не завжди позбавлене глузду. Сприймати принаймні зичливо, бо інтуїція, світ невимірних величин вряди-годи виявляються не менш точними від найточнішої науки. Нам треба сперечатись, оскільки істина, як, відомо, народжується в супе-

речці, але не ляйтесь — адже злість в усі часи була й лишається найгіршою порадицею. Ну, й ще одна, теж не мною вигадана, мудрість: істина завжди десь посередині.

Що ж нам треба — конкретно, конспективно? Щоб позбутися тих «білих плям» і клятих «провалів», необхідно (ну, хай — бажано) написати й побачити на прилавках кингарень по кілька романів чи повістей на кожну з таких тем:

- історія козаччини з XV (XIV?) до початку XVII сторіччя;
- хмельниччина та возз'єднання (але не в стилі О. Корнійчука та його натхненника Сталіна);
- Велика Руїна, причини й наслідки;
- образи І. Мазепи, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка та ін.;
- український ренесанс;
- Україна напередодні та в революціях 1905—1919 рр.

Це — одна бібліотека українського історичного роману. Друга може складатися з таких тем: татаро-монгольська навала — входження України складовою частиною до Речі Посполитої; епоха від Кия до Аскольда (Оскола); епоха до Кия; епоха скіфів-скілотів; бронзовий вік — зародження слов'янства... Й таким чином якнайдалі в глиб століть.

Я подумав: а як же поділити тут ролі між літераторами та істориками? Власне, ділити нічого. Терра, як кажуть, однаково інкогніта як для письменників, так і для науковців. Скажімо, ми ще донедавна, вивчаючи історію України, читали в підручниках, що після нашестя Батия в нас почалося 240-річне татаро-монгольське рабство. Лише років 6—7 тому М. Ф. Котляр спростував цю взятую з підручників історії Росії думку, заявивши, що Україна частково зброею, частково дипломатичними шляхами, частково золотом відбилася від татаро-монгольської орди, хоча так і не змогла повернути собі колишньої слави й могутності часів Київської Русі. Наші історики дуже часто досліджували що завгодно, тільки не історію свого рідного народу, а письменники писали про всіх, тільки не про власних пращурів. Претензії, як бачимо, слід ділити нарівно. Ми однаково завинили перед минулим, тож мусимо віддавати борг.

3. З досвіду знаю чимало прикладів, коли історик і письменник запрягалися в одне ярмо: один давав з аптечною точністю вивірені й виважені факти, а другий облачав їх у літературні ризи. Можу з певністю сказати, що такий тандем жодного разу не привів ні до чого путнього. Коли історик пише історичний трактат — це може бути дуже цікаво й навіть читабельно. Коли літератор пише історичний роман — це також іноді може бути цікаво. Хай вони й надалі йдуть паралельними шляхами, що за якимось там законом перетнуться десь у безкінечності.

І все-таки є одна нива, яку історик і літератор можуть краще зорати в парі. Останнім часом педагоги розпачливо б'ють у всі дзвони: обсяг інформації, яку необхідно втиснути в голову школяра, неухильно зростає, голова ж лишається такою самою й звивин у мозку також не більшає. Загляньмо, який підручник з історії в портфелі школяра: злива назв, імен, фактів і років — справжній інформаційний потоп, який уже не збагачує людину, а має протилежну дію — отуплює. Чи є вихід з цього глухого кута? На мою думку, можна полегшити страждання дітей і підлітків у єдиний спосіб: відмовитися від традиційної форми підручника з історії й створити якісно новий посібник. Він має складатися з послідовної низки оповідань, що відбивають головні етапи й події минулого. Доведено, що факт у художній формі засвоюється пам'яттю й свідомістю в сотні разів легше й надійніше, ніж викладений академічною мовою. Ну, а вже до засвоєного в такий спосіб факту можна додати й розумну кількість інформації — років, термінів та імен.

Вище я доводив, що з тандему романіст-історик нічого путнього ніколи не виходило. Тепер я закликаю саме до такого співробітництва, не вбачаючи в цьому жодної суперечності. Підручник з історії зовсім не претендуватиме на твір художньої літератури, хоч його створення слід доручити талановитому науковцеві й талановитому письменникові (можливо, й цілій групі авторів, тим більше, що й підручники мають бути складені для різних класів). «Белетризована історія», абсолютно протипоказана в художній літературі, конче необхідна в педагогіці.

Ми, літератори, часом заходимо з істориками в гострі суперечки, обстоюючи своє право на ширші погляди, на інтуїцію й домисел, а то й фантазію. Не всі історики сприймають ці наші прагнення, хоча лояльних серед них стає дедалі більше. Кожна галузь людської діяльності керується власними правилами. А в пропонованому жанрі, який можна б назвати «літературною історією», «белетризованою історією» уже не повинно бути ніяких відступів і вольностей.

У такому ярмі можна досить глибоко зорати нашу спільну ниву.

В. Г. Сарбей — д-р іст. наук, зав. відділом історії капіталізму Ін-ту історії АН УРСР. Нещодавно мені довелося провести, так би мовити, інвентаризацію всього нагромадженого українською історичною романістикою не тільки за роки Радянської влади, а й за дожовтневий період. Викликана була ця робота необхідністю складання списку літератури для позакласного читання до рукопису нового шкільного підручника «Історія Української РСР» для 8—9 класів, що висвітлює історичний процес від найдавніших часів до кінця XIX ст. А тепер я вирішив проаналізувати цей список під кутом зору вашого запитання. Результати перевершили всі сподівання: з 97 назв творів, зафіксованих у тому списку, лише 12 належать дожовтневій (причому не тільки українській, а й російській) класиці; решта — 85 назв — це твори українських радянських письменників, у тому числі й тих, які стали жертвами сталінських репресій, як, наприклад, В. Гжицький, О. Соколовський, З. Тулуб.

Гадаю, що, незважаючи на те, що при відборі творів враховувалися й вік тих, кому вони адресувалися, й те, що певна обережність виявлялася щодо рекомендування творів дожовтневої української історичної романістики (лише в наш час почався процес повернення читачам художньо-літературної спадщини П. Куліша, Б. Лепкого, Ю. Опільського, Г. Хоткевича та ін.), все ж наведена вище статистика загалом відбиває кількісне співвідношення між дожовтневою і радянською історичною романістикою. Це підтверджує й звернення до того ж списку літератури пробного підручника «Історія Української РСР» для 9—10 класів, виданого в 1985 і 1987 роках. Тут до двох дожовтневих розділів, що висвітлюють історичні події початку XX ст. (до 1917 р.), рекомендовано 23 твори, з них 3 належать перу дожовтневих, 5 — російських радянських і 15 — українських радянських письменників.

Отже, безперечним є значний зліт української історичної романістики за роки Радянської влади, включаючи навіть періоди культу особи і застою. При всіх недоліках, викликаних негативним впливом тих часів на художню творчість, мабуть можна віднести до радянської літературно-художньої класики і твори на історичну тематику С. Скляренка, П. Панча, Івана Ле, І. Кочерги, П. Кочури, А. Дрофана. А хіба залишать байдужим читача твори, що вийшли з-під пера О. Гончара, В. Дрозда, П. Загребельного, Р. Іванчука, Р. Іванченко, О. Ільченка, Л. Костенко!

Мабуть, не помилюся, коли скажу, що саме в роки застою дуже пожвавилась історична белетристика на Україні. Чимало з тих письменників, які не бажали фальшивити в описах сучасності, прикладали свої творчі можливості у сфері історичного минулого. Наслідки у багатьох випадках дійсно були плідотворними. Однак наділені високи-

ми службовими повноваженнями професійні піклувальники про безпорочність й суцільну єдність організували (в ряді випадків не без допомоги з боку деяких співробітників нашого інституту) цькування в пресі та на різних зборах Р. Іванчука за «Мальви», Р. Іванченко за «Клятву», С. Плачинди за «Неопалиму купину», І. Білика за «Меч Арея» тощо. Та виходили й тоді, пробиваючись крізь всілякі перешкоди і перепони, твори, які більшою чи меншою мірою збагатили нашу історичну романістику. Назву лише прізвища їх авторів: Ф. Бурлака, В. Кулаківський, В. Кучер, В. Малик, Т. Микитин, Д. Міщенко, Ю. Мушкетик, М. Олійник, І. Пільгук, М. Сиротюк, Л. Смілянський, П. Угляренко, В. Шевчук.

Продовжують опрацьовувати історичну тематику й опублікували позитивно зустрінуті читацькою громадськістю нові твори вже й у перебудовний час і ті вищеназвані письменники, які зазнали несправедливої упередженої критики в період застою. У зв'язку з цим хотілося б окремо й більш-менш докладно висловитися про художній твір, який вважаю неперевершеним у радянській історичній белетристиці. Йдеться про «Марусю Чурай» — історичний роман у віршах, як визначила жанр свого твору сама авторка, — Л. Костенко. Розкованістю віршованої форми розповіді, легкістю донесення авторської думки до читача твір нагадує славнозвісного «Євгенія Онегіна». Як і для О. Пушкіна, для Л. Костенко немає труднощів у викладі всього, що вона хоче сказати читачеві: і щодо емоцій, і щодо опису найважливіших і найскладніших життєвих ситуацій, а також багатогранних реальних історичних подій. Судовий протокол, записи літописів, тобто фактографічний джерельний матеріал, Ліна Костенко переплавляє у високу поезію. Цей твір спирається на найкращі традиції вітчизняної класики.

Отже, роман у віршах, та ще й історичний... Авторка мала повну підставу так його назвати. Адже емоційність, висока художність твору (кожний герой — це художньо узагальнений і водночас дуже індивідуалізований образ із своїми, тільки йому властивими почуттями, своїм характером, поведінкою, вчинками) поєднуються з точністю, достовірністю в передачі історичного тла взагалі і конкретних історичних подій, зокрема.

У творі багато згадок про народні звичаї. Однак не знаючи їх змісту, широкий читач може обминути ці рядки своєю увагою. Розслані по всьому твору географічні назви часто подаються глухо: без розкриття історичної події, з ними пов'язаної. Тому читач без належної історичної освіти навіть не оцінить великої дослідної роботи, здійсненої Л. Костенко щодо вивчення тодішнього історичного процесу в усій його різноманітності. До того ж, біографію своєї землячки авторка органічно вплела в історичну долю всієї України (від Полтавщини до Волині).

Фабула роману, звичайно, доступна будь-якому читачу. Проте останній може багато втратити навіть у художньому сприйнятті твору через брак історичних знань. Звідси випливає висновок: усе багатство історичного змісту твору може допомогти авторці донести до читача фахівець-історик. Навряд чи варто йти шляхом коментування окремих термінів та висловів. Хоча корисно було б надрукувати у вигляді додатку словничок термінів XVII ст., вживаних у романі. Найкращий же, на мою думку, варіант при перевиданні роману — супроводження його ґрунтовною передмовою фахівця-історика. Проте обов'язково потрібно, щоб він хоча б якоюсь мірою в своїй справі дорівнював таланту авторки. Чи знайдеться такий серед нас? Хотілося б думати, що так!

Однак повернемося до нашої загальної розмови про успіхи української радянської історичної романістики. Гадаю, що творчий доробок письменників загалом слід оцінити позитивно. Сучасний читач може завдяки художній літературі ознайомитися з багатьма сторінка-

ми історії Київської Русі, знаменитої Запорізької Січі, з подіями визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти, турецько-татарських загарбників, за возз'єднання України з Росією, дізнатися про класову боротьбу трудящих проти експлуататорів і переростання її у революційні бої початку ХХ ст. Проте ці проблеми загалом непогано висвітлені і в історичній науковій і науково-популярній літературі (праці В. Голобуцького, І. Гуржія, К. Гуслистого, П. Лаврова, Ф. Лося, М. Петровського, Ф. Шевченка стали класикою української радянської історіографії). І якщо письменники відзначаються емоційністю і образністю своїх розповідей, то фахівці-історики прагнуть до строго документованого, точного викладу фактів. Отже, в чомусь переважають одні, а в чомусь — інші. До того ж, не все вдається однаковою мірою і першим, і другим: як за суб'єктивними, так і за об'єктивними причинами.

Зате прогалина, лакун (тепер їх називають «білими плямами») можна чи не найбільше знайти в науковій розробці проблем історії України періоду капіталізму (формування української капіталістичної нації, соціально-економічний розвиток, зміни в демографічній і класовій структурі населення, суспільно-політична боротьба, виникнення національного питання і національно-визвольного руху, політика монархічних режимів Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях). Те ж саме стосується історичної белетристики. Та й було б дивно, якби було інакше. Фактично й фахівці-історики, й письменники в спільній упряжці везуть один і той же віз нашого історичного минулого. Та його вони повинні висвітлювати лише з позицій правди і на основі марксистсько-ленінських методологічних принципів історизму і партійності.

2. Я не фахівець з літературознавства. І тому з мого боку було б ризиковано вдаватися до міркувань з приводу жанрових особливостей українського радянського історичного роману. Тим більше, що на Україні є справжні фахівці з цієї проблематики.

І все ж не хотілося б зовсім ухилитися від відповіді на поставлене запитання. На другу його частину я можу відповісти цілком професійно, а на першу — лише як читач, але читач зацікавлений. Отже, насамперед не можу не висловити свого занепокоєння з приводу жанру історико-революційного роману чи повісті. У зв'язку з переглядом багатьох опінок явищ, подій і осіб історико-революційного процесу серед широкої читацької громадськості впав престиж творчого доробку в цій галузі як письменників, так і істориків. І одним, і другим слід піклуватися про відновлення інтересу читачів до історії революційної боротьби мас, до біографій яскравих особистостей, яких висувала ця боротьба. Тим більше, що сьогодні, в умовах революційної перебудови радянського суспільства, можна на повний голос говорити про найскладніші перипетії революційної боротьби, розкривати суперечності і складності реального історико-революційного процесу.

Ми, тобто історики й письменники, повинні наситити книжковий ринок нашої республіки і науково-популярними нарисами, і художніми творами про життя і діяльність видатних революціонерів України всіх трьох етапів загальноросійського визвольного руху ХІХ — початку ХХ ст., і особливо пролетарського (1895—1917 рр.) Я переконаний, що у відтворенні художньо-історичної правди письменники мають явні переваги над істориками. Історик оперує тільки правдою факта і лише при відсутності відповідних прямих джерел може використати опосередковані для створення аргументованої наукової гіпотези. Письменнику ж взагалі не забороняється вдаватися до художнього вимислу. Все залежить від таланту, добросовісності і відповідальності митця. Блискучий приклад, на мою думку, продемонстрував П. Загребельний, коли на основі стислого літописного запису про будівництво у стародавньому Києві мосту через Дніпро написав цілий історичний роман

«Первоміст», який сприймається як цілком достовірний, оскільки автор майстерно описав побутово-етнографічну атрибутику людей того далекого минулого.

Письменникам, які займаються історико-революційною тематикою, я б порекомендував ознайомитися із створеною в Інституті історії АН УРСР і випущеною у 1987 р. видавництвом «Наукова думка» «Хронікою революційного робітничого руху на Україні (1900—1917)». Завершена підготовка до друку аналогічної праці, що охоплює період 60—90-х рр. XIX ст. Наступного року буде передано у видавництво перший том історико-соціологічної праці «Історія робітничого класу Української РСР (кінець XIX ст.— 1917 р.)». В ній всебічно висвітлюватиметься життя і революційна боротьба робітничих мас дожовтневої України з усіма позитивними і негативними явищами історичного процесу. В найближчій перспективі написання ряду індивідуальних і колективних монографій, які в комплексі створять фундамент для великої синтетичної праці «Українська капіталістична (буржуазна) нація». Нині ж найважливішим науково-творчим завданням вважаємо створення колективної монографії «Національно-визвольний рух на Україні на трьох етапах загальноросійської визвольної боротьби». Сподіваємось заповнити цим прогалину у висвітленні дожовтневого історико-революційного процесу на Україні. Ця, дуже не заохочувальна «зверху» до наукової розробки проблематика, так само, на жаль, не знайшла належного відтворення і у письменників.

3. Звичайно, ідеальним варіантом було б поєднання в одній особі вченого і письменника. І це зовсім не утопія: О. Пушкін і М. Гоголь робили успішні спроби історичних досліджень. Діячі дожовтневої вітчизняної історіографії М. Карамзін, М. Маркевич, М. Костомаров, М. Грушевський, О. Левицький, Д. Яворницький відомі й як автори художніх творів. Та й у наш час історики за фахом Р. Іванова (Іванченко), В. Кулаковський, В. Шевчук широким читачам переважно відомі як письменники.

Однак доводиться визнати, що таке поєднання різнорідних творчих здібностей не є масовим явищем. Найплототворніше співробітництво між фахівцями і письменниками може розвиватися лише за умови максимального використання професіоналізму кожною із сторін. Рецензування художніх історичних творів (і рукописів, і вже опублікованих) висококваліфікованими науковцями-істориками — річ, на мою думку, корисна для обох сторін, але при цьому фахівець повинен виступати не в ролі судді, а лише наукового консультанта. Оптимістичні надії на зміцнення співробітництва письменників та істориків вселяє факт включення одного з провідних учених Інституту історії АН УРСР д-ра іст. наук В. А. Смолія до редколегії нового серійного видання художніх творів світової історичної тематики, нещодавно розпочатого видавництвом «Дніпро». Проте те саме видавництво не запросило жодного з науковців нашого інституту, а також жодного члена Археографічної комісії АН УРСР до співробітництва у підготовці серії «Давньоруські та давні українські літописи»!

Нам, тобто і професійним історикам, і письменникам, слід рішуче та негайно позбавлятися зневаги один до одного: не дивитися на перших, як на невинуватих догматиків, а на других — як на некерованих анархістів. Мабуть, доречним було б запровадження систематичного обміну творчим досвідом: провідні історики виступають у письменників і навпаки: відомі письменники — у колі істориків.

Непогано було б розширяти й традиційні форми творчого співробітництва, тобто: історики здійснюють у разі потреби необхідну консультативно-рецензійну допомогу письменникам і запрошують останніх до творчого співробітництва при створенні науково-популярних праць (я пам'ятаю лише один, зате успішний, випадок такого запрошення: участь письменника П. Ф. Автомонова у створенні книги «Істо-

рія Української РСР. Науково-популярний нарис». — К., 1967). Гадаю, що для читачів «УІЖ»а були б цікавими публікації письменників з їх власними тлумаченнями і оцінками окремих історичних подій і явищ. Чому б, наприклад, не надати змогу висловити своє кредо письменнику, який спеціалізується на історичній тематиці, а може й пред'явити якісь претензії до фахівців-істориків, наприклад І. Білику, якого в застійні часи піддавали нищівній критиці, а нинішнього року висунули кандидатом на Державну премію ім. Т. Г. Шевченка? А після цього на сторінках цього ж журналу міг би виступити й фахівець-історик і висловити свої міркування щодо творчості того ж письменника. Можна було б запропонувати і видання серії науково-популярних збірників під загальним заголовком «Україна: від давнини до сучасності» і друкувати в них як праці істориків, так і художні твори письменників. Це було б дійовою відповіддю на зростаючий інтерес читачів до історичної тематики і послужило б справі зміцнення ділових контактів істориків і письменників.

Дмитро Міщенко (Київ). Українська історична романістика нині знаходиться на помітному піднесенні. Вона доволі масштабно і, як б сказав, своєрідно заявила про себе читачеві. І все ж не можна сказати, що ми маємо справу з новим етапом у розвитку цього жанрового різновиду. Для того немає поки що підстав. Зате є нагода уважніше придивитися, які суспільно-політичні обставини впливали і продовжують впливати на його розвиток, а які, навпаки, гальмують.

Після розгрому наполеонівських військ у Вітчизняній війні російського народу і порівняно тривалого перебування армії-переможниці за кордоном (а, отже, і ближчого знайомства з наслідками Великої французької революції 1789—1794 р.) передова російська громадськість по-новому оцінила своє суспільно-політичне життя, суспільна думка не забарилася зробити рішучий крок уперед, а слідом за нею — й література. Почалися шукання ідеалу у власній історії, виникла потреба протиставити щось непробудному сну закріпаченої Росії. Таким ідеалом стало історичне минуле України, її побут, звичаї, її вікова боротьба за соціальне і національне визволення. Досить згадати «Полтаву» О. Пушкіна, поеми К. Рилєєва («Войнаровський», «Наливайко», «Мазепа»), його трагедію «Богдан Хмельницький» і насамперед знамените: «Погибну я за край родной, я это чувствую, я знаю, и радостно, отец святой, свой жребий я благословляю», — щоб переконатися: для російської прогресивної громадськості Україна стала, з одного боку, країною загадкових суспільних взаємовідносин між людьми, «заветным ковчегом, в коем сохраняются живейшие черты славянской физиономии и лучшие воспоминания славянской жизни» (Н. Надеждин), з другого боку, — зразком мужньої боротьби народу за своє соціальне і національне визволення, за свободу «у царстві духа» (І. Франко). Навіть розправа царизму з декабристами вже не могла спинити політ волелюбної думки: надто глибоко вкорінилася вона в свідомості громадян, і, що особливо важливо, саме захоплення російської прогресивної громадськості історією України збудило суспільну думку і серед українців. У середині 30-х років виходить друком знаменита повість М. Гоголя «Тарас Бульба», на початку 40-х років — 5-томна «Історія Малоросії» М. Маркевича, трохи пізніше — раніше відома в рукопису «Історія Русів», історичні поеми Т. Шевченка, проза і перші наукові дослідження М. Костомарова, «Чорна рада» П. Куліша, прозові твори Є. Гребінки.

Освоєння історичної теми в українській літературі, як і наукове осмислення історії народу, могли б далеко сягнути, коли б не черговий наступ царату. В Росії розгромлено в ті роки петрашевців, на Україні — Кирило-Мефодіївське товариство. Лише наприкінці ХІХ ст. передова суспільна думка знову змогла вийти на двобій із царизмом.

Може це й дивно, але подібне повторилося і за радянських часів. Революція, як ніколи доти, пробудила творчий потенціал народу. Неймовірно швидко активізувалися сили, що працювали і в історичній науці, і в художньому освоєнні історичної теми. Однак тривало це творче піднесення недовго. Удар, що його зазнала творча інтелігенція на початку 30-х років, призвів до того, що історична наука, як така, стала не проявом творчості окремих талановитих особистостей, а думки можновладців у поглядах на історію. В той час (1933—1943 рр.) із прозових творів на історичну тему з'явилися лише лічені книги: романи З. Тулуб «Людолови» та І. Ле «Наливайко», два романи О. Соколовського та повість Я. Качури «Богун» (до того ж, З. Тулуб та О. Соколовський дорого поплатилися за сміливість мати своє бачення історичного минулого).

Отже, як у науковому, так і в художньому освоєнні історичної теми спостерігаємо періодичні провали. І залежали вони не від того, що письменники, як і науковці, втрачали смак до історії свого народу. Причини були значно серйозніші і складніші.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні, як і у війні 1812—1815 рр., незважаючи на існування сталінського режиму, стає черговим збудником для творчої інтелігенції. Ті повоєнні десятиліття були дуже плідними для української історичної прози. Нині у цьому жанрі працює чи не найбільша за всю історію розвитку нашої літератури кількість письменників; до освоєння історичної теми прилучаються молоді сили. Яка тому причина? По-перше, умови гласності і перебудови дали можливість ширше глянути на світ, що оточує нас; по-друге, письменників, як і їхніх читачів, бентежить майбутнє людства, загроза катастрофи, пов'язаної з атомною енергією, а уникнути її можна лише тоді, коли сучасники розумно скористаються досвідом минулого.

До останнього часу найбільшою популярністю в читачів користувалася пригодницька література. Є видимі ознаки, що в недалекому майбутньому на перше місце вийде саме історична, але за однієї умови: якщо вона не скомпрометує себе.

Ось тут і доречно буде поговорити про шляхи і перспективи розвитку як української історичної прози, так і вітчизняної історичної думки. Гласність і перебудова — найсприятливіша передумова прогресу. Однак, хоча письменнику дана можливість по-своєму бачити минуле, він не може поклатися лише на інтуїцію. Він повинен спиратися на факти. А такі факти може дати тільки історична наука. Потреба в ній тим більше необхідна, що протягом останніх 70 років наука надто вже суб'єктивно трактувала історичне минуле і багато в чому нагрішила. Тому її завдання: дати правдиву історію народу від найдавніших часів і до сьогодення. А це потребує перегляду багатьох і багатьох положень. Якщо мова йде про історію українського народу, то наука повинна насамперед виявити її витoki. Адже племена, що склали українську народність, жили на цій землі з незапам'ятних часів (і цього ніхто не може заперечити), мали свої збройні сили, свою форму господарювання, свою, хай і примітивну, все ж державність. Чому ж ми відносимо самі себе до народів, які сформувалися значно і значно пізніше — десь аж у XIV ст.? Чим же пояснити в такому разі, що ця народність, витримавши таке лихо, як татаро-монгольська навала, вже у XIV ст., а особливо в XV—XVI ст. посилала своїх представників на навчання у Краківському, Празькому, Сорбонському, Гейдельберзькому, Віттенберзькому, Лейпцігському університетах, що їх випускники уже в XVII ст. створили на Україні Києво-Могилянську академію та широку мережу шкіл, були викладачами, докторами наук, ректорами факультетів у таких всесвітньовідомих університетах, як Болонський та Краківський. Невже такий культурний стрибок міг виникнути з нічого у XIV ст., коли виникла сама народність? Племена,

що населяли сучасну Німеччину, по суті об'єднав лише Бісмарк, але ж це не означає, що німці як народність сформувалися в XIX ст.

Є, мабуть, потреба узаконити й місце Запорізької Січі в історії трьох братніх народів — українського, російського, польського. Розмов про це було багато, а твердої думки до цього часу не маємо.

Багато говориться про позитивні наслідки возз'єднання України з Росією в середині XVII ст. і чомусь сором'язливо замовчується, на яких правових і політичних засадах воно відбулося, і як сталося, що тих засад згодом не було дотримано. Це одна з тих «білих плям», яка породжує небажані підозри. Чи не краще було б для історичної науки, коли б вона правдиво і аргументовано пояснила все це?

Розвиток літератури завжди залежав від активізації суспільного життя, а отже, і від прогресу історичної думки. Відомо немало випадків, коли письменницьке художнє бачення минулого сприяло розвитку історичної науки, ставало для істориків якщо не знахідкою, то поштовхом для пошуків. Проте, коли мова заходить про переосмислення наших поглядів на історичне минуле в умовах перебудови, хотілося б, щоб перше слово сказали історики.

Я за найтісніше співробітництво між істориками і письменниками, які пишуть на історичні теми. Я вважаю, що це добре, коли історики знайомляться з рукописом письменника в процесі роботи над ним. Було б ще краще, коли б твір на історичну тему супроводжувався й коментарями історика, хоча б і в вигляді післямови.

Що я мав на увазі, коли застерігав: історичний роман, як і повість, чекає прекрасне майбутнє, якщо вони не скомпрометують себе? Популярність того чи іншого жанрового різновиду літератури багатьох спонукає братися за перо, в тому числі й людей, які не мають для цього хисту. Ця обставина може породити появу напівфабрикатів. Історики, як і письменники, повинні твердо стояти на сторожі честі мундира. В нашій історії багато «білих плям», а ремісники, не утруднюючи себе, беруться за давно уже освоєні теми і нічого нового не відкривають. Історична наука повинна казати в таких випадках своє слово.

В. М. Ричка — канд. іст. наук, заст. головного редактора «Укр. іст. журн.». І. В осягненні історичного минулого й, зокрема дожовтневого періоду історії України, письменники завжди знаходились у більш вигідному, а отже і кращому становищі, ніж вчені-історики. На відміну від наукових досліджень історичні романи й повісті ніколи не залежувалися на полицях книгарень. І не тому, мабуть, що усі ці твори визначаються дуже високою художньою якістю, а праці науковців написані занадто «академічно», а тому, що наше суспільство, відчуваючи природний потяг до історичних знань, досі не знаходило йому втамування в офіційній історіографії. Історія, одягнута у шати художньої літератури, здається пересічному читачу більш привабливою і живою, ніж у строгому академічному вбранні. Художнє дослідження дає можливість живописати минуле, довільно поєднуючи достовірні історичні факти з подіями, народженими творчою уявою письменника.

Українська історична романістика має давні традиції, збагачені здобутками сьогодення. Помітним явищем сучасного літературного процесу стали такі твори українських письменників, як «Шрами на скалі» та «Журавлиний крик» Романа Іванчука, «Мислинне дерево» Валерія Шевчука, «Похорон богів» Івана Білика. Широкою популярністю у читачів користуються також історичні твори П. Загребельного, В. Малика, Р. Іванченко, Д. Міщенко, С. Пушика, П. Угляренка. Гадаю, не буде перебільшенням сказати, що саме історичні романи та повісті й підтримують у цілому непевний нині авторитет української прози.

Сучасний стан досліджень дожовтневого періоду історії України характеризується пошуками нових підходів до вивчення тих чи інших проблем. Історики, принаймні більшість з них, щиро прагнуть подола-

ти усталені стереотипи, по-новому осмислити окремі події і факти. Однак на фоні емоційних, полемічно загострених, а іноді й галасливих виступів письменників напружена і чесна праця вчених ще малопомітна. В умовах видавничої практики Академії наук праці вчених істориків приречені на надмірно довгий шлях до читача. Втім, не можна сказати, що історики цураються публіцистики. Останнім часом вони виступають на сторінках популярних видань навіть частіше, ніж у науковій періодиці. Природно, що висловлювані вченими погляди не завжди і не в усьому збігаються з письменницькими роздумами про історичне минуле, їх трактування окремих подій і явищ, тих чи інших історичних постатей. Утвердження плюралізму не може не тішити. Тільки треба дбати про те, щоб він вів до спільної мети, працював на перебудову, а не гальмував її.

2. Перебудова відкрила перспективи для якісно нового етапу в розвитку жанру історичного роману та суспільствознавчих наук, зокрема, історії. Та чи повною мірою використовується її потенціал? Чи будуть створені письменниками та істориками твори, гідні нашої епохи? На ці питання не наважуюсь дати однозначну відповідь.

Нині вчені-історики, як і письменники, активно взялися за справу перевидання історичних та історико-літературних пам'яток, творчої спадщини визначних українських істориків та літераторів. Так, у видавництві «Наукова думка» незабаром зійде друком збірник документів «Описи Київського намісництва другої половини XVIII ст.», згодом побачать світ нові видання праць Д. І. Яворницького, Гільйома де Боплана, М. І. Костомарова тощо. Триває робота над створенням корпусу українських регіональних літописів доби середньовіччя, підготовкою до видання історіографічної спадщини. Безперечно, робота ця потрібна і конче необхідна. Водночас не слід забувати про дальше поглиблення досліджень історичних процесів, подій і явищ, що мали місце на Україні у дожовтневий період. До кола таких актуальних проблем вітчизняної медієвістики я б відніс питання формування станів і класів феодального суспільства, розвитку української культури, народності і нації. Потребують більш ґрунтовного висвітлення і питання соціально-економічної та політичної еволюції України за доби феодалізму та капіталізму. Зрештою, необхідно дослідити історію православної церкви, показати її роль у політичному і культурному житті тогочасного суспільства. Слід піклуватися про якісний приріст історичних знань і не вдаватися до надмірної белетризації історії, а також до зосередження зусиль наукових колективів лише на популяризації історіографічної спадщини. Можна сподіватися, що республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР, підготовка якої розпочалася відповідно до постанови ЦК Компартії України, спрямує роботу вчених у потрібне річище.

Хочеться вірити, що на хвилі перебудови з'являться і нові письменницькі імена, читачі одержать яскраві, дійсно талановиті історичні художні твори українських письменників.

3. Досі розвиток генетично споріднених історії та художньої літератури відбувався відчужено, ніби у різних вимірах. Співробітництво істориків з літераторами обмежувалося написанням рецензій на історичні художні твори чи вряди-годи післямов до них. Мабуть прийшов уже час розширити рамки співробітництва, зробити його дійовим і обопільно корисним. Це могли б бути, зокрема, дискусії та широкі, публічні обговорення проблем історичного минулого, методики і змісту краєзнавчої роботи тощо, спільна участь у роботі науково-практичних семінарів, конференцій та симпозіумів з цих питань. Спілка письменників України і суспільствознавчі інститути АН УРСР могли б об'єднати свої зусилля для всебічного вивчення всього спектру проблем міжнародних відносин, патріотичного та інтернаціонального

виховання трудящих, що мають прямий вихід на політичну практику.

Потрібна чітка координація зусиль істориків і письменників у справі перевидання історичних та історико-літературних пам'яток, творчої спадщини визначних мислителів минулого. Так, письменники могли б більше прилучатися до діяльності Археографічної комісії АН УРСР. Шкода, що на недавній республіканській нараді археографів України (грудень 1988 р.) Спілку письменників репрезентував лише один В. О. Шевчук. У свою чергу, історикам теж треба активніше впливати на формування та хід підготовки до друку серії «Бібліотека історичної прози», що виходить у видавництві «Дніпро».

Було б добре ці книги супроводжувати вступним словом чи післямовою істориків-фахівців з того історичного періоду, якому присвячено художній твір. Гадаю, що прийшов час подбати про створення фундаментальної серії книг, в яких би історія України постала одночасно у художніх творах, вітчизняних та зарубіжних джерелах, картографічних матеріалах та мистецьких пам'ятках.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

Маловідомі сторінки історії

В. Ф. Солдатенко (Київ)

До оцінки організацій «українських більшовиків» (Закінчення) *

У цьому номері публікуються зібрані документи і матеріали з поставленої проблеми, які дозволять, на нашу думку, підтвердити викладені міркування. Вперше після свого створення ці документи подані в повному обсязі, а сюжети, які стосуються історії створення і функціонування груп «українських більшовиків» — без купюр. Це дає можливість скласти уяву про непросте явище, яке розглядається.

Слід зауважити, що у мемуарних матеріалах немає прямих посилань на вищенаведену листівку Київського комітету, хоч аргументи, до яких вдаються В. Г. Юдовський, Г. П. Ачканов, М. І. Матяш, М. І. Острогорський, частково чи у різних комбінаціях передають доводи, до яких вдавалися ініціатори створення партії, організацій «українських більшовиків» у 1917 р. Вживання ж як синонімів понять «українська фракція», «українська секція», «українська партія більшовиків Одеської області», «угруповання українських більшовиків», «українська група більшовиків», «організація «українських більшовиків» свідчить як про відсутність ясності у питанні про кваліфікацію описаних фактів, так і про бажання «заднім числом» якимось виправдати кроки, які відповідним чином оцінила практика суспільного життя.

Отже, якщо зробити спробу узагальнити оціночні елементи наведених спогадів у сукупності з історичними фактами, то можна визначити ряд аспектів:

— під час створення груп (організацій) «українських більшовиків» був перебільшений фактор існування українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій і організацій, на протипагу яким начебто і організовувались «українські більшовики»;

— переоцінювалось значення ведення агітаційно-пропагандистської роботи серед українського населення рідною мовою;

— виявлялось нерозуміння шляхів консолідації більшовицьких сил в загально-українському масштабі в процесі національно-державного будівництва після перемоги Жовтня;

— створення організацій (груп) «українських більшовиків» суперечило ленінським принципам партійного будівництва, випереджало процес теоретичної розробки цього питання, ця обставина справедливо розцінюється сучасними дослідниками як «загрозлива лівацька помилка».

• • •

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 6.

Соціал-демократія України
(Більшовики-українці)**

Товариші робітники, селяни та військові і весь трудящий народ України, звертаємось до вас від імені організаційного комітету «Соціал-Демократія України» (більшовики-українці)...

Що таке? Нова партія — мало їх досі було..

Ваша правда — партій тепер наплодилося більше, як треба, немає й досі між українськими партіями такої, яка б дійсно захищала інтереси пролетаріату та біднішого селянства України, бо не дійсні соціалісти ті соціалісти українські, яким найголовніше від усього будування власної держави з власним військом, власними генералами та міністрами...

Тому ухвалили ми скласти цю нову партію українських більшовиків.

Це не є цілком нова партія, яка б сказала світові нове слово...

Що до програми, то вона у нас майже така сама, що й у лівих соціал-демократів усього світу, така сама що й у російських більшовиків, нове саме те, що ми, українські більшовики, гуртуємось у партію і починаємо на Україні боротьбу за те, чого добиваються, та чого більш-менш уже досягли більшовики російські у московщині.

Чого ж саме ви хочете — спитають нас, хіба українські соціал-демократи та українські соціал-революціонери не виставили гасла землі, волі та негайного миру, хіба Центральна Рада не проголосила кінець війні. Це так — але проголосити, ще не зробити.

Російські меншовики та есери теж чимало наобіцяли — а що робили?

Для того, щоб усі ці бажання були дійсно переведені у життя, треба перш за все, щоб влада була в руках тих верств, яким ці бажання любі та милі. Ніколи народ не одержить з генеральських рук миру, з панських хліба, з рук міністрів землі.

Тільки власними руками українські робітники та бідніші селяни здобудуть собі лучшої долі.

Тому ми кажемо — усі пригнічені, усі бідолахи, гуртуйтеся в Раді робітничих, селянських та вояцьких депутатів, добивайтеся, щоб у кожному селі, у кожному місті, в кожному повіті вся влада була в руках ваших революційних Рад, а не у земств та міських управ. Ви знаєте свої земства та міські думи — хоч вони обрані усім народом, але чи мало наших було, за часи виборів.

Більшість ще не встигла розібрати, у чім річ, а й тих, що розібрали, чимало одурено.

Як обирали його на земську чи іншу посаду, що «Казав пан кожух дам, та слово його тепле». А ти чекай, поки йому строк вийде та кажи, як той циган, що купив хрину замість редьки, плачте очі не вилазьте — бачили, що купували. А тепер самий рішучий момент.

Руйнується старе життя, будується нове, випустиш з рук зараз — і онуки твої не досягнуть. Того-то і треба пильнувати, щоб тепер влада була в руках Рад робітничих селянських та солдатських депутатів, які обираються тільки простим народом і без усяких строків (поки любі виборцям).

А як же з усіма іншими верствами народу — панами, попами, крамарями та їм подібними?

Коли ж вони перестануть з нашої кожї жити, почнуть власними руками хліб заробляти, ми їх приймем до себе, а поки геть від влади, не заважайте нам нове життя творити, у якому не буде ні панів, ні пригнічених.

** Документи друкуються зі збереженням стилю і мовних особливостей оригіналу. В окремих випадках замість скорочень понять даються їх повні назви.

Того саме боротимемося й за те, щоб краєва влада на Україні належала не парламентові (сеймові), обраному нібито усім народом, як пропонують російські меншовики та праві с.-р. і наші українські соціалісти, а Раді робітничих, селянських та (поки йде війна) солдатських депутатів. Тільки такий робітничий та селянський уряд може дійсно утворити (а не тільки висловити) і мир, волю, і землю, і робітничий догляд за продукцією і усе, чого бажає простий народ України, усієї Росії та усього світу.

Щодо Центральної Ради, яка існує зараз, то вона нас цілком не задовольняє.

Ій більш на думці червоні жупани, сердюки, великодержавна політика та міністерські посади.

Щодо червоних жупанів, то на них у нас й грошей не вистачить — не нам їх носити, а великодержавна політика бачим вже боком лізе і німцям, і французам, та і нам грішним (хоч вона у нас була досі російська).

Не по дорозі нам з цією Радою та з тими ніби-то соціалістами, які там засіли. Не даром зневажають дійсно революційний робітничий та селянський уряд Петрограду, не даром гуртуються коло Ради буржуазні верстви як українського, так (останнім часом) і російського народу, не даром запобігають радінці перед Каледіним та ведуть боротьбу з більшовиками (тобто робітниками та селянами) російськими і не даром меншовики та російські праві с.-р., які в уряді Керенського, так боролись з нею.

В тім то і річ, що політика українських соціалістів — це політика соціалістів дрібно-буржуазних, те саме що у російських меншовиків.

І так само як робітничий клас та бідніше селянство Росії спочатку вірили своїм ватажкам — соціал-патріотам Керенському, Церетелі, які їх завели під дурного хату, так більшість українського народу одурена універсалами, захоплена національним відродженням, приглушена бубнами і літаврами проголошення Української Республіки, не бачить дійсного лиця своїх керівників.

Ми будемо допомагати робітництву, селянству та солдатам України розплющити очі і думаємо, що наша робота не пропаде. Ми знаємо, як важко переконати чоловіка одним тільки словом. Треба, щоб його життя переконало, але життя за нас і без сумніву широкі маси українського народу підуть за нами, а не за своїми зрадниками з Ради.

Розуміється не всі підуть з нами. Вороже до нас відносяться усі, хто мав і ставок, і млин, і вишневенький садок та бажає одного порядку, все одно якого — аби порядку та спокою.

Ненавидіти нас буде та частина українського офіцерства з капканами на чолі, якій мріються постійне українське військо, сердюцькі полки та ще може і гетьманські бунчуки та булави.

Зашипить на нас, мов роздрочена гадюка, й та частина української (навіть соціалістичної) інтелігенції, яка мала надію в українській народній (на ділі буржуазній) Республіці на міністерські та інші тепленькі посади.

Ми знаємо, яке буде обурення, ганьба та посмішки з приводу нашої відозви. Але на те і більшовик на світі, щоб було панам та їх побрехачам кого лаяти. Що ж до сміху, то сміється найкраще останній.

Зараз нас невеличкий гурток, а незабаром ми будемо найдужчою партією на Україні — до нас прийдуть усі пригнічені і бідолахи, які уявили собі своє становище у житті, до нас пригорнуться усі бадьорі сміливі люди, котрим тісно у тому міркованому міщанському уряді, який домагаються утворити на Україні українські соціалісти, до нас прийде теж дійсно соціалістична частина існуючих українських партій.

З нами з'єднаються, маєм надію, і російські, польські та інші

більшовики, що живуть на Україні, які зможуть увійти як російські, польські та інші секції в єдину дійсно соціалістичну революційну партію на Україні без краси й стрічки.

Соціал-Демократія України (більшовиків-українців) в спільці з робітниками та трудящим народом Росії і усього світу (а не з Каледініми та англійськими посланцями) збудуємо нову Україну без панів-павуків та їх прихвистнів.

До роботи Товариші!

Хай живе революція!

Хай живе вільна од панів та панських підбрехачів Україна.

Хай живе Соціалізм (не через 1000 літ, як у других соціалістів українських та неукраїнських).

Організаційний комітет
Соціал-Демократії України (більшовиків українців)

Київ, 30 листопада 1917 р., палац, кімната № 8

«Солдат и рабочий» (орган Херсонского Совета рабочих и военных депутатов).— 1917.— 12 декабря.— № 171.

От украинских большевиков

Товариші селяне, робітники та козаки України.

По прикладу уряду Керенського, обманювавшого Російський народ, зараз Український уряд обманює бідних селян, робітників та козаків-українців червоними штанами та козацькою шапкою.

Однаково як російські «меншовики» та «соц.-революц.», котрі йшли поруч з селянами та робітниками до скасування уряду Миколи II, так і партія наших «соціал-демократів» та «соц.-революціонерів» йшли поруч з українськими селянами та робітниками, поки було скасовано уряд Керенського.

До великих Жовтнянських днів всі ці партії казали, що вони бажать, домагаються того ж самого, що і дійсна Російська демократія.

Справедливо: вони бажать такої ж влади бідних селян та робітників (соціалізму), але через... 20000 років. Коли ж цей соціалізм шкодить їх шкури, вони всі заходи приймають за-для його одводу, виключно до обдурювання селян «мрієвою небезпекою», од котрої можна сховаться за «червоними жупанами та гетьманською славою».

Коли ж робітники та козаки в Петербурзі, платючи власною кров'ю, скинули панування поміщиків та павуків, коли дужим напругом російських (і приватних українських) робітників та козаків були визволені народи Росії, коли робітники, козаки та селяни домоглись всієї влади трудящому люду на чолі з Радами робітничих, селянських та козацьких депутатів, тоді ці українські «соціалісти» — підголоски панів рішуче одмежувались від трудящого люду, цілком приєднуючись до зрадливих російських «меншовиків» та «соц.-революціонерів» (крім «лівих») і зараз майже у всіх питаннях злучені з ними, допомагаючи вкупі з генералом Каледінім боротись з дійсною Російською демократією.

Отже закріплюється спілка між українськими «соціалістами» з одного боку та російськими меншовиками і соц.-революціонерами та генералом Каледінім з другого боку. Уся спілка панських та підпанських партій буде допомагати павукам та поміщикам в їх боротьбі з біднішими селянами, робітниками та козаками України.

Вважаючи на це, громада українців, прямуючих до спілки всіх народів, вирішила зорганізувати партію «Соціал-Демократів України» (бідніших селян, робітників та козаків України).

Програма і тактика її майже однакова з партією «більшовиків».

Рішуча боротьба з павуками та поміщиками.

Вся влада всьому Українському бідному люду без згоди з павуками.

Негайний мир.

Вся земля негайно всьому бідному народу.

Організаційне бюро
соціал-демократії України.

«Донецкий пролетарий» (Орган Областного комитета Донецкого и Криворожского бассейнов и Харьковского комитета РСДРП (б).— 1917.— 12 (25) декабря.— № 33.

**Корреспонденция в газете «Голос пролетария»
Украинские с.-д. большевики**

Резолюція

загальних зборів, утворених початковою громадою УСДРП(б) од 12 грудня 1917 р., прослухавши доклади об цілях і завданнях організаційного бюро тт. українців і росіян С.-Д. (б), цілком згодились на розвитку програму з погляду інтернаціонала зо всім трудовим народом всіх країн всього миру. Прийнято єдиногласно.

Загальні збори УСДРП(б) постановили обрати бюро із представників: 1) Від робітників 2 чоловіки тт. Миколу Матяш і Івана Демченко, 2) від авіаційного парку 2 чол. тт. Степан Комишанський і Павло Столярчук, 3) від воєнних моряків 2 ч. тт. Володимир Надточий і Митрофан Красний, 4) від комерческого флоту 1 чол. тов. Кузьма Фоменко, 5) Кулеметників 4 чол. тт. Василь Вольський, Микита Наконечний, Михайло Овчаренко, Іван Курган, 5) від тов. гайдамаків 2 чоловіки Архип Токар і Іван Шпак, 6) телеграфної роти 1 чол.***, 7) від фронтового і обласного з'їзду 1 чол. т. Кузьма Юхимець.

Засідання загального бюро УСДРП(б) постановили обрати президіум із 4-х чол. В президіум ввійшли: голова т. Микола Матяш, він же і скарбник, товариш голови Микита Наконечний, писар тов. Іван Курган і дійсний член президіума т. Михайло Овчаренко.

Питання дня: 1) Вхід у партію пропонувався прийняти так: кожен член, бажаючий ввійти в партію, пропонується 4-а товаришами, дійсними членами партії, членські внески постановлено одержувати вступні 50 коп., і місячні 20 коп. 3) Помешкання — доручено президіуму оглядять і сповістять загальні збори, 4) по всіх військових частинах і на пароплавах і на фабриках постановлено організувати колективи, котрим доручено приймати членів у партію.

Загальні засідання бюро і президіума постановили: президіум повинен знаходитись на всяк час на місці і пропонується одержувати кошти за загублені часи по цій справі.

Голова М. Матяш
Писар І. Курган
Дійсний член М. Николай

«Голос пролетария» (орган Херсонского губернского и Одесского комитета РСДРП(б).— 1917.— 14 декабря.— № 59 (в той же день наведена резолюція у перекладі на російську мову була опублікована в «Известиях Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота».— 1917.— 14 декабря.— № 207).

**Зі спогадів В. Г. Юдовського
«Пролетарская революция в Одессе 1917 г.»**

«...Для более успешной работы среди украинских частей при Одесском парткомитете была создана украинская фракция. Как только об этом стало известно в гайдамацких куренях, помещение нашего комитета каждый вечер стало наполняться людьми с красными гайдамацкими значками. Конечно, многие приходили для шпюнажа, — другие же, несомненно, сочувствовали нашей работе».

Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України,
ф. 2, оп. 1, спр. 906, арк. 12.

*** Так в оригіналі

**З виступу Г. П. Ачканова на зборах
Одеської групи сприяння Істпарту ЦК ВКП(б)
періоду 1917—1918 рр. 2 травня 1927 р.**

«...К важным событиям, которые были в тот момент, момент подготовки к перевороту, относится создание, если можно так выразиться, украинской секции при нашем комитете большевиков, которой было поручено разлагать гайдамацкие курени. Туда вошли: Матяш, солдат Скобло и впоследствии Кривошеев, который, кажется, тогда большевиком не был, а был эсером».

Там же, спр. 919, арк. 7.

**З рукопису статті М. І. Матяша
«Памяти А. Н. Хмельницкого»**

«...Он создал фракцию «большевики украинцев» при Румчереде. В короткое время к нам примкнуло не менее 400 тов., нам сочувствовали целые полки, как-то Кольтовский, Пулеметный, Ахтырский, Кавалерийский и один из гайдамацких куреней».

Там же, спр. 858, арк. 2;
Коммунист.—1921.—№ 8-9

**З автобіографії та рукопису спогадів М. І. Матяша
(5 грудня 1927 р.)**

«...В то же время (в конце 1917 г.— В. С.), работая на заводе, я выполнял довольно серьезные задачи по директивам общегородского комитета Менья, как знавшего немного украинский язык, часто отправляя для разведки, (и) агитации и организации ячеек сочувствия большевикам в гайдамацких куренях. А спустя некоторое время под умелым руководством комитета, в частности товарища Хмельницкого Александра, и уже был головою (председателем) Украинской партии большевиков Одесской области. Организация насчитывала в своих рядах до 1000 человек. И посредством меня комитет руководил этой массой украинцев, еще не изживших окончательно националистического угара. А в решительный момент боев эти товарищи стали на сторону Красной гвардии, небольшая часть гайдамаков была нейтрализована. Вспоминая то время, следует отметить, какие условия существовали тогда в Одессе. Мы не могли найти даже за плату человека, который согласился бы перевести наши большевистские листовки, названия и статьи на украинский язык. Шовинистический угар давал себя знать и мне пришлось самому проводить «украинизацию». Проводя митинги в куренях, на судах, сам писал и редактировал украинскую страничку в «Голосе пролетария» и «Солдатской мысли», который редактировал в целом тов. Заславский (издания наши 17—18 гг.). На втором съезде Румчереда я был избран в Румчереде и состоял председателем фракции украинцев большевиков при Румчереде и заведывал отделом агитации и пропаганды. ...6 марта 18 г., будучи избран на 4-й Чрезвычайный съезд Советов, я с другими товарищами уехал в Москву. На съезде я также был в президиуме «фракции украинских большевиков», на котором был заслушан доклад т. Затонского. Мне и т. Михаилу Томасу было поручено отправиться на Украину для докладов как делегатам съезда, в частности, в Одессу...»

Комитет решил отправить меня из Одессы, поручив провести реорганизацию, а в некоторых местах и ликвидацию распяленных группировок украинцев большевиков, левых с.-д. и т. д. Я выехал в Елисаветград, в Херсон, Вознесенск, выполняя поручения».

Там же, спр. 331, арк. 6-7.

З статті М. І. Острогорського
«З історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району Донбаса (1901—1918 рр.)»

«...Ось що написано в одній кореспонденції:

«У нас, у Микитівці, організувалася група українських більшовиків. Ми, колектив РСДРП ртутної та вугільної копалень, поставили собі за мету боротися з українськими шовіністичними партіями. До нашої групи вже почали прибувати члени. Нашу організацію ми спробуємо поширити й на інші копальні в нашому районі, а вас, товариші, просимо поставити своїм завданням — видавати газету українською мовою, що дуже для нас потрібно»¹.

Слова цього колектива про розповсюдження організації «українських більшовиків» на копальні всього району сказані були недурно. Про це свідчить таке:

«Українські соціал-демократи, інтернаціоналісти, більшовики Горлівсько-Щербинівського району, що з'їхалися 24 грудня на копальні Ауербак та К^м та обговоривши поточний момент та ставлення до Центральної Ради на Україні, визнають її дії за контрреволюційні, що підтримують буржуазію всіх країн та поневолюють український народ бідніших селян та робітників. Ми, українські більшовики, як справжні борці за самовизначення всіх націй, заявляємо, що ніяких розпоряджень, що походять від Центральної Ради, ми не визнаємо, а визнаємо й виконуємо розпорядження... української Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, яка утворилася в Харкові, яку ми визнаємо за найвищу владу на Україні й її завжди ми готові підтримати, оскільки Рада відповідатиме інтересам незаможних селян та робітників на Україні. Ухвалено одногolosно. Голова Н. Дубовий»².

Щодо виникнення організації «українських більшовиків» в Горлівсько-Щербинівському районі, то цей факт настільки цікавий сам по собі, що на ньому треба зупинитися докладніше. Перш за все, що викликало до життя цю організацію: чи була вона справою націоналістично-настроєних більшовиків, чи група ця виникла під впливом елементів, що в процесі революції влилися до більшовицької організації з лав дрібнобуржуазних партій? Чи брав участь в цій справі Горлівсько-Щербинівський комітет, чи група виникла в наслідок недостатньо чіткої національної політики останнього? Ось питання, на які треба відповісти³.

В основу відповіді на це питання треба покласти, перш за все, наведені вище резолюції про становлення до Ради та центральної радянської влади на Україні. Основний характер цих резолюцій, витриманий більшовицький дух яких, поза всякими сумнівами, такий, що факт виникнення групи «українських більшовиків» не є несподіваний. Справа в тому, що нечисленні організації дрібнобуржуазних шовіністичних партій, що існували в Горлівсько-Щербинівському районі в зв'язку з класовою боротьбою на Україні, що посилюлася, стали сміливішими й повели одверту розкладницьку антирадянську роботу.

¹ «Донецкий Пролетарий» № 47 з 30 грудня 1917 р. Про те, що підголоскам Центральної Ради недобре живлося в Горлівсько-Щербинівському районі, про це пише «Робітнича газета» (що виходила в Києві) № 214, яка скаржиться на свої невдачі серед робітників, що походять нібито на утисків більшовиків і т. ін.

² Донецкий Пролетарий, № 62 з 20 січня 1918 р. В № 56 цієї ж газети з 13 січня 1918 р. майже те саме говорять про центральну радянську владу на Україні й робітники вугільної копальні Ауербаха, які «наслідуючи доповідь делегатів з Харкова від Центрального Виконавчого Комітету України ухвалили: вітати Раду робітничих та солдатських депутатів і висловити цілковите довір'я Центральному Виконавчому Комітетові Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, якщо вони виконуватимуть народну волю».

³ Ми не маємо якихось інших даних, крім вищенаведених, а тому наш аналіз в основному носитиме характер логічних посилок та висновків, а в деяких випадках доведеться звернутися і до пам'яті того, хто пише ці рядки

На ртутній та вугільній копальнях, як в центрі Горлівсько-Щербинівського району, діяльність шовіністичних груп була найбільш різко протиставлена більшовикам. В цьому можна перекоонатися ось із чого: блок українських націоналістичних партій під час виборів до Установчих зборів зібрав у Горлівсько-Щербинівський район, як спершу здається, небагато, всього близько 4½% або 889 голосів, але з них на долю вугільної та ртутної копалень припадає 533 або 60% загально-районної кількості голосів, поданих за цей блок. Щоправда, ці 533 голоси у відношенні до загальної кількості голосів, поданих під час виборів до У. З. на ртутній та вугільній копальнях, складають всього лише 14% (в той час, як більшовики одержали близько 77%, есеря — близько 8,5%, а меншовики не одержали навіть 0,4%) не так вже й «страшні»... Але беручи на увагу сусідні копальні — Горлівську № 5, де була організація УСДРП з 48 членів⁴, що збрала 230 голосів, щербинівську та північну, де «український блок» зібрав 126 голосів, і, нарешті, близькість шовіністичного гнізда в Бахмуті — все це підбадьорювало шовіністів і вони в загальному ході національної боротьби по всій Україні, звичайно, могли зростати й серйозно шкодити переможному розвитку пролетарської революції, що вони власно й намагалися робити агітацією на названих копальнях. Цей факт вимагав якогось рішучого протиставлення з боку більшовиків і вони почали діяти. В порядку розгортання цієї дії й народилася група «українських більшовиків».

Про те, що група ця не була ділом ні націоналістично настроєних більшовиків, ані шовіністичним відгуком елементів, що прийшли з інших партій, на користь цього нібито свідчить той факт, що ініціатива організації такої групи виникла на тих копальнях, де постійно перебував і Горлівсько-Щербинівський Комітет. Перебування останнього, звичайно, передбачає деяку участь його в цій справі. Але якщо навіть припустити, що названа група організувалася всупереч бажанню Горлівсько-Щербинівського Комітету, то районна конференція⁵ «українських більшовиків», що відбулася 24 грудня 1917 р., ніяк не могла пройти без участі керівного партійного органу в районі — Горлівсько-Щербинівського Комітету. Нарешті, той факт, що на чолі цієї районної конференції стояв такий старий більшовик, як тов. Дубовий Н. І., який у той час не робив жодного політичного кроку без Горлівсько-Щербинівського Комітету, все це дозволяє зробити висновок про те, що виникнення групи «українських більшовиків» відбулося за безсумнівної участі Горлівсько-Щербинівського Комітету, що було в той же час ніби безпосередньою практичною відповіддю останнього на націоналістичну контрреволюцію буржуазної Центральної ради⁶.

⁴ «Борьба за Октябрь на Артемовщине». — С. 95.

⁵ Одним із учасників цієї конференції був автор цієї статті, що робив доповідь про причини й мету утворення ЦВК Рад України. Наведену вище резолюцію цієї конференції було ухвалено на доповідь автора, хоч її розробив і запропонував не він, через те, що автор (і деякі інші члени Горлівсько-Щербинівського Комітету, які, по правді, склали меншість) якраз у той час дещо не розуміли з національної концепції на Україні, про що вже докладно сказано в журналі «Л. Р.», № 2 за 1928 р. Погляди автора як помилкові не мали підтримки цієї організації і ці погляди не можна приписувати всьому Горлівсько-Щербинівському Комітету більшовиків, як це намагалися й намагаються ще й зараз зробити деякі історики, але про це мова далі. В авторській пам'яті збереглися деякі загального характеру подробиці щодо організації «українських більшовиків». Група ця не була самостійною організацією, вона утворилася в середині загально-районної організації на правах її внутрішнього відділу; завдання групи були лише агітаційно-пропагандистські, цілком скеровані на боротьбу з українськими шовіністичними партіями; організаційно групу було представлено в Горлівсько-Щербинівському Комітеті одним чоловіком — тов. Дубовим Н. І. До групи входили не тільки «старожитні» українці з національності або ті, що володіли українською, але й всі члени партії, що цікавилися взагалі нац. питанням. Група проіснувала короткий час: з кінця грудня 1917 р. до середини квітня 1918 р., тобто до окупації Горлівсько-Щербинівського району німцями, коли й ліквідувалася.

⁶ Ця стаття двічі була на перегляді у т. Н. І. Дубового: перший раз по завіданню

Такі причини виникнення та історія «українських більшовиків». Чи була участь Горлівсько-Щербинівського Комітету в цій справі правильна чи ні,— це інше питання й на нього ми спробуємо зараз дати відповідь. Підходячи до цього питання із принципового боку, виникнення названої групи вказує, на мою думку, що Горлівсько-Щербинівський Комітет в цілому безсумнівно правильно урахував національний момент в революції на Україні; проте, форми, в які вилася ця позиція — організація групи «українських більшовиків» — не відзначаються належною ясністю.

Таким чином, сказане тут щодо оцінки політики Центральної Ради, становлення до центральної радянської влади на Україні і особливо факт утворення групи «українських більшовиків» — все це було швидше деяким перегином у бік переоцінки небезпеки націоналістичної контрреволюції на Україні 1917—18 рр., ніж недооцінки її.

Цей наш висновок цілком заперечує дуже погану теорію т. Д. Ерде, який у главі 13 своєї книжки — «Революція на Україні» чорним на білому (на щастя дуже погано й непереконливо) намагається довести, що «к боротьбе всеукраїнского советского центра с радой Донбасс относился равнодушно, как к чужому делу»...

до редакції і вдруге, перед друкуванням, редакція знову надіслала її тов. Дубовому. В першому випадкові автор докладно розмовляв з т. Дубовим взагалі щодо змісту статті й зокрема про «українських більшовиків». Тов. Дубовий цілком підтвердив все написане в цій статті, як при першому, так і при другому її перегляді. Виникнення такої групи в Горлівсько-Щербинівському районі не уявляє собою нічого незвичайного, бо історія знає своєрідний (да невеликий масштабом) рух організації «укр. більшовиків», в чому легко переконатися, переглядаючи більшовицькі газети кінця 1917 р. та початку 1918 р. на Україні. Рух цей є безсумнівно наслідок шукання організаційних шляхів, якими повинна розгортатися більшовицька національна політика. Дяк. також «Л. Р.» № 5 1918 р. мою полеміку з т. Ерде — «Языком фактов».

Острогорський М. І. З історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району Донбаса (1901—1918 рр. // Літопис революції. Журнал Іспарту ЦК КП(б)У.— 1930.— № 5.— С. 106—110.

100-річчя проголошення 1 Травня щорічним святом солідарності міжнародного пролетаріату

В. С. Горякіна (Сімферополь)

Першотравневі свята на Україні (1895—1904 рр.)

В повідомленні йдеться про зародження й розвиток першотравневого руху робітничого класу України, роль та значення святкування Першотравня як одного з ефективних засобів політичного виховання пролетаріату.

100 років тому, у липні 1889 р., I Міжнародний соціалістичний конгрес (Париж) 2-го Інтернаціоналу прийняв рішення про щорічне святкування 1 Травня як дня інтернаціональної солідарності пролетаріату. З початку 90-х років його почали відзначати й робітники Росії. На відміну від капіталістичних країн Західної Європи й США, де робітники відкрито присвячували йому свої страйки, у Росії Першотравень починався з таємних сходок і зборів, подалі від очей поліції, у лісі чи гаю. У 1890 р. першу робітничу майівку на Дніпрі, у Херсоні, організував керів-

ник соціал-демократичного гуртка, учень місцевого сільськогосподарського училища О. Д. Цюрупа¹. У 1893—1894 рр. її провели також пролетарі Одеси, Катеринослава й Києва. У Києві у 1894 р. її ініціатором був видатний діяч робітничого руху Ю. Д. Мельников. За містом, у «Кадетському гаю», зібралось до 20—30 залізничників. З промовою про значення пролетарського свята виступив Б. Л. Ейдельман, тоді студент Київського університету.

У 1895 р. він, Ю. Д. Мельников й інші члени Робітничого комітету організували в Голосіївському лісі передтравневу маївку, в якій взяли участь майже 100 чол.² У 1894 р. М. І. Подвойський, який у той час навчався у Чернігівській духовній семінарії, зібрав на маївку членів очолюваного ним соціал-демократичного гуртка. За це його виключили із семінарії³. Таємні сходки робітників, учнівської молоді у день 1 Травня повторювалися й надалі⁴. Вони були своєрідною школою підготовки до сприйняття найвищих форм першотравневого руху. Соціал-демократи роз'яснювали пролетарям спільність класових інтересів і важливість інтернаціонального згуртування трудящих усього світу. Ці ідеї швидко сприймалися їхніми ватажками, про що свідчать тексти виступів передових робітників. Так, у квітні 1895 р. під час обшуку в Одесі поліція вилучила текст промови, яку написав робітник П. Меркулов. У ній він зазначив: «...У цей день, тобто день 1 Травня, робітники всього світу відчувають себе братами. Із свого боку, скажу, що не лише 1 Травня, а й завжди робітники повинні усвідомлювати, що вони брати...» Далі промовець говорив, що спочатку слід ознайомити трудівників із вченням соціал-демократів, у першу чергу добиватися свободи сходок, слова, 8-годинного робочого дня тощо⁵. 19 квітня одеські робітники відсвяткували Першотравень на конспіративних зборах гуртка у ресторані «Росія». Очевидно, там і виступив П. Меркулов.

1 травня 1895 р. у цьому ж місті у Ботанічному саду відбулася друга сходка. Промову виголосив П. Аніконов⁶.

Зростання масового робітничого руху на Україні, який очолили соціал-демократи, й зумовило перехід до відкритих форм першотравневого руху — страйків. Вони були для робітників якісно новим явищем. В країні, де не існувало політичних свобод, страйк перетворювався на відкритий виклик деспотичному самодержавству. Водночас він був виразником інтернаціональної солідарності його учасників з діями світового пролетаріату. Це був значний крок на шляху розвитку класової свідомості робітників. Ось чому київські соціал-демократи, котрі вперше організували першотравневий страйк у 1897 р., назвали його «незвичайною подією».

Йй передувало видання місцевим «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» листівки, присвяченій святу. Завдяки розгорнутій соціал-демократами агітації 530 залізничників після обіду кинули роботу та провели маївку за містом. «...У нас у Києві відбулася надзвичайна подія, — говорилося в другій листівці «Союзу боротьби», надрукованій з приводу цього страйку. — ...Це така важлива подія...» До тих пір, зазначалося в ній, робітники не ризикували відсвяткувати цей день відкрито, побоюючись звільнень та репресій. Важко лише починати. Люди не злякалися ані начальника, ані майстрів, ані поліції. Поліція та керівництво залізниці виявили своє безсилля перед тиском сотень

¹ Революц. боротьба на Херсонщині в 1905—1907 гг. // Сб. документов и материалов.— Херсон, 1962.— С. 7.

² Шевченко П. І. З історії соціал-демократ. організацій України (Київ. Союз боротьби за визволення робітнич. класу).— К., 1956.— С. 26, 94.

³ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації.— К., 1980.— С. 9.

⁴ В Росії та на Україні Першотравень нерідко святкувався 18 квітня, тобто за старим, існуючим у той час календарем. Іноді за конспіративними міркуваннями свято відзначалося на день — два пізніше.

⁵ Рабочее движение в России в XIX веке.— М., 1961.— Т. 4.— Ч. 1.— С. 170—171.

⁶ Там же.— С. 837.

трудівників. На їх прикладі соціал-демократи роз'яснювали значення масової боротьби пролетаріату⁶. Про страйк київських залізничників повідомила «Рабочая газета», яка назвала його «найбільш важливою подією в Києві»⁷. Першотравень 1897 р. відзначили робітники залізничних майстерень Харкова, Катеринослава, Олександрівська. З нагоди свята страйкували понад 2 тис. залізничників України, а також металісти Катеринослава й Дебальцевого⁸. В 1898 р. у цей день не вийшли на роботу робітники залізничних майстерень Харкова й Олександрівська, в 1899 р. — Брянського заводу в Катеринославі та механічного — в Дебальцевому⁹.

За період з 1897 по 1900 рр. на Україні, за даними автора, відбулося 11 першотравневих страйків. Листівки, присвячені 1 Травня, були зафіксовані місцевими властями у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Фастові, Черкасах, Таращі, Жмеринці, Маріуполі¹⁰. Вони знайомили трудящих з ідеями наукового соціалізму, з успіхами на шляху боротьби їх братів по класу з країи Західної Європи. Пролетарям роз'яснювалися зміст і значення цього свята як могутньої демонстрації пролетарського інтернаціоналізму.

Пропаганда його ідей тісно пов'язувалася з конкретними умовами Росії та практичними завданнями пролетаріату. В листівках викривався характер деспотичної влади, жорстоке соціальне й національне гноблення тощо. В них містився заклик до робітників у день 1 Травня висувати свої вимоги: 8-годинного робочого дня, політичних свобод, участі виборних від усіх трудящих в управлінні державою, рівноправ'я національностей.

Соціал-демократи України прагнули пробудити у трудівників почуття єдності їх з багатомільйонною армією пролетаріату Росії. «Товариші! Ми не одні в цій боротьбі. Ми — сила, — говорилося у першотравневій листівці Київського «Союзу боротьби» в 1898 р., — і сила наша в нашому єднанні. В Петербурзі, Москві, Києві, Катеринославі, серед єврейських робітників Литви й Польщі, у Царстві Польському існують «Союзи боротьби за визволення робітничого класу»¹¹.

Під впливом пропаганди й масової політичної агітації, яку вели революційні організації соціал-демократів, а також економічних страйків відбувалися зрушення у свідомості робітничого класу. Яскравим їх показником був перехід російського пролетаріату до масової політичної боротьби, який відбувся на початку 1900-х років. Розвиток політичної свідомості, нагальна потреба політичної свободи для боротьби за своє соціальне визволення зумовили появу вищої форми першотравневого руху — демонстрацій. Саме на Україні, у Харкові, в 1900 р. відбувся перший в країні масовий виступ трудящих. Він виріс із страйку, підготовленого міським комітетом РСДРП. «Искра» відгукнулася на цю подію брошурою «Травневі дні у Харкові» з передмовою В. І. Леніна. Він писав: «Масова участь робітників у страйку, величезні тисячні збори на вулицях, що розгортають червоні прапори, проголошують вимоги, зазначені у прокламаціях, революційний характер цих вимог: 8-годинний робочий день і політична свобода»¹².

⁶ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины (1896—1904). Киев, 1963.— С. 37—38.

⁷ Рабоч. газета.— 1897.— авг. (№ 1).

⁸ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины в 60—90-е гг. XIX в.— Киев, 1964.— С. 500—501; История рабочего класса России 1861—1900 гг.— М., 1972.— С. 285—286.

⁹ Парасунько О. А. Указ. соч.— С. 527; Рашев П., Яременко Е. Революционная деятельность И. В. Бабушкина. — Киев, 1958.— С. 61—65.

¹⁰ История рабочего класса России.— С. 285—286; История рабочих Донбасса.— Киев, 1981.— Т. 1.— С. 60—66.

¹¹ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины.— С. 63.

¹² Ленин В. И. Полне зібр. творів.— Т. 4.— С. 348.

Водночас з харківською було зроблено спробу провести першотравневу демонстрацію 1900 р. у Катеринославі. За агентурними даними, до дня виступу — 19 квітня — мав бути виготовлений червоний шовковий прапор. У друкарні місцевого комітету РСДРП видруковані листівки й брошура «1 Травня — свято робітників»¹³. У ніч на 10 квітня в Катеринославі за наказом департаменту поліції було здійснено обшуки й заарештовано майже 30 чол.¹⁴

Загалом у 1900—1904 рр. на Україні мали місце 11 демонстрацій¹⁵. Вони влилися у загальний потік революційного руху російського пролетаріату.

В. І. Ленін, іскрівці відразу оцінили їх значення як могутньої підйоми в загальнонародній боротьбі проти самодержавства. В 1901 р. «Искра» подбала про те, щоб у день 1 Травня під час величезних маніфестацій лунали вимоги, що зачіпали загальнонародні інтереси. За ініціативою газети від імені РСДРП видано спільну листівку, яку підписали «Искра», «Южный рабочий» та найбільші комітети партії. Робітників підтримувало революційне студентство. Про це свідчать факти. 1 травня 1900 р. Київська союзна рада об'єднаних земляцтв та організацій звернулася до студентів з листівкою, в якій говорилося: «Успіхи робітничого руху в Росії завжди привертали до себе співчуття передових елементів студентства, і його органи часто відгукувалися на святкування 1 Травня виданням листівок»¹⁶.

1 травня 1901 р. за заклик Південнореволюційної групи соціал-демократів Одеси на Приморському бульварі відбулася демонстрація трудящих. В її підготовці й проведенні взяли участь студенти й революційна молодь¹⁷. У той же день у Харкові студенти й робітники пройшли через усе місто з лозунгами «Хай живе 1 Травня!», «Геть самодержавство!», «Хай живе політична свобода!»¹⁸. А напередодні свята із закликами до жителів міста звернулася група інтелігенції¹⁹.

Дедалі частіше в першотравневих листівках соціал-демократичних організацій України висувалися вимоги повалення самодержавства й завоювання політичної свободи. Київський комітет РСДРП випустив відозву «До всіх мешканців Києва». В ній йшлося про злочинні дії чиновників, про повне безправ'я простої людини. Вона кликала їх взяти участь у першотравневій демонстрації, призначеній на 20 квітня²⁰.

Ідея про авангардну роль російського пролетаріату в міжнародному робітничому русі проходить через увесь зміст заклику Миколаївського комітету РСДРП (квітень 1903 р.): «І в цій боротьбі своїй ми знайдемо підтримку пролетарів усіх країн, котрі з нетерпінням чекають того дня, коли ми завоюємо свободу народу... Ось чому святкування 1 Травня у нас у Росії перетворюється на пролетарське свято всього світу»²¹.

Уряд докладав значних зусиль, щоб нейтралізувати масштаби демонстраційного руху. Були заарештовані головні організатори останнього. Властям удалося звести його нанівець. Лише в Києві комітет

¹³ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины.— С. 88.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1898 р., спр. 5, ч. 8, літ. Б, ч. 2, арк. 207—208.

¹⁵ Див.: Рабочий класс России от зарождения до начала XX в.— М., 1983. (Хроника рабочего движения); Кирьянов Ю. И. Переход к массовой политической борьбе // Рабочий класс накануне первой российской революции.— М., 1987.— С. 85—86, 132.

¹⁶ ЦДА УРСР, ф. 442, таєм. част., 1900, спр. 36, арк. 22; Первомайские прокламации // Библиограф. описан.— Л., 1924.— С. 14, 65.

¹⁷ Первое мая на заводах, на улицах, в тюрьме и в тайге.— Харьков, 1928.— С. 26—37, 39—44; Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— С. 38.

¹⁸ Харьков. гос. университет им. А. М. Горького за 50 лет (1905—1955).— Харьков, 1955.— С. 168; История Украинской ССР // В 10-ти т.— Киев, 1983.— Т. 5.— С. 39.

¹⁹ Первомайские прокламации.— С. 17.

²⁰ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины.— С. 389—391.

²¹ Там же.— С. 401.

РСДРП зміг частково здійснити свої наміри. 4 травня 15—20 чол., що несли червоні прапори, лозунги «Хай живе соціалізм!», «Геть національну ворожнечу!» та інші, пройшли по вулицях. До них приєдналися майже 100 чол. Керівники демонстрації були захоплені поліцією²².

З початком російсько-японської війни у 1904 р. у промислових центрах України, на фабриках і заводах посилюється поліцейський нагляд. Збільшилася кількість обшуків та арештів серед членів РСДРП. Звичайно, у таких умовах святкування 1 Травня не могло вилитися у форму відкритих масових виступів. Але робота продовжувалася.

У квітні 1904 р. листівки соціал-демократичних організацій із закликами відзначити день міжнародної солідарності трудящих страйками були розповсюджені в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Чернігові, Новозибкові, у селах Київської, Чернігівської та Катеринославської губерній. Владам майже повсюдно вдалося нейтралізувати відкриті виступи робітників. Однак у Луганську поліція зафіксувала таємні збори та страйк, що відбулися 1 травня на паровозобудівному заводі.

Отже, святкування Першотравня відіграло важливу роль в історії робітничого руху на Україні в 1895—1904 рр. Серед інших форм інтернаціонального виховання пролетаріату (інформацій про найбільш значні страйки в країні та за кордоном, збирання коштів на підтримку страйкуючих, викриття шовіністичної політики самодержавства та ін.) організація першотравневих свят була, напевно, найдієвішою.

Всього за 1895—1904 рр. на Україні відбулися 21 страйк та 14 демонстрацій, присвячених 1 Травня. Їх динаміка неадекватно відбиває особливості зростання впливу ідей інтернаціоналізму в пролетарських масах. Усупереч посиленому інтересові робітників до дня міжнародної солідарності трудящих (це помітили і власті) з кожним новим роком відзначати його ставало дедалі важче. Маючи точну інформацію про час можливих виступів, уряд здійснював заходи для їх «профілактики» і, отже, штучно стримував зростання цих відкритих виступів.

Але агітаційно-пропагандистська робота соціал-демократичних організацій, яку вони розгорнули серед трудівників, зробила свою справу. У розглядуваний період вона активно впливала на формування інтернаціональної свідомості пролетаріату промислових центрів України, а також мала значне поширення у середовищі революційного студентства. Ідеї пролетарського інтернаціоналізму вже почали проникати в солдатські казарми, а також у село. Насильницькі методи, за допомогою яких власті намагалися придушити боротьбу народних мас проти поневолювачів, не змогли ослабити те глибоке враження, що справляли на людей кожний першотравневий страйк, а, тим більше, демонстрація з її політичними лозунгами.

Одержано 24.03.1986.

В сообщении речь идет о зарождении и развитии первомайского движения рабочего класса Украины, роли и значении празднования Первомай как одного из эффективных средств политического воспитания пролетариата.

* * *

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1898 р., спр. 5, арк. 75, 97—98, 154.

А. К. Тичина (Ізмаїл)

До становлення соціально-політичного механізму управління виробництвом (1920—1925 рр.)

Автор досліджує найважливіші форми залучення трудящих до безпосереднього керівництва економічними процесами в країні у 1920—1925 рр.

Подолання несприятливих тенденцій у розвитку народного господарства передбачає не лише впровадження економічних методів господарювання, а й якісне удосконалення соціально-політичного механізму управління виробництвом. Це зумовлює актуальність глибокого вивчення і нового осмислення історії його становлення і розвитку. Особливий інтерес у цьому зв'язку становить відбудовний період, який за ступенем революційного новаторства, складністю завдань і злетом народної ініціативи близький до нинішнього перебудовного періоду. На жаль, досі серед численних праць, присвячених історії партії, робітничого класу, Рад, профспілок, органів соціалістичного контролю, немає комплексних досліджень соціально-політичного механізму управління виробництвом цього періоду.

Цей механізм включає партійне керівництво економікою, державну форму організації виробництва та управління ним, управлінську діяльність громадських організацій, кооперацію та інші відповідні інститути. Всі ланки суспільно-політичного механізму здійснюють свій вплив на виробництво головним чином через політичне регулювання соціально-економічних і організаційно-економічних відносин, які є основною сферою прояву управлінської діяльності виробників. Соціально-політичний механізм покликаний виконувати не оперативні й технологічні, а соціально-політичні функції управління виробництвом, спрямовані на активізацію людського фактора, на всебічний розвиток соціалістичного самоуправління, суспільно-управлінську діяльність трудящих. У матеріалах XIX Всесоюзної конференції КПРС зазначається, що мета політичної системи соціалістичного суспільства полягає в тому, щоб реально включити широкі маси трудящих в управління державними і громадськими справами¹.

Здійснення нової економічної політики вимагало корінної перебудови всієї політичної системи, того механізму управління виробництвом, який був сформований у перші місяці існування влади Рад і, особливо, в період «воєнного комунізму». Необхідно було створити такий соціально-політичний механізм управління виробництвом, який сприяв би економічному зміцненню союзу робітничого класу і трудящого селянства, дав би змогу поєднати особисті інтереси виробників з інтересами колективу й держави, подолати найгостріші форми суперечностей між антагоністичними класами, відбудувати господарство, використати капіталістичні елементи для відродження продуктивних сил країни, обмежити потенційні можливості дрібнотоварного сектора у відродженні капіталізму і забезпечити перемогу соціалістичних форм господарювання. Це було одне з найскладніших завдань, оскільки йшлося про вміння практично організувати по-новому економічні основи життя мільйонів людей.

Формування соціально-політичного механізму управління виробництвом відбувалося в дуже складних умовах перехідного періоду. Трудящі могли тоді реалізувати функції головного суб'єкта управління тільки через провідну роль передових фабрично-заводських робітників. У цьому В. І. Ленін вбачав запоруку становлення нового способу виробництва, а в управлінні — важливий засіб боротьби робітничого класу за створення матеріально-технічної бази соціалізму, формування

¹ Див.: Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 117.

нових виробничих відносин. «Гадати, що всі «трудящі» однаково здатні на цю роботу,— підкреслював Володимир Ілліч,— було б пустісінькою фразою або ілюзією...»².

Від якісного складу робітничого класу, згуртування останнього навколо партії залежала його здатність на ділі управляти виробництвом. Імперіалістична, а потім і громадянська війни до краю ускладнили можливості творчої діяльності робітників у господарській галузі. 21% їх перебував на фронті та у прифронтових районах³. Багато загинуло в боях. На їхнє місце на виробництво прийшли вчорашні службовці, учні, кустарі, торговці. Через закриття багатьох підприємств чимало робітників, рятуючись від голоду, пішли на село. В цілому по країні чисельність пролетаріату за роки громадянської війни скоротилася до кінця 1919 р. з 2,5 млн. чол. до 1,4 млн.⁴ На Україні на початок 1921 р. налічувалося 316,5 тис. робітників, тобто вдвічі менше проти початку 1913 р.⁵ «З часу війни фабрично-заводські робітники в Росії,— писав В. І. Ленін,— стали значно менш пролетарськими за складом, ніж раніше...»⁶.

Негативно позначалися на формуванні демократичних основ управління виробництвом відчуженість трудящих від цієї справи, а також низький рівень їх культури й освіти. Відомо, що неписьменні становили після революції $\frac{3}{4}$ населення країни. Не відповідали завданням часу і політична культура робітників та селян. Досить сказати, що в 1922 р. у виборах до міськрад взяли участь 36,5% виборців, в 1923 р.— 38,5%, а до сільрад, відповідно, — 22,3% й 37,2%⁷.

Серед трудящих не набули належного розвитку демократичні традиції. В умовах багатовікового панування монархії в царській Росії склався своєрідний культ підпорядкування «хазяїну», який усе за всіх вирішує.

Становище ускладнювалося й тим, що під час громадянської війни сформувалася впливова верства партійних, радянських, господарських та інших керівників, які в переважній більшості були переконані, що успіхів у народному господарстві можна досягти лише випробуваннями ними військово-командними методами управління. Громадянська війна й іноземна інтервенція негативно позначилися на розвитку демократичних основ усіх ланок управління виробництвом. Створювалися надзвичайні державні органи, здійснювалися жорстка централізація управління, перехід до військових і напіввійськових методів у ньому, згорталася діяльність тих органів, які були розраховані на економічні методи управління. Командні методи відчужували трудящих від праці, виховували в кращому разі робітника-виконавця замість мислячого, раціонально діючого трудівника.

Складність полягала також у тому, що товарно-грошовий, вартісний механізм управління виробництвом в умовах воєнного часу був зруйнований, а механізм його планомірного регулювання ще не було створено. XII з'їзд РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.) не без підстав вказав на наявність двох небезпек в умовах непу. Перша крилася в тому, що адміністративне форсування планових методів управління виробництвом могло підірвати створений ринок. З іншого боку, відставан-

² Ленін В. І. Великий почин // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 15.

³ Рабочий класс Украинской ССР: Традиции и современность.— Киев, 1986.— С. 63.

⁴ Полякова Н. В. Укрепление идейно-политического единства советских профсоюзов в борьбе за социализм.— М., 1980.— С. 17.

⁵ Лобурец В. С. Восстановление и консолидация кадров рабочего класса Украины, 1921—1925 // Формирование и развитие советского рабочего класса, 1917—1961.— М., 1964.— С. 248.

⁶ Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 18.

⁷ Еськов Г. С. Укрепление политической основы Советского государства: Период построения социализма.— М., 1983.— С. 17.

ня централізованого регулювання цього управління від назрілих потреб могло призвести до більших затрат сил, засобів і часу для розв'язання господарських питань⁸.

Всі ланки створеного в попередній період соціально-політичного механізму управління виробництвом не були пристосовані до нових господарських завдань. Партиїні організації, органи державної влади, громадські організації були скоріше, за словами В. І. Леніна, «...органами управління для трудящих через передову верству пролетаріату, але не через трудящі маси»⁹. Вони не могли розв'язувати завдань масового залучення останніх до управління виробництвом.

Слід відзначити, що подальше формування соціально-політичного механізму управління виробництвом, докорінна перебудова всіх його ланок відбувалися не на голому місці. У цьому складному процесі нове поєднувалося з уже набутиим. Країна в період «воєнного комунізму» не являла собою суцільної військової казарми. У той час скликалися партійні з'їзди, з'їзди Рад, функціонували інші інститути пролетарської демократії. У 1920 р. робітники серед делегатів губернських з'їздів Рад становили 33,3%, повітових — 16,2%, серед делегатів міських Рад у губернських містах—36,4%, у повітових містах—51%¹⁰. За неповними даними, питома вага робітників в адміністративно-господарських органах збільшилася з 23—30% у 1918 р. до 61% в 1920 р.¹¹ «... В цей час Радянська конституція, — відзначав В. І. Ленін у своєму виступі на VII Всеросійському з'їзді Рад, — в розумінні участі народних мас в управлінні і самостійному вирішенні справ управління на з'їздах і в Радах і на перевиборах застосовувалась на місцях в таких розмірах, як ніде в світі»¹². Політика «воєнного комунізму» не охоплювала всієї суми управлінських заходів Радянської влади. Вона застосовувалась там і тою мірою, де і наскільки того вимагали інтереси захисту революції. Питання соціально-політичного управління виробництвом займали значне місце в роботі післяжовтневих з'їздів партії, Рад, раднаргоспів. Виступаючи на VII екстремому з'їзді РКП(б), В. І. Ленін наголошував, що головним організаційним завданням соціалістичної революції є «... перетворення всього державного економічного механізму в єдину велику машину, в господарський механізм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом, — ось те гігантське організаційне завдання, яке лягло на наші плечі»¹³. Основні завдання партії, державних органів, громадських організацій у справі управління виробництвом дістали відображення в Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії¹⁴.

Комплексний підхід до питань соціально-політичного управління виробництвом характерний для рішень IX Студу РКП(б) (29 березня—5 квітня 1920 р.), який висунув завдання перемогти капіталізм на «фронті безкровному»¹⁵. З'їзд вказав на необхідність неухильного втілення в життя єдиного господарського плану, надання більшої самостійності місцевим господарським органам, поєднання галузевого й територіального управління виробництвом. Велика увага на з'їзді приділялася використанню старих спеціалістів, підвищенню ролі професілок в управлінні виробництвом, використанню таких форм залучення робіт-

⁸ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 397.

⁹ Ленін В. І. Доповідь про партійну програму 19 берез.: VIII з'їзд РКП(б) // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 166.

¹⁰ Демочкин Н. Н. Советский рабочий класс в управлении государством.— М., 1984.— С. 51.

¹¹ Отчет ВСНХ VIII Всероссийскому съезду Советов.— М., 1920.— С. 14.

¹² Ленін В. І. Заключне слово по доповіді ВЦВК і Раднаркомом 6 грудня // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 393.

¹³ Там же.— Т. 36.— С. 6—7.

¹⁴ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 2.— С. 35—85.

¹⁵ Там же.— С. 144—174.

ників до останнього, як виробнича пропаганда, звіти адміністрації на робітничих зборах про свою діяльність, висування робітників на керівні пости тощо.

Напередодні IX з'їзду РКП(б) виникла дискусія про колегіальність і єдиноначальність в управлінні виробництвом. Проти ленінського принципу єдиноначальності, обґрунтованого ним ще в праці «Чергові завдання Радянської влади», в січні 1920 р. виступили члени комуністичної фракції ВЦРПС, делегати III Всеросійського з'їзду Рад народного господарства та Московський губком. Харківська губернська партійна конференція під натиском «децистів» також прийняла резолюцію проти єдиноначальності. На IV конференції РКП(б) (17—23 березня 1920 р.) голоси делегатів розділилися з цього питання порівну¹⁶.

Погляди «децистів» на дану проблему у концентрованому вигляді були викладені в опублікованих «Тезах про колегіальність та єдиноначальність» (до IX з'їзду РКП)¹⁷. Колегіальність розглядалася в них як вища школа державного управління, основа демократичного централізму і найсильніша зброя боротьби проти відомчості й бюрократичного омертвіння державного апарату. Єдиноначальне управління допускалося за узгодженням з господарськими й професійковими органами тільки на дрібних підприємствах. М. Осинського, Т. Сапронова, В. Максимовського, які підписали ці тези, підтримували М. П. Томський, О. І. Риков, А. С. Бубнов та ін. Дискусії було покладено край на IX з'їзді РКП(б), делегати якого рішуче виступили проти «безкрайньої колегіальності». Перемогло ленінське положення про розумне поєднання колегіальності та єдиноначальності, про те, що, впливаючи з природи промислового виробництва, остання не суперечить робітничому управлінню і робітничій демократії, а, навпаки, передбачає їх¹⁸. Це рішення мало велике значення для створення компетентного апарату управління виробництвом.

Особливу роль у боротьбі партії за створення і розвиток соціально-політичного механізму управління виробництвом відіграв X з'їзд РКП(б), який визначив основні завдання і шляхи здійснення нової економічної політики. Питання соціально-політичного управління виробництвом займали одне з центральних місць у комплексі завдань цієї політики, що, на жаль, не здобуло належної оцінки в радянській літературі.

Корінна перебудова всіх ланок соціально-політичного управління країною в цілому і виробництвом зокрема ґрунтувалася у ті роки на ленінських ідеях про суверенітет, верховенство трудящих і провідну роль робітничого класу в суспільстві, про взаємодію політики і економіки, необхідність складання єдиного державного плану та поєднання його з товарно-грошовими відносинами і госпрозрахунком, демократичний централізм, широке залучення трудящих до управління, про вирішальну роль організаційного фактора у розв'язанні соціально-економічних завдань.

Неоціненне значення для удосконалення соціально-політичного управління виробництвом у відбудовний період і на перспективу мали останні листи й статті В. І. Леніна. Визнаючи основні завдання соціалістичного будівництва, Володимир Ілліч висував на перший план питання про соціально-політичну базу управління робітничо-селянською державою. «Нам слід додержуватись такої тактики,— писав, зокрема, В. І. Ленін,— або прийняти для нашого порятунку ось яку політику. Ми повинні постаратися побудувати державу, в якій робітники зберегли б своє керівництво над селянами, довір'я селян щодо себе...»¹⁹. Він особисто прагнув створити таку політичну систему, такий механізм

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 359.

¹⁷ Экономическая жизнь (орган ВСНХ и народных комиссариатов финансов, продовольствия, торговли и промышленности).— 1920.— 31 марта.

¹⁸ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів...— Т. 2.— С. 151—152.

¹⁹ Ленін В. І. Краше менше, та краше // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 382.

управління суспільством та його матеріальною основою — виробництвом, який забезпечив би колективне керівництво країною за найширшої участі в ньому робітників і селян, який рішуче усував би всі перешкоди, що породжували відчуження людини праці від реальної влади, який би знешкодив політичні й теоретичні хитання, помилки окремих керівників, зменшив би вплив їх особистих негативних рис, а також випадкових обставин на розв'язання важливих державно-господарських питань. В. І. Ленін приділяв багато уваги таким рисам керівника, як здатність приваблювати до себе людей, володіння певною сумою наукових і технічних знань, вміння «адмініструвати». Ці основоположні вказівки досі далеко не завжди втілювалися в життя, що призводило до серйозних недоліків у роботі апарату управління країною.

Ленінські ідеї управління виробництвом та стиль керівництва утверджувалися в свідомості партії, робітничого класу в гострій боротьбі з різноманітними опозиційними групами, представники яких то захищали дрібнобуржуазну розпущеність і заперечували дисципліну та демократичний централізм, то надмірно перебільшували примус, вважаючи надзвичайні й виняткові методи нормою соціалістичного управління.

Напередодні X з'їзду партії ця боротьба досягла особливого напруження, зокрема, в ході дискусії про профспілки. Проти ленінських настанов про розвиток соціально-політичного механізму управління виступив Л. Троцький, навколо якого об'єдналися кілька членів ЦК спілки залізничного і водного транспорту («Цектран»). «Нині наше завдання полягає в тому, — говорив Троцький, — щоб досвід військовий у цій галузі перенести на трудову сферу, де твердий режим неухильної залізної ретельності є не менш важливим і невідкладним, ніж у галузі суто військовій»²⁰. Він ратував за створення такого режиму на виробництві, щоб робітник почував себе «солдатом праці». У своїй брошурі «Роль і завдання професійних спілок», яку В. І. Ленін розцінював як створення фракції на помилковій платформі, Троцький під виглядом посилення виробничої ролі профспілок виклав програму їх «одержавлення», зосередження в їхніх руках усього управління виробництвом, перетворення їх в адміністративно-технічний апарат держави, в органи примусу.

Крім троцькістів, проти ленінських настанов про роль профспілок виступали «робітничая опозиція», група «демократичного централізму» та ін. «Робітничая опозиція» (О. Г. Шляпников, С. П. Медведєв, О. М. Коллонтай, І. І. Кутузов та ін.) вимагала виняткового права для профспілок в управлінні господарством, передачі керівництва ним «Всеросійському з'їзду виробників». Всі органи управління господарством мали, на їхню думку, обиратися відповідними профспілками без будь-якої участі партійних і господарських органів. Найповніше погляди цієї фракційної групи було викладено в брошурі О. М. Коллонтай «Робітничая опозиція», виданій напередодні X з'їзду РКП(б).

Група «демократичного централізму» (М. С. Богуславський, А. З. Каменський, В. М. Максимовський, Н. Осинський, Рафаїл (Р. Б. Фарбман), Т. В. Сапронов та ін.) заперечувала керівну роль партії в Радах і профспілках, виступала проти єдиноначальності, вимагала свободи фракцій і угруповань в РКП(б), пропонувала злити Раднарком з ВЦВК, виступала за повну незалежність місцевих органів влади від центру тощо.

За торжество ленінських принципів керівництва суспільством, за створення високоефективного механізму соціально-політичного управління виробництвом послідовну боротьбу вели голова ВЦВК М. І. Калінін, голова ВУЦВК Г. І. Петровський, а також П. О. Богданов, О. І.

²⁰ Троцький Л. Доклад об очередных задачах хозяйственного строительства // Экономическая жизнь.— 1920.— 31 марта.

Риков, Ф. Е. Дзержинський, М. П. Томський, Ф. Угаров та ін. Не було, зокрема, жодного важливого економічного питання нової економічної політики, на яке б не впливав особисто О. І. Риков, що стояв біля джерел створення Вищої Ради народного господарства, очолював її у 1918—1920 рр. й у 1923—1924 рр. Він був також головою урядових комісій по грошовій реформі, заробітній платі, цінах тощо²¹. Великий внесок у створення соціально-політичного механізму управління виробництвом внесли В. Я. Чубар, М. К. Владимиров, О. В. Медведєв, М. О. Скрипник, які свого часу працювали на відповідальних ділянках партійного, державного і господарського будівництва на Україні.

Слід відзначити, що, засуджуючи фракційність, В. І. Ленін рішуче виступав проти переслідування товаришів по партії за інакодумання з тих чи інших питань²².

Головною організаційною формою перебудови всієї політичної системи суспільства, у тому числі механізму управління виробництвом, X з'їзд РКП(б) проголосив робітничу демократію. По суті це був перехід до всебічного розвитку демократичних засад у діяльності партійних, радянських, господарських і громадських організацій, перехід від системи «мобілізації», «бойових наказів» до методів переконання, від військово-адміністративних до економічних методів управління виробництвом.

Курс на робітничу демократію в партії означав проведення такої політики, яка б забезпечувала всім без винятку комуністам активну участь у її житті. Це означало усунення призначенства, широку виборність усіх партійних органів, їх підзвітність і підконтрольність. Законом діяльності всіх парторганізацій ставали широке обговорення найважливіших питань, дискусії, повна свобода партійної критики.

З'їзд звернув особливу увагу на розмежування функцій в управлінні між партійними, державними і громадськими організаціями, вказав на недопустимість перенесення форм і методів партроботи на інші органи керівництва суспільством.

Відіграючи провідну роль в активізації суспільно-управлінської діяльності трудящих та їх авангарду — робітничого класу, партія в системі соціально-політичного механізму управління виробництвом виступала в іншій якості, ніж державні й громадські організації. Вона здійснювала керівництво, можна сказати, управлінням. Суть і специфіка партійного керівництва цією справою полягали в тому, що воно і в цій галузі залишалось політичним, стосувалося визначення основних шляхів і засобів реалізації пролетарських інтересів на виробництві. У Тезах ЦК КПРС до XIX Всесоюзної партійної конференції підкреслено, що «за життя В. І. Леніна партія так і діяла»²³.

Розвиток суспільно-управлінської діяльності робітничого класу залежав від якісного складу його рядів. У 1921 р. робітничий прошарок серед членів партії зріс у промислових центрах до 53%, у землеробських губерніях — до 38%²⁴. Рік у рік збільшувалася кількість робітників у керівних органах партії. XIII з'їзд РКП(б) рекомендував до всіх виборчих парторганів вводити від однієї третини до половини робітників з виробництва²⁵. Зростало партійне ядро в державних органах влади і управління, адміністративно-господарських органах, громадських організаціях.

Велику роль у розвитку суспільно-управлінської діяльності трудящих безпосередньо на виробництві в ті роки відіграли партійні осередки, фракції комуністів, які створювалися в усіх установах та організаціях, на непартійних з'їздах і нарадах за наявності не менше трьох членів

²¹ Известия.— 1988.— 5 марта.

²² Правда.— 1988.— 27 мая.

²³ Правда.— 1988.— 27 мая.

²⁴ XI съезд РКП(б): Стеногр. отчет.— М., 1961.— С. 648.

²⁵ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів...— К., 1979.— Т. 3.— С. 56—57.

партії. Вони заслуховували звіти керівників про розвиток виробництва, проводили виробничі конференції, брали активну участь в аналізі всіх насущних питань. Після ленінського призову партійні осередки створювалися в цехах, окремих майстернях, у відділах. 65—75% партійних зборів, проведених до XII з'їзду РКП(б), були відкритими²⁶.

Одне з провідних місць у соціально-політичному механізмі управління виробництвом займали Ради. «Влада Радам,— писав В. І. Ленін у статті «Одне з корінних питань революції»,— це значить повна передача управління країною і контролю за господарством її робітникам і селянам, яким ніхто не посміє би чинити опір і які швидко навчилися б на досвіді, на своїй власній практиці навчилися б, правильно розподіляти землю, продукти і хліб»²⁷. У відновленні ролі і повноважень Рад Володимир Ілліч вбачав головний напрям демократизації суспільства і держави, управління виробництвом. Створення виборчих округів у ті роки переважно за виробничою ознакою, часті скликання з'їздів Рад давали можливість обирати до останніх передових робітників і селян, підвищувати їхню політичну культуру й активізувати суспільно-управлінську діяльність.

Поступово поглиблювалися й розширювалися демократичні основи в діяльності Рад. До роботи в них широко залучалися робітники й селяни. Вони працювали у секціях і комісіях. Так, наприкінці 1922 р. секції й комісії діяли в половині міськрад РСФРР, а також у багатьох міськрадах УСРР. Того ж року губвикомам було надано право прийняти втілення в життя розпоряджень окремих наркоматів, якщо мала місце невідповідність їх з прийнятими урядовими постановами, з повідомленням про це Президії ВЦВК, РНК і відповідного наркомату²⁸.

XIII з'їзд РКП(б) і жовтневий (1924 р.) Пленум ЦК РКП(б) взяли курс на поживлення діяльності Рад²⁹. Це передбачало дальше розширення і поглиблення демократії, систематичне залучення трудящих до роботи органів влади і управління, подолання старих методів їх керівництва, зміцнення соціалістичної законності, послідовну боротьбу проти адміністративного свавільства, бюрократизму, звуження сфери примусу. «Керувати треба так,— відзначав М. І. Калінін на Другій сесії ВЦВК 16 жовтня 1924 р.,— щоб управління як метод примусу проявлялося найменшим чином»³⁰.

Важлива роль у розвитку громадських засад управління виробництвом належала професійним спілкам. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що неможливо «управляти країною і здійснювати диктатуру без найтіснішого зв'язку з професійними...»³¹. Професійні спілки виконують такі функції в соціально-політичному управлінні виробництвом, які не можуть взяти на себе ні партія, ні держава. Вони стоять, як зазначав Володимир Ілліч, між партією і державою і водночас залишаються самостійними громадськими організаціями робітничого класу. Головне завдання профспілок полягає не в безпосередньому управлінні виробництвом, а у здійсненні зв'язку «між центральним» (і місцевим, звичайно, теж) «державним управлінням, народним господарством і широкими масами трудящих...»³².

Одразу після перемоги Жовтня, коли державний апарат управління виробництвом ще не був налагоджений, фабрично-заводські коміте-

²⁶ Известия ЦК КП(б)У.— 1923.— № 3.— С. 29.

²⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 196.

²⁸ СУ РСФСР.— 1922.— № 1.— Ст. 1.

²⁹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 3.— С. 94, 131.

³⁰ Калінін М. І. Избр. произведения, 1917—1925.— М., 1960.— Т. 1.— С. 544.

³¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 29.

³² Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна // Там же.— Т. 42.— С. 284.

ти і професійні спілки здійснювали безпосереднє керівництво виробництвом. Їхні функції у цій справі перепліталися з функціями господарських органів.

Перехід країни від війни до мирного будівництва вимагав корінної перебудови всієї роботи профспілок, підвищення їх ролі як «школи комунізму», «школи управління». Важливу роль у перебудові роботи спілок відіграли тези секретаря ВЦРПС Я. Е. Рудзутака про їх виробничі завдання. Вони дістали високу оцінку В. І. Леніна і лягли в основу платформи більшовиків про профспілки, виробленої на X з'їзді РКП(б). В його резолюції «Про роль і завдання профспілок» перед останніми було висунуто такі основні завдання: активна участь у розробці господарських планів і програм, формування органів управління виробництвом, в організації праці, всебічний розвиток суспільно-управлінської діяльності робітничого класу, всіх трудящих, вивчення і впровадження в практику кращого досвіду роботи делегатських зборів, заводських комітетів тощо³³. Основою перебудови суспільно-управлінської діяльності профспілок були ленінські ідеї про те, що профспілки можуть і повинні впливати на підвищення ефективності управління виробництвом головним чином через розвиток самоуправління, через розв'язання питань соціального розвитку трудових колективів, шляхом захисту інтересів останніх від бюрократизму, від несвоечасного і неякісного задоволення виробничих, матеріальних і культурних потреб трудящих.

Профспілки поступово перенесли центр своєї роботи на виробництво, в економіку. Почало широко застосовуватися укладення колективних договорів — трудових угод, які регулювали відносини між професійними спілками і господарськими органами і були важливою формою участі робітничого класу в управлінні виробництвом³⁴. Колективні договори були запроваджені декретом РНК РСФРР ще в липні 1918 р., але в умовах громадянської війни не набули значного поширення. Першу масову кампанію по їх укладенню було проведено влітку 1922 р. На Україні нею було охоплено 73,8% членів профспілок³⁵.

У роки відбудовного періоду професійні спілки значно посилили масову роботу, спрямовану на активізацію суспільно-управлінської діяльності робітничого класу безпосередньо на виробництві. Наприкінці травня 1921 р. проводився Всесоюзний тиждень профспілок, у березні — квітні 1922 р. — місячник по роз'ясненню нових завдань останніх. На робітничих зборах і конференціях обговорювалися проблеми непу, актуальні господарські питання. У Донбасі під час цього місячника було проведено більш як 320 зборів, в яких взяли участь близько 99 тис. чол.³⁶

У 1923 р. почали проводитися виробничі наради, які стали універсальною формою участі робітничого класу в управлінні виробництвом. Спочатку на їх роботі позначалася певна невизначеність функцій, але поступово вони переходили до обговорення важливих питань управління виробництвом. На Україні, за даними Укрбюро ВЦРПС, у 1924—1925 рр. у роботі цих нарад брали участь 40 тис. чол., або майже 10% від загальної кількості працюючих на підприємствах республіки. У квітні 1925 р. в робітничих конференціях у Харкові взяли участь більш як 1,5 тис. делегатів. Більшість цих конференцій присвячувалася важливим питанням управління виробництвом³⁷.

³³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 2.— С. 217—218.

³⁴ Экономическая жизнь СССР: Хроника событий и фактов, 1917—1959.— М., 1961.— С. 98.

³⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.— С. 209.

³⁶ Отчет ВЦСПС.— М., 1922.— С. 185.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2667, оп. 3, спр. 67, арк. 7.

Важливою формою залучення робітничого класу до управління виробництвом були делегатські збори, які почали скликатися за рішенням IV Всеросійського з'їзду профспілок (17—25 травня 1921 р.). Делегатами цих зборів обиралися передові робітники — один делегат від 50 чол. Крім загальнозаводських, у цехах, де працювали більш як 200 робітників, обиралися цехові делегатські збори³⁶. На них заслуховувалися звіти і доповіді заводоуправлінь, інших керівних органів підприємств.

В. І. Ленін вважав однією з основних ланок створюваного в країні соціально-політичного механізму управління виробництвом соціалістичний народний контроль. Під його безпосереднім керівництвом у відбудовний період були створені високоефективні робітничо-селянські органи цього контролю. Саме в той час Володимир Ілліч поставив питання про докорінну перебудову роботи РСІ з тим, щоб «... одержати установу, яка буде спроможна робити свою справу, а саме — систематично, неухильно працювати, користуючись довір'ям робітничого класу, Російської комуністичної партії і всієї маси населення нашої республіки, над поліпшенням нашого держaparату»³⁹. Джерело нових можливостей поліпшення діяльності органів контролю В. І. Ленін вбачав в об'єднанні ЦКК і РСІ, розширенні та поглибленні їх зв'язків з трудящими масами. Згідно з ленінськими вказівками XII з'їзд РКП(б) створив об'єднані органи ЦКК — РСІ, а XIII з'їзд РКП(б) визнав за необхідне поширити досвід їх роботи на місцеві органи⁴⁰. Перед об'єднаними органами партійно-державного контролю В. І. Ленін висував три основні завдання: уважно стежити за обставинами, через які може виникнути розкол у партії й запобігати їм, побудова нового державного aparату, який би заслуговував назви «соціалістичний», систематична перевірка виконання рішень партійних і урядових органів.

Важливими опорними пунктами органів ЦКК—РСІ в масах були осередки сприяння, які організовувалися спочатку на великих підприємствах і в провідних державних установах. Однак у роки відбудовного періоду об'єднані органи партійно-державного контролю ще не змогли розгорнути роботу на повну силу своїх можливостей.

Одночасно відбувався процес демократизації адміністративно-господарських органів. Йшла перебудова aparату управління, як у центрі, так і на місцях. Основні напрями останньої було визначено в «Наказі РНК РСФРР про проведення нової економічної політики»⁴¹, підписаному В. І. Леніним. Всі підприємства поділялися на три групи. Держава в особі ВРНГ та її місцевих органів безпосередньо керувала тільки найбільшими та найважливішими підприємствами, які могли бути забезпечені сировинними і продовольчими ресурсами. Друга група підприємств здавалася в оренду кооперативам, різним товариствам, іншим об'єднанням, а також приватним особам. Решта заводів та фабрик підлягала консервації.

Велика увага приділялася кооперуванню підприємств дрібної кустарної промисловості: заохочувалися насамперед ті з них, які задовольняли потреби великих заводів та фабрик або виконували замовлення держави.

У наказі підкреслювалося, що новий курс економічної політики і реорганізація державної промисловості потребують активнішої участі профспілок, а через них і самих робітників у розв'язанні питань організації управління виробництвом.

³⁶ Профсоюзы СССР: Документы и материалы: В 4-х т.— М., 1963.— Т. 2.— С. 801.

³⁹ Ленін В. І. Краше менше, та краше // Повне зібр творів — Т. 45 — С. 373.

⁴⁰ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 2.— С. 426—430; Т. 3.— С. 51.

⁴¹ Див.: Хозяйство Украины (орган НК продовольствия и Вукоопсоюза).— 1921.— № 27.— 28 авг.

Основною організаційною формою об'єднань підприємств великої промисловості були трести. Об'єднуючи заводи і фабрики за територіальною або виробничо-територіальною ознакою, вони почали особливо активно створюватися у другій половині 1921 р. Наприкінці 1922 р. їх налічувалося в країні 430 (4144 підприємства, 976 тис. робітників). У тому ж році було прийняте «Типове положення про трести». Воно являло собою, по суті, першу спробу нормативно-правового визначення економічних відносин між заводами і фабриками. Трест оголошувався «особливою господарською одиницею», діставав права юридичної особи і функціонував «під загальним управлінням і керівництвом ВРНГ на засадах господарського розрахунку»⁴².

В 1923 р. тривала робота по удосконаленню складу трестів, уточненню їх економічних і юридичних прав. На 1 жовтня 1923 р. кількість трестів на Україні скоротилася порівняно з 1922 р. з 24 до 20, а число госпрозрахункових об'єднань, підпорядкованих місцевим раднаргоспам, збільшилося з 42 до 47. Зросла й кількість автономних підприємств — з 35 до 44. Замість 12 раднаргоспів залишилося 9 — Волинський, Донецький, Катеринославський, Одеський, Полтавський, Подільський, Київський, Харківський і Чернігівський⁴³.

Згідно з вказівкою XII з'їзду партії про необхідність «уточнення і конкретизації методів господарювання при несі»⁴⁴, ЦК РКП(б) створив комісію для узагальнення досвіду діяльності трестів. За результатами роботи цієї комісії було прийнято два декрети: ВІВК від 10 квітня⁴⁵ і РНК РСФРР від 17 червня 1923 р.⁴⁶ Перший декрет стосувався центральних промислових трестовських об'єднань, другий — місцевих. Трестам надавалася широка самостійність на засадах «комерційного розрахунку» з метою одержання ними прибутку. Вони дістали право придбання засобів виробництва і предметів споживання на внутрішньому і зовнішньому ринках (на договірних засадах з ВРНГ і Наркоматом зовнішньої торгівлі), формування штатів, укладання колективних договорів тощо. Трести самі встановлювали ціни на свою продукцію, вступали в конкурентну боротьбу з приватником. В їх розпорядженні залишалося не менше 25% прибутку. Переведення трестів на госпрозрахунок не звільняло їх від виконання обов'язкових державних завдань. Однак слід підкреслити, що трестівський госпрозрахунок був у той час недосконалим. Він не доходив не тільки до окремого робочого місця, до окремої бригади чи ділянки, а й до підприємств у цілому, прибуток яких знеособлювався в єдиному балансі тресту⁴⁷.

Розвиток представницьких і безпосередніх форм демократії давав можливість робітничому класу, трудящим брати дедалі активнішу участь в управлінні виробництвом на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівні. Уже на початок 1924 р. майже половину керівників трестів становили робітники. Серед текстильників таких було 62%, серед металістів — 77%⁴⁸. При цьому основоположним принципом залишалася участь робітників в управлінні виробництвом без зміни їх соціального статусу. Вони залишалися працювати на своїх робочих місцях. Саме в розвитку громадських засад, у засвоєнні масами місцевства керівництва В. І. Ленін вбачав основний шлях розвитку соціалістичного самоуправління.

⁴² Сборник приказов о ВСНХ и его главных функциональных управлениях.— М., 1922.— С. 27—31.

⁴³ Хозяйство Украины (орган ВСНХ УССР).— Харьков, 1923.— С. 12—13.

⁴⁴ Див.: КИРС в резолюциях і рішеннях з'їздів. — Т. 2. — С. 389.

⁴⁵ СУ РСФСР.— 1923.— № 29.— Ст. 336.

⁴⁶ Там же.— № 84.— Ст. 815.

⁴⁷ Див.: Звездни З. К., Кульчицкий С. В. Проблема индустриализации в системе экономической политики переходного периода // Экономическая политика Советского государства в переходный период от капитализма к социализму.— М., 1986.— С. 88.

⁴⁸ Дробижев В. З., Ильяничук В. С. Наш советский рабочий класс, 1917—1977.— М., 1979.— С. 54.

У роки відбудовного періоду вдалося добитися певних успіхів у створенні й удосконаленні діяльності переважно верхніх «поверхів» соціально-політичного механізму управління виробництвом. Залишалися нерозв'язаними багато організаційних питань на рівні первинних парторганізацій, місцевих Рад, господарських органів, нижчих ланок громадських організацій. Однак створений В. І. Леніним і партією соціально-політичний механізм управління виробництвом усе ж працював високоефективно. Темпи зростання промислового виробництва в 1922—1927 рр. досягли в середньому по країні 30—40%⁴⁹.

«Звичайно, було б помилковим, — підкреслював М. С. Горбачов, — ставити знак рівності між тим, що робимо ми тепер, перебуваючи на принципово іншому ступені розвитку»⁵⁰. Однак окремі досягнення розглядуваного періоду мають важливе значення і для наших днів.

Досвід показує, що партійні органи добивалися хороших результатів у роботі тоді, коли вони не підміняли господарських органів і громадських організацій, а виступали справжніми ідейно-політичними натхненниками й організаторами вдосконалення управління виробництвом, коли предметом їхньої уваги були не управлінські процеси безпосередньо, а люди, їх конкретна діяльність.

Соціально-політичний механізм управління виробництвом діяв у ті роки тим ефективніше, чим чіткіше були визначені права і функціональні обов'язки кожної його ланки залежно від конкретних соціально-економічних завдань. Це стало важливим засобом боротьби проти паралелізму в роботі, безвідповідальності, тяганини, бюрократизму.

Досвід управлінської діяльності профспілок та інших громадських організацій свідчить про те, що вони мають впливати на ефективність управління виробництвом головним чином через реалізацію повноважень трудового колективу, розвиток самоуправління, недопускаючи при цьому розриву в розв'язанні виробничих і соціальних завдань.

Практика розглядуваного періоду підтверджує, що найдосконаліші системи управління виробництвом не можуть дати бажаного результату без постійного удосконалення її соціально-політичних елементів. Саме останні забезпечують життєдіяльність існуючих систем управління. Поєднання праці в сфері виробництва з активною участю в роботі партійних і громадських організацій, Рад, господарських органів є необхідною умовою активізації суспільно-управлінської діяльності трудящих.

Одержано 17.03.88.

Автор исследует важнейшие формы привлечения трудящихся к непосредственному руководству экономическими процессами в стране в 1920—1925 гг.

⁴⁹ Белоусов Р. Опыт планового хозяйствования: Эконом. науки.— 1987.— № 7.— С. 6

⁵⁰ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 11.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

А. П. Гриценко (Київ)

Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадянської війни (1917—1920 рр.)

В методичній розробці стисло викладені матеріали з корінних проблем історії Великого Жовтня і громадянської війни на Україні, які потребують обов'язкового роз'яснення на уроках. На основі залучення нових архівних та друкованих джерел і результатів досліджень, опублікованих останнім часом, зроблено спробу висвітлити події, які досі не відображені в історичній літературі або неоднозначно оцінюються різними авторами.

У Постанові ЦК КП України про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР зазначено, що багато аспектів суспільно-політичного життя, революційної боротьби трудящих, діяльності Комуністичної партії республіки взагалі залишаються поза увагою істориків, а чи мало «складних явищ і фактів подаються неповно, суперечливо, а подекуди й упереджено»¹. Це певною мірою стосується і періоду 1917—1920 рр.

В ході відзначення 70-річчя Великого Жовтня і в наступний період розгорнувся процес поглибленого осмислення досвіду боротьби Комуністичної партії та революційних мас республіки за перемогу соціалістичної революції і захисту її завоювань у період громадянської війни та імперіалістичної інтервенції.

Значний обсяг нової інформації містить енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (К., 1987). Багато в чому по-новому висвітлюється питання соціалістичного будівництва у республіці в перші роки Радянської влади у колективних працях, підготовлених в Інституті історії АН УРСР². Ряд моментів з історії утворення і діяльності КП(б)У у висвітлюваний період розглянуто в ювілейному випуску «Українського історичного журналу» (1988, № 7).

Багатий фактичний матеріал містять колективні праці, які вийшли до 50-річчя Великого Жовтня і були результатом шукань дослідників у період так званої «відлиги»³.

В даному стислому нарисі на основі дальшого поглибленого вивчення архівних та друкованих джерел і використання нових досліджень висвітлюються найважливіші питання, що потребують обов'язкового роз'яснення на уроках, в тому числі й ті, які не знайшли ще відображення в літературі чи неоднозначно оцінюються різними авторами.

¹ Рад. Україна.— 1989.— 3 лют.

² Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. — Киев, 1986.— 190 с.; Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории.— Киев, 1987.— 255 с.; та ін.

³ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: В 2 т.— К., 1967; Корольовський С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине.— М., 1967; Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.: В 3 т.— К., 1967.

Починати слід з характеристики суті двовладдя, яке утворилося в країні після перемоги Лютневої революції, коли поряд з Радами робітничих і солдатських депутатів виник буржуазний Тимчасовий уряд. За оцінкою В. І. Леніна, двовладдя відбивало перехідний момент у розвитку революції, коли вона «зайшла далі від звичайної буржуазно-демократичної революції, але не дійшла ще до «чистої» диктатури пролетаріату і селянства»⁴. Такий стан не міг тривати довго.

Повалення царизму викликало небачене революційне піднесення в усій країні. Одними з перших на підтримку Петрограда виступили трудящі України. З самого початку березня 1917 р. тут поряд з численними мітингами, багатотисячними демонстраціями, звільненням з тюрем політичних в'язнів і роззброєнням жандармерії розгорнулися вибори до Рад робітничих і солдатських депутатів. Утворювалися також і органи буржуазії, так звані громадські комітети, які разом з губернськими та повітовими комісарами Тимчасового уряду представляли на місцях владу останнього.

На Україні, як і в інших національних регіонах Росії, політична обстановка була особливо складною. Місцевим організаціям більшовиків у період боротьби за здійснення соціалістичної революції протистояла не тільки коаліція кадетів з угодовським дрібнобуржуазним блоком, а й численні національні буржуазні та дрібнобуржуазні партії. Останні, незважаючи на програмні розбіжності, йшли на коаліцію з національною буржуазією нібито для консолідації «національних» сил. 4 березня 1917 р. у Києві за ініціативою «Товариства українських поступовців» (пізніше — соціалісти-федералісти) була утворена Центральна рада — об'єднаний орган українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій та організацій. Очолив її відомий історик, член «ТУП», а з квітня 1917 р. один з лідерів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) М. С. Грушевський. Таким чином, українська буржуазія сподівалася скористатися піднесенням національно-визвольного руху, викликаним нерозв'язаністю національного питання в ході Лютневої буржуазно-демократичної революції, і оволодіти монополюним правом експлуатації трудящих мас України. 7—8 квітня 1917 р. у Києві зібрався так званий Український національний конгрес, який нібито від імені українського народу «санкціонував» утворення Центральної ради. Остання відразу заявила про підтримку Тимчасового уряду, висунувши дуже помірковані вимоги територіальної автономії в складі федеративної Російської республіки.

Проголошення Центральною радою в червні 1917 р. І Універсалу і утворення її виконавчого органу — Генерального секретаріату викликало бурхливу негативну реакцію з боку російської буржуазії, шовіністичну позицію якої різко засудив В. І. Ленін у статті «Україна»⁵. Більшовики України виступили з критикою великодержавного шовінізму Тимчасового уряду, а також непослідовного демократизму Центральної ради у національному питанні, маючи на увазі угоду останньої з урядом російської буржуазії.

В існуючій науковій літературі є багато розбіжностей і суперечливих оцінок щодо виникнення і діяльності Центральної ради. Хотілося б заперечити проти намагань деяких авторів характеризувати її з самого виникнення як орган влади української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Інша справа подальший шлях Центральної ради, який привів її у листопаді—грудні 1917 р. до збройної боротьби проти влади Рад, переговорів з керівниками кадетсько-каледінської контрреволюції на Дону, запродавання України німецьким та австро-угорським загарбникам у 1918 р. В період формування Центральної ради її керівники на-

⁴ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: Проект платформи пролетарської партії // Повне збр. творів.— Т. 31.— С. 151.

⁵ Див.: Ленін В. І. Україна // Там же.— Т. 32.— С. 334.

магалися довести, що вона нібито є представництвом всього українського народу. Вони посилалися на обрання її депутатів на так званих всеукраїнських з'їздах — селянському, військовому, робітничому. Наголошувалося і на тому, що 15 % місць виділено партіям і громадським організаціям національних меншостей — євреїв, поляків, німців та ін. Однак аналіз роботи, зокрема «Всеукраїнського робітничого з'їзду», який відбувся у липні 1917 р., свідчить про те, що націоналістичні ідеї Центральної ради не зустріли підтримки серед широких мас промислових робітників України, які під проводом більшовицьких організацій йшли в авангарді революційного процесу. Згаданий з'їзд фактично провалився, бо на нього прибули представники лише 30—40 тис. пролетарів і напівпролетарів з 3,5 млн. їх загальної кількості на Україні.

Визначальну роль у розвитку революції відіграло повернення на початку квітня 1917 р. з еміграції В. І. Леніна і вироблення ним конкретного плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, коротко викладеного у Квітневих тезах і схваленого VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б). В її роботі активну участь взяли представники більшовицьких організацій України, кількість членів яких у переддень Жовтневого збройного повстання в Петрограді наближалася до 60 тис., а в грудні 1917 р., на час I Всеукраїнського з'їзду Рад, сягнула за 70 тис.

Під керівництвом організацій РСДРП(б) у реалізацію ленінського плану включився мільйонний загін промислових робітників України. Про зростання їхньої свідомості і організованості свідчило те, що на кінець періоду двовладдя тут діяло понад 250 Рад робітничих депутатів, в яких неухильно зростав вплив більшовиків. На 3-й Всеросійській конференції профспілок у червні 1917 р., делегати якої загалом представляли 1,5 млн. організованих робітників країни, більш як півмільйона було посланців з України. Повсюдно розгортали діяльність фабрично-заводські комітети, які до січня 1918 р., до I Всеросійського з'їзду профспілок, були самостійними, незалежними від профспілок робітничими організаціями. Вони першими з організацій трудящих стали надійною опорою більшовиків у масах. Саме на них В. І. Ленін поклав завдання запровадження в життя робітничого контролю над виробництвом і розподілом.

Кінець періоду двовладдя позначився на Україні бурхливими демонстраціями під гаслами передачі влади Радам, припинення імперіалістичної бойні. У червневих виступах робітників взяли участь і революційні солдати гарнізонів.

Викладаючи матеріал про липневі події 1917 р., коли революційні маси зробили останню спробу розв'язати питання про владу мирним шляхом, слід підкреслити ганебну роль меншовицько-есерівських лідерів Рад, які віддали всю повноту влади Тимчасовому уряду. В результаті на зміну двовладдю прийшло єдиновладдя контрреволюційної буржуазії. В умовах, коли керовані угодовцями Ради перетворилися, по суті, на безвладний додаток буржуазного уряду, В. І. Ленін запропонував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!». Це рішення підтвердив VI з'їзд РСДРП(б), який виробив курс на збройне повстання.

Ставлення Центральної ради до липневих подій свідчило про спільність класових інтересів української та великоруської буржуазії в боротьбі проти революційних мас. Генеральний секретаріат телеграфно сповістив про «найенергійнішу підтримку» Тимчасового уряду. Керовані ж більшовиками робітничі маси промислових центрів України заявили про солідарність з петроградськими пролетарями. Але в ряді міст — Києві, Одесі, Харкові, Херсоні — угодовцям 4—7 липня 1917 р. все ж таки вдалося скликати термінові засідання Рад і виконкомів, на яких меншовицько-есерівська більшість домоглася ухвалення резолюцій про цілковите довір'я Тимчасовому уряду. Отже, події на Україні підтверджували правильність рішення про необхідність тимчасового зняття лозунгу «Вся влада Радам!».

Після липневих подій, незважаючи на репресії уряду, на Україні зростало революційне піднесення мас, посилювався вплив більшовицьких організацій. 10—12 липня 1917 р. у Києві відбулася обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю, яка висунула завдання озброєння народу, створення Червоної гвардії, посилення роботи в армії, серед селянства, підкресливши необхідність розгортання масово-політичної роботи серед українського населення рідною мовою. Обраний на конференції Обласний Комітет очолила Є. Б. Бош, яку також делегували на VI з'їзд РСДРП(б). 13—15 липня 1917 р. у Харкові працювала Обласна конференція РСДРП(б) Донецького і Криворізького басейнів, в якій взяли участь представники більшовицьких організацій Донбасу, Харківської та Катеринославської губерній. Обласний Комітет очолив Артем (Ф. А. Сергєєв), який на VI з'їзді РСДРП(б) був обраний до ЦК партії. В роботі з'їзду більшовиків країни брали участь представники партійних організацій Харкова, Києва, Катеринослава, Луганська, Одеси, Миколаєва, Полтави та ін.

Спираючись на підтримку не лише робітничого класу, а й широких непролетарських верств населення, більшовикам вдалося домогтися відчутних успіхів на липневих виборах у міські думи, що відіграло певну роль у розширенні соціальної бази соціалістичної революції.

В ході реалізації настанов VI з'їзду РСДРП(б) більшовики України домоглися великих успіхів у більшовизації Рад, робітничих організацій, посилення впливу в масах трудящого селянства та революційних солдатів. Восени 1917 р. на Україні, як і в цілому в країні, все очевиднішими ставали ознаки загальнонаціональної кризи. З залученням статистичного матеріалу учням бажано розповісти про зростання в цей час розрухи в народному господарстві, піднесення масового страйкового руху, дальше поширення практики встановлення робітничого контролю і здійснення перших спроб робітничого управління. Великого розмаху набувала боротьба селянства за землю. Революціонізувалися солдатські маси. Отже, період від Лютого до Жовтня став на Україні часом консолідації сил соціалістичної революції та її авангарду — ленінської партії.

Трудящі України вітали перемогу Петроградського збройного повстання. 126 представників 69 її місцевих Рад взяли участь в історичному II Всеросійському з'їзді Рад і 75,4 % з них віддали голоси за владу Рад. Однак процес її встановлення в республіці виявився тривалим і кривавим. У жовтні 1917 р. збройні виступи проти сил Тимчасового уряду спалахнули у Вінниці та Києві. Київські робітники і революційні солдати під керівництвом більшовиків здобули перемогу, але нею підступно скористалася Центральна рада, яка оголосила себе владою на Україні. У виданому 7 листопада 1917 р. 3-му Універсалі вона проголосила утворення Української Народної Республіки, що мала увійти у федеративні стосунки з Російською республікою, але не з існуючою вже РСФРР, а з тією, яка, за сподіваннями авторів цього документа, повинна була виникнути після Установчих зборів. Вищим органом влади оголошувалася Центральна рада та її Генеральний секретаріат, а місцевими — думи і земства. Ради робітничих і солдатських депутатів навіть не згадувалися. В Універсалі йшлося про ліквідацію поміщицького землеволодіння, але водночас Центральна рада розіслала розпорядження про заборону конфіскації куркульських земель, визначивши мінімум земельного володіння цих так званих «трудоу» господарств у 40 десятин. Своім місцевим органам вона наказала придушувати селянські виступи проти поміщиків силою зброї.

Щоб поглибити уявлення учнів про надзвичайну складність суспільно-політичного становища на Україні в переддень скликання I Всеукраїнського з'їзду Рад, вчитель може використати результати виборів до Установчих зборів країни, які пройшли в листопаді 1917 р. На Україні більшовики одержали 10,8 % голосів, блок українських дрібнобуржуазних партій — 55,5 %, російські есери — 17,3 %. Разом з тим, у проле-

тарських центрах кількість голосуючих за більшовиків іноді наближалася до 50 % (Луганськ, Юзівка). У Донбасі і на Криворіжжі більшовики зібрали в середньому 32,5 % голосів. УСДРП у 8 губерніях з 7,5 млн. голосів зібрала десь 95 тис., або 1,3 %. Наприкінці 1917 р. Україна перетворюється на центр зосередження загальноросійської контрреволюції. Ці елементи одержали на виборах до Установчих зборів 12 % голосів.

Розгорнула наступ проти революційних мас і Центральна рада. Вона забороняла вивозити хліб до голодуючих північних губерній і на фронт, роззброювала робітничі загони та революційні військові частини. Разом з тим, Центральна рада вступила у переговори з керівниками антирадянського заклоту на Дону отаманами Каледіним і Дутовим і не перешкоджала просуванню через територію України контрреволюційних формувань, які йшли їм на допомогу. У відповідь на підступні дії української буржуазно-націоналістичної контрреволюції в листопаді 1917 р. у республіці поширився рух за скликання I Всеукраїнського з'їзду Рад.

Він відкрився 4 грудня 1917 р. На ньому ліві українські соціал-демократи й ліві есери разом з більшовиками заявили рішучий протест проти контрреволюційних дій Центральної ради. Вони проголосували за рішення об'єднатися з III з'їздом Рад Донецького та Криворізького басейнів, який зібрався у Харкові, і там провести I Всеукраїнський з'їзд Рад.

Вчителів слід обов'язково звернутися до написаного В. І. Леніним і опублікованого 5 та 6 грудня 1917 р. «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». У ньому РНК РСФРР звинувачував Центральну раду в тому, що вона «...прикриваючись національними фразами, ...веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні»⁶. Засудження контрреволюційних дій Центральної ради у ленінському «Маніфесті» сприяло прискоренню переходу широких мас трудящих на бік більшовиків. I Всеукраїнський з'їзд Рад, який проходив у Харкові 11—12 грудня 1917 р., проголосив утворення на Україні республіки Рад. Центральна рада була оголошена поза законом. Враховуючи переважання в республіці селянського населення, серед якого значний вплив ще мали дрібнобуржуазні партії, більшовики пішли на співробітництво з лівими елементами дрібнобуржуазної демократії на платформі Радянської влади. Серед 41 члена обраного на з'їзді ЦВК Рад України було 35 більшовиків, 4 лівих есери, 1 лівий український соціал-демократ і 1 меншовик-інтернаціоналіст. Очолив ЦВК лівий український соціал-демократ Ю. Г. Медведєв. 20 січня 1918 р. 20 членів ЦВК Рад республіки обрала Всеукраїнська селянська конференція, серед них — 10 більшовиків.

17 грудня 1917 р. ЦВК Рад України затвердив склад першого Радянського уряду республіки — Народного Секретаріату. Поряд з народними секретарями-більшовиками Артемом (Ф. А. Сергєєвим), Є. Б. Бош, В. П. Затонським, В. Х. Ауссемом, С. С. Бакинським, Є. В. Лугановським, В. С. Люксембургом, М. О. Скрипником, Г. Ф. Лапчинським, В. М. Шахраєм народним секретарем земельних справ став лівий есер Є. П. Терлецький. До приїзду на Україну у березні 1918 р. М. О. Скрипника діяльність Народного Секретаріату фактично очолювала Є. Б. Бош, яка займала посаду народного секретаря внутрішніх справ. У ЦВК Рад України, обраному в березні цього року на II Всеукраїнському з'їзді Рад, фракції лівих українських і російських есерів та лівих УСДРП були ще численнішими (47 більшовиків, 49 лівих УПСР і есерів, 5 лівих УСДРП і 1 член Польської партії соціалістів (лівиці)). Ліві українські соціал-демо-

⁶ Ленін В. І. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради // Там же.— Т. 35.— С. 138.

крати зайняли посади народних секретарів освіти (М. Є. Врублевський) і військових справ (Є. В. Неронович).

Таким чином, на Україні, як і в Росії, однопартійна система будівництва органів влади аж ніяк не була нав'язана партією більшовиків, як намагаються стверджувати деякі зарубіжні історики, а складалася історично. Відомо, що за наполяганням В. І. Леніна до складу РНК РСФРР увійшли 7 представників лівих есерів. Кульмінацією блоку з ними в центрі країни стала робота в січні 1918 р. III Всеросійського з'їзду Рад, який завершив утворення єдиної системи органів робітничо-селянської влади — Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Але 15 березня того ж року на IV Надзвичайному з'їзді Рад країни ліві есери виступили проти Брестського миру і вийшли з уряду, розірвавши блок з більшовиками. Проте певний час вони зберігали своє представництво у ЦВК Рад, місцевих Радах, інших урядових установах.

Вивчення цього процесу і досі залишається однією з «білих плям» як в історії нашої республіки, так певною мірою і країни в цілому. Аналіз архівних і друкованих джерел свідчить, що на Україні представники лівого крила ряду дрібнобуржуазних партій, насамперед українських, входили до складів ЦВК Рад республіки, які обиралися на всіх чотирьох з'їздах Рад у період 1917—1920 рр. Їхні представники входили і в уряд.

Викладаючи матеріал про громадянську війну та іноземну інтервенцію, вчителів слід звернутися до стислого викладу воєнних дій на території України. Ще 22 лютого 1918 р. з початком наступу німецьких та австро-угорських загарбників ЦВК Рад УСРР і Народний Секретаріат утворили Надзвичайний комітет оборони республіки і звернулися до трудящих із закликом до боротьби проти інтервентів та їхніх пособників з націоналістичного табору. Скрізь утворювалися бойові робітничі загони, які направлялися на фронт. Серед організаторів червоногвардійських загонів Києва особливо відзначилися славні сини робітничого класу В. Н. Боженко, А. В. Іванов, Катеринослава — В. К. Аверін, Т. М. Бондарєв, С. Н. Власенко, М. І. Потапов. У Харкові зусиллями міського комітету більшовиків, очолюваного Артемом, були організовані 1-й Пролетарський кулеметний полк, переважно з робітників паровозобудівного заводу, 1-й робітничо-селянський соціалістичний запасний полк та інші частини. В Донбасі у формуванні збройних сил велику роль відіграли робітники-комуністи Ф. І. Зайцев, Я. В. Залмаєв, О. Я. Пархоменко, Р. Я. Терехов. Героїчна боротьба радянських військ на фронті була підтримана розгортанням визвольної боротьби трудящих проти інтервентів та їхнього ставленика гетьмана П. Скоропадського. Влітку 1918 р. Україну охопив страйковий рух. Найвідчутнішого удару грабіжницьким планам окупантів завдав загальний страйк залізничників республіки, що розпочався в середині липня 1918 р. і тривав майже місяць.

Після вигнання наприкінці 1918 р. німецьких та австро-угорських загарбників в умовах збройної боротьби проти буржуазно-націоналістичної Директорії та антантівських інтервентів Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки замість назви Українська Народна Республіка декретував нову — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Після проведення виборів до Рад, які замінили тимчасові надзвичайні органи влади — ревкоми, 6 березня 1919 р. відкрився III Всеукраїнський з'їзд Рад. Згідно з прийнятою на ньому першою Конституцією УСРР до ЦВК Рад обрали 89 комуністів і 10 боротьбистів — членів утвореної у травні 1918 р. з лівого крила УПСР «Української партії есерів-комуністів», яка з серпня 1919 р. після об'єднання з групою лівих УСДРП (незалежників) стала називатися «Українською Комуністичною партією (боротьбистів)». Після заяви про визнання влади Рад її представників на підставі підписаної В. І. Леніним директиви ЦК РКП(б) включили до складу Раднаркому УСРР, очолюваного Х. Г. Раковським.

В ході організації опору наступу денікінців найяскравішими прикладами масового героїзму трудящих України були березневі бої 1919 р.

за Маріуполь та оборона Луганська у лютому—травні цього ж року. В тилу формувань Денікіна розгорнувся масовий повстансько-партизанський рух. На кінець серпня 1919 р. в республіці діяло 12 штабів по його організації та керівництву. В організації відсічі Денікіну велике значення мало законодавче оформлення декретом ВЦВК від 1 червня 1919 р. воєнно-політичного союзу між РСФРР та УСРР. Об'єднання сил і ресурсів дало можливість забезпечити першочергові потреби фронту и тилу, розгромити білогвардійців. Вагомий вклад належав і Україні, десятки тисяч робітників і селян якої билися в лавах Червоної Армії.

КП(б)У, гуртуючи сили для боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції, надавала величезного значення розвитку союзу робітничого класу і трудівників села. Саме цим пояснювалася її пильна увага до діяльності партії боротьбистів, за якою йшли ще значні маси селянства, в тому числі середняків. І хоч В. І. Ленін на початку лютого 1920 р. оцінював згадану партію як таку, що «...порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил (за національною ознакою — А. Г.) і підтримкою бандитизму, що просто на руку білим і міжнародному імперіалізму»⁷, твердив, що інтересам пролетаріату суперечить і їх боротьба проти лозунгу тісного союзу з РСФРР, він разом з тим бачив шлях до стабілізації обстановки в українському селі в залученні кращих елементів боротьбистів на бік Радянської влади і ліквідації цієї партії в цілому. Ця тактика дала результати. В березні 1920 р. Всеукраїнська конференція боротьбистів ухвалила рішення про саморозпуск партії. Найкращі її представники в індивідуальному порядку були прийняті до КП(б)У. Двоє з них — В. М. Блакитний і О. Я. Шумський увійшли до ЦК. На IX з'їзді РКП(б) В. І. Ленін високо оцінив цю акцію: «...Ми довели, що у нас ні найменшої нетерпимості немає... Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК... те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем... Ця перемога варта кількох добрих битв»⁸. Отже, процес становлення однопартійної системи в нашій республіці відбувався в надзвичайно складних умовах.

В ході уроку вчитель має підкреслити, що на завершальному етапі громадянської війни і розгрому інтервентів соціальною основою міці Червоної Армії, стабільності внутрішнього становища країни, єдності фронту і тилу стали заходи Комуністичної партії та Радянського уряду, спрямовані на розвиток і зміцнення союзу робітничого класу і трудячого селянства. Враховуючи ж те, що в 1920 р. на Україні з 32 млн. населення 27 млн. становило селянство, особливу роль відіграло виправлення серйозних помилок, що їх припустилася РНК УСРР у 1919 р. в аграрному питанні, коли спостерігалось надмірне захоплення утворенням радгоспів і насаджуванням комун. Прийняття 5 лютого 1920 р. нового земельного закону сприяло піднесенню авторитету Комуністичної партії та Радянської влади серед селянства, і не лише серед бідноти, а й середняків, які становили до 52 % його складу.

Велике значення мало також внесення коректив у продовольчу політику. Продорганам настійно рекомендувалося насамперед вилучати хлібні надлишки у куркулів, а серед середняків вести роз'яснювальну роботу, домагаючись добровільної здачі хліба. Розміри продрозверстки за законом РНК УСРР від 26 лютого 1920 р. встановлювалися відповідно до потреб Червоної Армії, трудящих міст і селянської бідноти. Останній залишали від 10 до 25 % зібраного хліба. Проте, як і раніше, були відсутні економічні стимули, заборонялася вільна торгівля продовольством, запеклий опір чинило куркульство. Заготівлі йшли з великими

⁷ Ленін В. І. Проект резолюції про Українську партію боротьбистів // Там же.— Т. 40.— С. 118

⁸ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б), 29 березня—5 квітня 1920 р.: Заключне слово по доповіді Центрального Комітету, 30 берез. // Там же.— С. 254.

труднощами. Значна частина середняків, навіть співчуваючих Радянській владі, досить часто виявляла відверту ворожість до діяльності продзагонів і продрозкладки. Учителю слід підкреслити, що все це перешкоджало створенню дійсно міцного союзу трудящих міста і села, спричинялося до численних виступів селянства, спалахів його незадоволення діями місцевих органів влади. Навряд чи все це правомірно об'єднувати лише під загальним визначенням українського буржуазно-націоналістичного бандитизму. Свідченням складності процесів, які відбувалися в українському селі, може, зокрема, служити еволюція махновщини від боротьби селянства проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції за землю, здійснення буржуазно-демократичних аграрних перетворень наприкінці 1918—початку 1919 р. до виродження її у другій половині 1920 р. в антирадянський куркульський бандитизм.

Хотілося б наголосити також на особливій актуальності аналізу досвіду трудящих республіки у закладанні основ соціалістичного укладу в перші роки Радянської влади, виявлення історичних зв'язків і спадкоємності сучасного курсу партії та ленінської теоретичної спадщини з питань соціалістичного будівництва. В квітні 1918 р. у праці «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін стверджував, що після оволодіння політичною владою найскладнішим завданням є саме організація по-новому економічних основ життя мільйонів людей і що лише після його розв'язання в головних і основних рисах можна буде говорити: «Росія стала не тільки радянською, а й соціалістичною республікою»⁹.

Першим кроком на цьому шляху стало запровадження в життя ленінського декрету про робітничий контроль, що забезпечило перехід до націоналізації промисловості. Величезне політичне значення мала не сама можливість націоналізації підприємств, а насамперед успішна організація управління ними. Висвітлюючи досвід робітничого класу, який з встановленням диктатури пролетаріату перетворився з пригніченого і експлуатованого у правлячий, треба підкреслити, що вже в перший період соціалістичного будівництва, наприкінці 1917 — початку 1918 рр., на Україні він виступав не лише руйнівником старого капіталістичного ладу, а й творцем нового. Робітничі органи управління підприємствами — робітничі правління, фабрично-заводські комітети, контрольні комісії забезпечували контроль над витратами коштів, розподіл готової продукції, постачання сировиною та матеріалами, піклувалися про піднесення продуктивності праці й зміцнення трудової дисципліни. Чи не найважливішим наслідком здійснення робітничого контролю і перших кроків робітничого управління стало зародження у трудящих почуття господаря, переконаності в загальнодержавному значенні їхньої діяльності.

В. І. Ленін ще в березні 1918 р. на VII Екстремому з'їзді РКП(б), високо оцінюючи свідомість і небувалий трудовий героїзм робітничого класу, разом з тим підкреслював, що на шляху соціалістичного будівництва зроблені лише перші кроки і «скільки ще етапів буде перехідних до соціалізму, ми не знаємо і знати не можемо»¹⁰. Тобто йшлося про початок тривалого і складного перехідного періоду, необхідного для утворення матеріальної бази соціалізму.

На Україні розгортання соціалістичних перетворень кілька разів переривалося подіями громадянської війни та інтервенції. І кожного разу після відновлення Радянської влади все доводилося, власне, починати спочатку. Відчутних зрушень в цій справі вдалося домогтися лише в 1920 р. Після визволення України наприкінці 1919 р. відразу постало питання про відродження зруйнованого народного господарства. Утворене на початку січня 1920 р. Організаційне бюро ВРНГ по відбудові промислового життя на Україні (Промбюро) очолив досвідчений партійний і господарський працівник В. Я. Чубар. 6 січня 1920 р. за його про-

⁹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Там же.— Т. 36.— С. 163.

¹⁰ Ленін В. І. Сьомий Екстремий з'їзд РКП(б), 6—8 березня 1918 р.: Доповідь про перегляд програми і зміну назви партії, 8 берез. // Там же.— С. 46.

позицією Промбюро заявило про відновлення дії виданих у попередні роки актів про націоналізацію заводів, фабрик, рудників. Широко розгорнулося формування органів управління народним господарством. Соціалістичний сектор зростав і міцнів.

Разом з тим, через необхідність максимального використання всіх ресурсів для потреб оборони застосовувалися і заходи надзвичайного позаекономічного характеру, які характеризували систему так званого «воєнного комунізму», народжену екстремальними умовами того часу. До них належали продрозверстка, націоналізація не лише великої, а й середньої і навіть дрібної промисловості, заборона торгівлі, ринку, згортання грошових відносин, а разом з тим натуралізація заробітної плати, зрівнялівка, трудова повинність. Запроваджувалася мілітаризація промисловості, сувора централізація і регламентація у керівництві нею із застосуванням воєнно-наказної системи. В. І. Ленін вважав воєннокомуністичні заходи тимчасовими, вимушеними військовою обстановкою, розуміючи, що вони не можуть забезпечити нормальне функціонування економіки в мирних умовах. Слід, однак, зазначити, що на Україні далеко не всі з перелічених заходів набули такого поширення, як в центрі країни. Тут паралельно розгорнулася діяльність по реалізації накреслень ленінського плану соціалістичних перетворень у народному господарстві. В 1920 р. практично завершилося усупільнення основних засобів виробництва, спостерігалися важливі кроки у налагодженні обліку і контролю над виробництвом і розподілом, почалася робота по підготовці кадрів нових керівників економікою.

Успішне розв'язання Комуністичною партією та Радянським урядом республіки найважливіших політичних і економічних питань дало можливість забезпечити на завершальному етапі громадянської війни і боротьби проти іноземних інтервентів певну стабільність внутрішнього становища, надійність тилу, тобто умови для переходу Червоної Армії від оборони до широкого наступу, без чого неможливими були б вигнання з України військ буржуазно-поміщицької Польщі та розгром білогвардійських формувань Врангеля.

Героїчна історія нашої республіки періоду боротьби за перемогу соціалістичної революції і захисту її завоювань в роки громадянської війни та іноземної інтервенції дає багатий матеріал для роздумів. Її висвітлення може бути використане для виховання в учнів почуття патріотизму і дійової громадянської позиції, необхідної для участі в розв'язанні складних завдань перебудови.

Одержано 13.03.89

В методической разработке кратко изложены материалы по коренным проблемам истории Великого Октября и гражданской войны на Украине, нуждающиеся в обязательном разъяснении на уроках. На основе привлечения новых архивных и печатных источников и результатов исследований, опубликованных в последнее время, предпринята попытка осветить и события, которые до сих пор не нашли отражения в исторической литературе, неоднозначно оцениваются разными авторами.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

І. С. Хміль (Київ)

Політична діяльність В. К. Винниченка

У статті простежується еволюція поглядів В. К. Винниченка як політика, розкриваються його роль у бурхливих подіях Жовтневої революції і громадянської війни на Україні, наступне переосмислення ним цієї своєї ролі, а також невдала спроба повернення з еміграції на Україну.

В. К. Винниченко не належить до тих діячів минулого, чий імена у нас замовчувалися. Його згадували, проте, не інакше як представника буржуазно-націоналістичної контрреволюції періоду Великого Жовтня та громадянської війни на Україні. Тим часом Винниченко був не тільки й не стільки політиком, до того ж далеко не однозначним за своєю орієнтацією. Він був насамперед талановитим письменником, який вболівав за долю простих людей, за долю народу. Нині його ім'я, його творчість справедливо повертаються до українського радянського читача.

Та чи означає це, як дехто вважає, переоцінку чи, тим більше, реабілітацію Винниченка як політика? Очевидно, момент істини полягає в тому, що на крутому доленосному повороті історії, який знаменувала собою Велика Жовтнева соціалістична революція, Винниченко-політик різко розійшовся з Винниченко-письменником. То була трагедія особистості. Її це зрозумів сам Винниченко, однак, лише після того, як політичне зло ним було вже скоєне. У своєму щоденнику, в запису від 23 травня 1919 р., він констатував: «З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в полі, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависті до соціального визиску, до Бодісок усякого гатунку, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, — я, коли інші почали хаяти Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тих, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив разом з ними бодісчинних ворогів»¹. «Разом з ними» (підкреслене тут Винниченком) — це з тими, кого представляли на Україні Центральна рада та її Генеральний секретаріат, очолюваний Винниченком, а потім і очолювана ним же Директорія. Це були політичні утворення буржуазно-націоналістичної контрреволюції, яка піднялася як реакція на Великий Жовтень і встановлення Радянської влади на Україні.

Як же могло статися, що Винниченко, який мріяв про соціальну революцію, опинився, коли вона стала фактом, на боці її ворогів? Очевидно, це пояснювалося тим середовищем, в якому формувалися його ідейні й політичні погляди.

Володимир Кирилович Винниченко народився 1880 р. у с. Зелений Кут на Єлисаветградщині. Є відомості, що його батько був селянином-бідняком, вівчарем у поміщицькій економії. Тим часом у буржуазно-націоналістичному середовищі його вважали «сином заможного селянина, який служив управителем в панських маєтках»². Зрештою, цьому

¹ Винниченко В. Щоденник: 1911—1920.— Едмонтон; Нью-Йорк: 1980.— Т. 1.— С. 352.

² Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932 (Нью-Йорк, 1954).— Т. 1.— С. 96.

розходженню можна було б не надавати значення, якби не той факт, що такі суперечливі дані про себе подавав сам Винниченко: в одному випадку — для Радянської влади, коли шукав з нею порозуміння (про що йтиметься нижче), а в іншому — для послужних реєстрів буржуазно-націоналістичних утворень.

Систематичної освіти Винниченко не здобув. Вона обірвалася у нього в гімназії, екзамени за повний курс якої він складав екстерном. Його наставником у юнацькі роки був старший брат, що працював робітником-друкарем. Очевидно, завдяки братові Володимир зміг не тільки завершити освіту, а й виробити в собі відчуття друкованого слова і скласти уявлення про робітничий клас, достатнє для того, щоб стати згодом професійним письменником і триматися, принаймні на словах, «належності до робітничої партії».

У 1900 р. Винниченко вступив до Київського університету на юридичний факультет. Там він поринув у вир політичних подій, за що через рік його було звідти виключено. Відтоді вся його освіта була самоосвітою, і здобувалася вона в середовищі і під впливом таких організацій, як Революційна українська партія (РУП), членом якої він став ще у студентські роки, а потім — Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), якою оголосило себе в 1905 р. одне з відгалужень РУП. Це були буржуазно-націоналістичні організації, які хоч і видавали себе за «революційні» й «соціалістичні», але у своїх вимогах не йшли далі «автономії» України в рамках Російської держави — царської чи буржуазної.

У 1919 р. в книзі «Відродження нації» Винниченко напише: «Ми настільки мало були соціалістами, що не допускали навіть думки про зруйнування буржуазної держави... Ми навіть посилалися на Маркса, не знаючи його вчення, не знаючи, що «більшевизм» був ніщо інше, як послідовний, чистий марксизм, що більшовики здійснили до літери те, що Маркс і Енгельс теоретично виклали в своєму вченню...»³. Однак це прозріння прийде до Винниченка після того, як він порве з Директорією. Опинившись в еміграції, 25 квітня 1919 р. Винниченко записав у своєму щоденнику: «Читаю Леніна «Держава й революція...»⁴. Хто знає, якими були б його вчинки, якби він прочитав цю працю (та й не тільки цю!) своєчасно.

Успішно дебютувавши в 1902 р. оповіданнями, Винниченко був поглинутий літературною творчістю. Політика й, тим більше, теорія, чи-то марксистська чи якась інша, цікавили його не більше, ніж героїв його творів. У колах, до яких він належав, його сприймали як письменника, хоч і примхливого, але популярного. В 1907 р. Винниченка навіть обрали членом ЦК УСДРП. Однак на той час ця партія фактично розпалася. Все, що залишилося від неї після революції 1905—1907 рр. на політичному плаву, групувалося із залишками інших українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій довкола аморфного об'єднання — «Товариства українських поступовців».

Тільки після Лютневої революції й появи на Україні Центральної ради, на початку квітня 1917 р., УСДРП змогла провести в Києві свою конференцію. Присутні на ній делегати були невідомі або сумнівно відомі, і Винниченко зі своєю популярністю письменника виявився кандидатурою поза конкуренцією на посади лідера партії та головного редактора її друкованого органу — «Робітничої газети». Згодом у Києві відбувся Український національний конгрес, на якому Центральна рада легалізувала себе як орган буржуазно-націоналістичних партій, і Винниченко став одним із заступників її голови — М. С. Грушевського. Наприкінці червня 1917 р. Центральна рада сформувала свій Генеральний

³ Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції марець 1917 р.— грудень 1919 р.) — Київ: Відень, 1920.— Ч. 2.— С. 107.

⁴ Винниченко В. Щоденник.— Т. 1.— С. 107.

секретаріат, в якому Винниченко посів посади голови і секретаря внутрішніх справ.

Від Винниченка, отже, великою мірою залежало, як могли розвиватися і як насправді розвивалися політичні події на Україні в буремному 1917 р. Він був провідником тих сил, які, убравшись у «соціалістичні шати», вносили в середовище трудящих мас облуду, намагалися стримати розвиток революції, не дати їй перерости у соціалістичну. У «Відродженні нації» на риторичне запитання, чому тим силам конче треба було називатися «соціалістами», Винниченко відповів, що «маси б їх інакше не схотіли слухати... Але соціалізм поневолення є не той соціалізм, який розуміють і розуміли ті «соціалісти», що для довір'я мас підфарбовувалися під його»⁶.

До того, як сам Винниченко дійшов цього усвідомлення, його бачення соціалізму вже було обставлене шорами догм, сприйнятих від російських меншовиків та опортуністів II Інтернаціоналу. Він вважав, що Росія й Україна не дозріли для соціалізму, що капіталізм у процесі розвитку продуктивних сил сам по собі трансформується в соціалізм і ніякої революції для заміни одного ладу іншим не потрібно. Відповідно робітничий клас Росії та України мав, на його думку, дотримуватися коаліції з буржуазією в рамках режиму Тимчасового уряду, встановленого після повалення царизму. Єдине, чого Винниченко домагався для України, — це автономії у складі федеративної Росії.

За три тижні до історичного залпу «Авроры» в Києві відбувся 2-й з'їзд УСДРП. Винниченко виступив на ньому з доповіддю про поточний момент. «Коли в Росії деякі соціалісти-утопісти гадають, що Росію можна буде перетворити в соціалістичну громаду, то це є захоплення здобутками пролетаріату. Темнота, анархія, невміння користуватися волею — все це робить неможливим закріпити всі здобутки революції... Яка мусить бути влада? Для Росії соціалістичне міністерство було б загибеллю, а для соціалізму дискредитацією», — сказав, зокрема, він. «Пролетаріат, — доводив далі Винниченко, — муситиме дечим поступитись», погодитися на продовження «коаліції» з буржуазією, а «влада мусить бути перенесена на місце в смислі самоуправи і самовизначення національностей»⁶.

Пролетаріат Росії, однак, не захотів поступатися перед коаліцією угодовців з буржуазією. Він пішов за «утопістами»-більшовиками. Виник новий уряд — Рада Народних Комісарів. По всій країні почали створюватися Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Проте на Україні на перешкоді цьому процесу стала Центральна рада, діячі якої спочатку вдавали, нібито їм і має належати вся влада, а згодом виступили відкрито як антирадянська сила. Винниченко ж формулював і проводив контрреволюційну політику. За його розпорядженням у ніч з 12 на 13 грудня 1917 р. в Києві було роззброєно революційні сили, які він назвав «анархістичними, нездисциплінованими елементами, підбуреними нечесною агітацією зайшлих з півночі Росії більшовиків», підкресливши, що «Генеральний секретаріат не визнає Народних Комісарів правительством всієї Росії»⁷. «На Україні, — твердив Винниченко у ті дні, — має силу тільки українське слово! Ми не позволимо реакції й анархії дістатися в наш край. Ми ведемо свою лінію і доведемо її до кінця. Більшовики своїм чоботом пробують затоптати український рух і затягнути нас в своє гниле петроградське болото»⁸. На сфальсифікованому з його участю «з'їзді Рад», що відбувся 17—19 грудня 1917 р. у Києві, Винниченко облудно доводив: «Більшовики за-

⁶ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 2 — С. 90—91.

⁷ Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали. — Нью-Йорк, 1921 (1969). — Т. 2. — С. 30—31.

⁸ Там же. — С. 80—81.

⁹ Там же. — С. 83.

хопились ідеєю завести соціалізм, хоч Росія ще не дозріла до цього, хоч всі соціалісти добре знають, що соціалізм мусить прийти наслідком розвитку капіталізму, як плід розвитку продукційних сил... Ми, українські соціал-демократи, гадаємо, що заводити у себе такий лад, то значить — тільки руйнувати край»⁹.

25 грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад, що проходив у Харкові, проголосив Україну Соціалістичною Радянською Республікою. Того ж дня Винниченко, виступаючи на сесії Центральної ради з доповіддю про роботу Генерального секретаріату, запевняв українську буржуазію, що їй нема чого турбуватися. «Рада Народних Комісарів вважає, — сказав, зокрема, він, — що в Росії можна зараз переводити соціалістичну революцію, ми ж, живучи на Україні і обраховуючи об'єктивні умови тут, не віримо в це... до соціалізму ми будемо йти обережно, стоячи твердо на ногах». Однотумці Винниченка не проминули уточнити, що малося на увазі: «стоячи твердо на капіталістичних ногах»¹⁰.

25 січня 1918 р. Винниченко подав у відставку і виїхав до Бердянська. В дорозі він мав можливість безпосередньо переконатися, що Україна, як і вся Росія, була охоплена соціалістичною революцією. 10 лютого 1918 р. він записав у щоденнику, що «маси бідноти цілком вірять Народним Комісарам, що вони охоче йдуть за ними, що вся біднота є більшовики, що Народні Комісари з ними, з біднотою, проти багатих, проти буржуазії». Це, однак, не переконало Винниченка, з ким йому бути як демократові й соціалістові. Він тільки розпачливо запитував: «І от яке повинно бути становище людини, яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на ідею революції, але яка не вірить, що більшовицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись. Що їй робити?»¹¹.

Незважаючи на цю свою внутрішню роздвоєність, гамуючи її, Винниченко продовжував обстоювати вже збанкрутілі позиції, причому явно негідними засобами. З'явившись в окупованому німецькими військами Києві, 28 квітня 1918 р., за кілька годин до того, як Центральну Раду було розігнано, він встиг виступити на її засіданні. Дебати точилися з приводу наказу окупаційного командування про запровадження на Україні німецьких військових судів. Здавалося б, привід для виступу був досить сумний і зобов'язував говорити про відповідальність тих, хто закликав окупантів на Україну. Тим часом Винниченко «з властивим йому темпераментом», як повідомляла націоналістична преса, доводив, нібито Центральну раду «зіпхнули» не робітничо-селянські маси України, а «прийшли більшовики», що соціально-економічні перетворення, які здійснювала Радянська влада на Україні, були «нахабством» отих «прийшлих більшовиків», «яким вони приваблювали до себе трудові маси», і що, зрештою, нібито німецька окупація України була рятівною, щоб «визволитися спід більшовицької навали»¹².

Наступного дня цей панегірик Винниченка змінився реквіємом по Центральній раді. Окупанти замінили її гетьманом Скоропадським. Партії, що входили до ради, не спромоглися навіть заявити протест. Та, власне, від самих цих партій залишилися тільки осколки, на які вони розпалися ще тоді, коли Україна стала радянською. Частина їх перейшла на бік трудящих мас, які продовжували самовіддану боротьбу проти німецько-австрійських окупантів та їх місцевих лакіз. Тим часом керівні клани, прийшовши до тями, намагалися порозумітися з гетьманським режимом. Створений наприкінці травня 1918 р. прогетьманськими елементами «Український національно-державний союз» був через два місяці перетворений на «Український національний союз» («УНС»),

⁹ Там же. — С. 72.

¹⁰ Там же. — С. 121—122.

¹¹ Винниченко В. Щоденник. — Т. 1. — С. 278.

¹² Христюк П. Назв. праця. — Т. 2. — С. 171—172.

і ніхто інший, як Винниченко, став його другим головою. Як писала редагована ним «Робітнича газета», цей союз був створений на платформі приборкання на Україні «розгонових суспільних сил». Розрізняючи сім таких сил, газета віднесла до тих, з якими боротьба мала «спровадитись без всякої пощади», «бути твердою і рішучою», — «більшовиків, як прихильників пануючого в Московщині «ладу» та приєднання України до цієї більшовицької Московщини», і «більшовиків у смислі оттого перманентного гвалтованого «уравнення» (тобто соціального визволення. — І. Х.)¹³. Інакше кажучи, йшлося про придушення на Україні борців за Радянську владу. Винниченко закликав йти, як і тоді, коли контрреволюція вперше проявила себе, «дружним єдиним національним фронтом, цупко, міцно взявшись за руки»¹⁴.

Коли стало зрозуміло, що поразка Німеччини та її союзників у війні неминуча, а отже, й маріонетковий режим на Україні приречений на крах, Винниченко вдався до спроби врятувати його, змовляючись з гетьманом про створення за участю УНС «коаліційно-демократичного національного кабінету міністрів»¹⁵. Однак цій змові не судилося збутися. Їй перешкодило загальне збройне повстання. Однак буржуазно-націоналістичні хамелеони не проминули нагоди, щоб виплисти на його хвилі до влади. 13 листопада 1918 р. вони сформували Директорію. Це було зроблено, як засвідчив П. Христюк, «поспішно і конспіративно», «Директорія вийшла з погляду соціально-політичного безбарвною, сірою». Її членами стали люди, які в оцінці подій не сягали «зором далі того, що було їм видно з української патріотичної дрібнобуржуазної та міщанської дзвіниці»¹⁶. Серед них, звичайно, виділявся своєю популярністю Винниченко, і він став головою Директорії.

Сам Винниченко в щоденнику за 30 грудня 1918 р. записав про своїх колег по Директорії, що вони — «просто патріоти..., не революціонери». Петлюра — честолюбець, який «ладен стати більшовиком чи гетьманом». Швець, Макаренко, Андрієвський «не вірять у свою соціалістичність і часом із страхом подивляються, куди це їх несе»¹⁷. Не позбавився такого страху й Винниченко. Днем раніше він констатував у щоденнику, що на Україні на той час вимальовувалася картина, «до смішного аналогічна» тій, якою вона була рік тому, і в передчутті змін визнавав: «Немає ніяких підстав думати, що той рух буде на користь національного моменту, а не соціального. Більшовицькі шашлі (і ніяк не інакше! — І. Х.) гризуть страшенно дружньо й енергічно наші бідні слабенькі «підпори»¹⁸.

Справді, на Україні у той час йшло енергійне відродження Радянської влади. Це справило вплив навіть на УСДРП. Значна частина делегатів її 6-го з'їзду, що відбувся в середині січня 1919 р., виступила за визнання робітничо-селянської влади на Україні, за встановлення тісного союзу з Радянською Росією і за спільну боротьбу проти донської контрреволюції та інтервенції Антанти. Цілком протилежну позицію зайняв Винниченко. «Там, де 70% селянства, — заявив, зокрема, він, — не може панувати міський пролетаріат. При індустріальній методі нашого сільського господарства тут, — на Україні, — соціалізм не можна здійснити по російській методі...». Щодо шляхів можливого порозуміння Директорії з Українським Радянським урядом, то Винниченко відрізав: «...Я абсолютно не піду проти українських січовиків. Тут точка. Можете тоді мене виключати з партії»¹⁹. Разом з Петлюрою йому вдалося схилити на свій бік більшість з'їзду. Останній прийняв резолюцію,

¹³ Роб. газ.— 1918.— 17 серп.

¹⁴ Роб. газ.— 1918.— 17 верес.

¹⁵ Христюк П. Назв. праця.— Т. 3.— С. 112.

¹⁶ Там же.— С. 131.

¹⁷ Винниченко В. Щоденник.— Т. 1.— С. 309.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Христюк П. Назв. праця.— Т. 4.— С. 50—51.

де, зокрема, підкреслювалося, що, виходячи з внутрішніх та міжнародних обставин, «український пролетаріат нині не може і не має права, не ставлячи під загрозу небезпеки долі революції, брати в свої руки народне господарство для рішучої і безоглядної соціалізації його в цілому, шляхом робітничої диктатури»; що у галузі міжнародної політики «українське організоване робітництво буде всіма силами боротись з ворожими реакційними нападками, як з боку держав Антанти, так і з боку Російської Східної Республіки»²⁰.

Увесь смисл революції для України Винниченко зводив лише до утворення «національної державності». Цьому була підпорядкована, по суті, вся його діяльність як заступника голови Центральної ради (квітень — липень 1917 р.), голови Генерального секретаріату (липень 1917 р. — січень 1918 р.) та голови Директорії (листопад 1918 р. — лютий 1919 р.). Однак бачення ним «української державності» істотно відрізнялося в періоди до й після Жовтневої революції. За тиждень до жовтневих подій у київських газетах було опубліковано лист В. К. Винниченка, в якому він роз'яснював свою позицію щодо національних відносин. На запитання, чи дійшов розвиток України до необхідності незалежності, він відповідав «Очевидно, ні» і вказував на «економічний зв'язок України з державною цілістю Росії», а також на «історичний та культурний зв'язок, котрий по волі і по неволі за триста літ перебування України в складі Російської держави вріс в наше життя, духовне і матеріальне». Не вважав він незалежність України можливою також з точки зору міжнародного становища. «В кожному разі, — зазначалося в листі, — ми не могли б мати економічної самостійності, а коли так — не могло б бути й політично-національної. Тому, — робив висновок Винниченко, — можна рішуче і без хитань сказати: комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає незалежності, як політичного державного оформлення його». За ідеал у цьому відношенні він вважав «федерацію російської республіки і участь в ній України, як рівного з іншими державного тіла»²¹.

Так було до Жовтневої революції. Однак після неї Центральна рада за активною участю голови її Генерального секретаріату Винниченка повела справу до відриву України від Росії й, не маючи для того ні юридичних, ні фактичних підстав, 22 січня 1918 р. проголосила горезвісний IV універсал, за яким Україна ставала «самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою». Якою була ціна цього акту, показали наступні події, коли Україну було віддано на поталу німецько-австрійським окупантам. Історію запроданства, вчиненого Центральною радою, через рік повторила Директорія, яка ціною незалежності України здобувала підтримку з боку імперіалістів Антанти і США.

Можливо, серед тих, хто вів ці торги, ніхто не відчував такої гострої історичної відповідальності за них, як Винниченко. І не просто через формальний збіг обставин він подав у відставку і як голова уряду Центральної ради незадовго до того, як було підписано змову в Бресті з імперіалістами Четверного Союзу, і як голова Директорії напередодні підписання в Одесі угоди з імперіалістами Антанти й США. Причому у зв'язку з останньою він навіть опублікував у пресі спростування, заявивши, що «поки я брав участь у Директорії, ніяких угод не підписував»²². На це дали відповідь його тодішні сподвижники. «Приблизно рік тому, — писав, зокрема, П. Христюк, — в січні 1918 року, В. Винниченко, так само, довівши, як голова уряду, своєю опортуністичною політикою край до повної анархії, розпаливши, як і тепер, війну з Схід-

²⁰ Там же.— С. 53.

²¹ Там же.— Т. 2.— С. 189.

²² Роб. газ.— 1919.— 2 берез.

ською Росією, уступився з провідного місця в самий останній момент...»²³.

Вийшовши з Директорії, Винниченко одразу ж виїхав до Австрії й віддався осмисленню свого шляху як політика. Тут доречно повернутися до його сповіді в щоденнику за 23 травня 1919 р., вже цитованої вище. Визнавши, що він «ставав поруч з Бодісками і бив разом з ними бодісчиних ворогів», Винниченко продовжив: «Бо цього вимагала наша державність. Два роки я робив усе, що найбільш ганьбило, топтало мене, мою гідність. Я зневажав деяких людей, я вважав їх брудними, неприємними мені, я ніколи не забалакав би до них, ніколи руку не подав би їм. А під час цих двох років обнімався з ними, потискав їм руки, творив з ними нашу державність»²⁴.

У книзі «Відродження нації» Винниченко продовжив свою сповідь. Він, зокрема, визнав, що буржуазно-націоналістичні творці тієї державності були байдужі до інтересів трудящих мас, справи національного і соціального відродження, видавали «засіб цього відродження — тільки засіб! — за ціль і єдину ціль» і, твердячи, нібито українська нація була безбуржуазною, нацією робітників і селян, творили державність не робітничо-селянську, а буржуазну²⁵. «І скільки, справді, — зізнається В. К. Винниченко, — тої енергії, сил, завзяття, крові й життя ми вклали на те, щоб зробити... не свою державність, ворожу нашій нації, згубну для неї! Кажучи по ширості, ми рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства. Ні одної основи її ми не порушили. Ми тільки міняли національну форму її, — замість синьо-біло-червоного прапору ми вішали жовто-блакитний»²⁶. «Ми, — відзначається у «Відродженні нації» — в соціальну революцію зовсім не вірили (хоч і говорили в своїх резолюціях за більшовиками гучні слова), ми вірили в непохитність буржуазного ладу, вірили в міцність буржуазних держав, прагнули й собі такої ж держави «як у людей», отже й шукали признання й підтримки таких солідних фірм, як Германія, Австрія, Англія, Франція, а не якоїсь там дикунської, хаотичної, соціалістичної Великоросії»²⁷.

Невисокої думки був Винниченко-політик і про свій народ, хоча вважав себе демократом та соціалістом. Не бачив він в українському народі й робітничого класу, хоча очолював партію, що йменувала себе «українською робітничою». 29 грудня 1918 р. Винниченко записав у щоденнику: «Немає у нас нації. Є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скоса дивиться на наші маніпуляції і сердито бурчить»²⁸. «Здається, — зазначив він там же за 2 січня 1919 р., — що без нації таки справді трудно створити національну державу. З одними «мужиками», «людьми», з одними темними, затурканими селянами, які знають тільки ту землю, в якій длубаються, — трудно битися за невідоме їм, незрозуміле, ніколи не чуване»²⁹. Якщо більшовики діставали розуміння в цій масі, то, твердив Винниченко-політик, тому, що потурали її темним інстинктам своєю демагогією.

У своїх мемуарах він викрив і спростував себе як недавнього політика. Винниченко, нарешті, визнав, що не національна любов, а соціальне довір'я було головним, визначальним у ставленні широких мас до влади. Вони відверталися від влади, яку їм пропонували буржуазні націоналісти, не тому, що не могли її зрозуміти, а якраз тому, що розуміли, наскільки вона їм чужа і ворожа. Що ж до привабливості біль-

²³ Христюк П. Назв. праця.— Т. 4.— С. 96.

²⁴ Винниченко В. Щоденник.— Т. 1.— С. 353.

²⁵ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 2.— С. 101.

²⁶ Там же.— С. 108.

²⁷ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 2.— С. 203.

²⁸ Винниченко В. Щоденник.— Т. 1.— С. 309.

²⁹ Там же.

шовиків, дійшов він висновку, то справа полягала не в їхній демагогії («Так ми тоді роз'ясняли ситуацію»). Однак, застерігав Винниченко, коли так будуть розглядати її українські історики, то «таке роз'яснення буде або нещире або наївне, як воно було й у нас»³⁰. «Не маючи самі жагучого, — продовжував він далі, — одважного прагнення знищити в самих його основах, у самому його ґрунті капіталістичного ладу, ми й другим не вірили, не розуміли їх, не розуміли великої, могутньої простоти большевизму, тої простоти, яка є властивою всім щирим, послідовним, для блага великої більшості людськості напрямленим вченням. Не демагогія, а велика простота й щирість їхніх стремлень, їхньої акції тягли до себе страждучі, експлуатовані маси»³¹.

Буржуазно-націоналістична контрреволюція, зазнаючи поразки за поразкою в своїх претензіях на владу над Україною, намагалась представити справу так, нібито причиною тому було «збройне вторгнення» Радянської Росії. Цей домисел повторюється у буржуазній історіографії й донині. В цьому зв'язку уявляється слушним таке, зокрема, свідчення Винниченка: «...Не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території»³².

Прозріння Винниченка, який доти топив правду в буржуазно-націоналістичному політиканстві, настільки захопило його, що він, збираючись викласти «Відродження нації» на десяти аркушах, менш як протягом року еміграції довів її до семидесяти. Ця книга не позбавлена методологічних і політичних помилок, тенденційності й хизування автора своєю особою. Однак при всьому цьому вона, як сповідь одного з найпопулярніших провідників буржуазно-націоналістичної контрреволюції, досить переконливо підтверджує і складність класової боротьби в період Жовтневої революції та громадянської війни на Україні, й правильність історичного вибору українським народом того шляху, на який йому вказали В. І. Ленін, більшовицька партія.

Чим глибше проймався Винниченко смыслом подій, про які писав у «Відродженні нації», тим більше хвилювала його доля Радянської влади і в Росії, і на Україні, і в Угорщині. У грудні 1919 р. в Відні відбулася конференція УСДРП, на якій Винниченко вийшов зі складу партії, яку доти очолював, утворив «закордонну групу УКП» та заснував її друкований орган — тижневик «Нова доба». В щоденнику за 24 лютого 1920 р. він записав з цього приводу: «Починаємо «Нову добу». Остаточно стався поділ на два фронти... Порозумнішали й стали революціонерами, та чому тільки з таким запізненням?»³³.

Він не пропускав жодної можливості для встановлення контактів з радянськими представниками за кордоном, а також з представниками зарубіжних комуністичних партій і, зрештою, вирішив поїхати на Україну. В травні 1920 р. з паспортом на ім'я Йозефа Сімона, виданого чехословацькими властями, разом з дружиною («Наталі Сімон») й співробітником міністерства закордонних справ Чехословаччини політичним радником Я. Нечасом і секретарем О. Баданом Винниченко відправився з Праги через Берлін і Штеттін до Москви.

Прибувши в Москву, Винниченко одразу ж, 3 червня 1920 р., направив листа В. І. Леніну, у якому виклав свою політичну платформу, а також висунув пропозицію про те, що його входження до уряду УСРР матиме, мовляв, смысл тільки за умови, якщо Х. Г. Раковський залишить посаду його голови³⁴. Як свідчать записи у щоденнику, ще в груд-

³⁰ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 2.— С. 88.

³¹ Там же.— С. 93—94.

³² Там же.— Ч. 3.— С. 204.

³³ Винниченко В. Щоденник.— Т. 1.— С. 414.

³⁴ Винниченко В. Щоденник.— Т. 1.— С. 432—433.

ні 1919 р. він висловлювався щодо заміни Х. Г. Раковського Д. З. Мануїльським. З обома він був безпосередньо знайомий ще з літа 1918 р. і міг, звичайно, мати свою думку про кожного з них, проте дуже суб'єктивну.

Переговори з Винниченком затягнулися у Москві тижнів на три. Він мав розмови з Л. Б. Каменєвим, Г. Є. Зінов'євим і Л. Д. Троцьким. Перший його приїзд до Харкова був коротким й, очевидно, безрезультатним, оскільки після повернення до Москви Г. В. Чичерін почав домовлятися з Винниченком про можливість його поїздки неофіційним представником до Америки. Проте справа з Харковом нібито владналася, і Винниченко вдруге виїхав туди.

Після завершення переговорів Винниченко направив до ЦК КП(б)У листа, в якому, схваливши зовнішню і внутрішню політику Радянської України та її відносини з Радянською Росією, зокрема, заявив: «Такі мої головні висновки трьохмісячного вивчення становища на Україні. Виходячи з цих фактів і цілком поділяючи програму, тактику, політику Комуністичної партії (більшовиків) України, я заявляю Центральному Комітетові останньої про своє бажання вступити до Комуністичної партії (більшовиків) України. Разом з тим я певен, що всі члени моєї організації — закордонної групи українських комуністів, як центр її в Відні, так і всі її секції в Берліні, Празі, Будапешті, Яблонному та інших місцях Європи, одержавши мою доповідь, негайно вступлять в ряди Компартії (більшовиків) України. З комуністичним привітом В. Винниченко. Харків, 6 вересня [1920 р.]»³⁵.

8 вересня 1920 р. Винниченко був призначений заступником Голови Ради Народних Комісарів та народним комісаром закордонних справ Української СРР і введений до складу членів КП(б)У. З умов, що їх ставив Винниченко, залишилося відкритим тільки питання про його членство в Політбюро ЦК КП(б)У. На це мала бути постанова Пленуму ЦК і, отже, треба було зачекати до того, як він збереться. Винниченко, однак, сприйняв це як відмову допустити його в члени Політбюро. Він записав у щоденнику: «Дійсно, конфлікт стався. Але з іншої, ніж я думав, причини, досить несподіваної: мене не допущено в Політбюро... Я категорично, рішуче й твердо заявив, що без участі в Політбюро в партію не вступаю й з уряду виходжу»³⁶. І з тим виїхав за кордон.

Чи було це випадковим? Скоріше — навпаки. Питання про введення до складу Політбюро послужило для Винниченка не причиною, а приводом, щоб вийти із становища, до якого він не був психологічно готовий. Протягом довгих років В. К. Винниченко тішився популярністю «літературної зірки». У політичній діяльності він звик бути або першим, або ніяким. Людина з буйною уявою, вередливим характером і гарячим темпераментом, він раптом мав зайнятися буденною роботою та ще й, що не менш важливо, маючи серйозні ідейні розходження з керівниками КП(б)У. У щоденнику за 1 вересня він записав: «Надзвичайна мінливість у моїх намірах: знову, як тільки є змога виїхати за кордон, мені стає тяжко і боляче кидати Україну»³⁷. Якщо продовжити його думку, то було й навпаки: коли в нього з'явилася можливість залишитися, він вирішив виїхати.

Повернувшись за кордон, Винниченко розгорнув кампанію на своє виправдання. У виступах перед «закордонними групами УКП», у статтях і памфлетах, опублікованих у «Новій добі», в брошурі «Революція в небезпеці», виданій кількома європейськими мовами, він паплюжив радянський лад на Україні, КП(б)У та її керівників. У відповідь на це V Всеукраїнський з'їзд Рад 3 березня 1921 р. прийняв постанову, за

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 8, арк. 46.

³⁶ Винниченко В. Щоденник.— Т. 1.— С. 479.

якою Винниченко був оголошений «поза законом». Навіть УКП, яка претендувала на вплив на Україні, відмежувалася від очолюваних Винниченком закордонних груп. Зрештою, восени 1921 р. ці групи самоликвідувалися і припинив своє існування їхній орган — «Нова доба».

Та Винниченка все ще не полишали політичні амбіції. Він став одним із засновників і співредакторів щомісячника «Нова Україна», що видавався у Празі в 1923—1925 рр., обстоював ідею утворення серед української еміграції «революційно-демократичного союзу» і написав проєкт програми цього буржуазно-націоналістичного утворення. Проте у людей, що склали цей союз, Винниченко відчув вади, якими сам, власне, страждав. Це, як він записав у щоденнику 11 березня 1925 р., — «нездатність стати вище понад свої амбіції, невиправдана, роздута і хвороблива честолюбність, дріб'язковість і егоїстичність; відірваність від мас і черпання з свого болота мотивів для діяльності». З огляду на це Винниченко ностальгічно визнав, що його «все більше і більше обсядають думки про спробу співробітництва з більшовиками». Проте в цих своїх думках він залишався не беззастережним. Адже, йдучи на співробітництво з більшовиками, йому довелося б, за його власним визнанням, «виступити проти самого себе»³⁷.

Винниченко обрав інший шлях — залишатися сам собою і, більше того, сам із собою. В 1925 р. він перебрався до Франції й прожив там до кінця життя (помер у 1951 р.), віддавшись в основному літературній творчості. Проте його не обходила й політика. Він продовжував виявляти гострий інтерес до нашої країни, зокрема до Української РСР, до процесу соціалістичного будівництва в ній. Окремі деформації і злочини сталінського періоду, які ми сьогодні засуджуємо, були підмічені Винниченком ще у 30-і роки. Він засуджував фашизм, під час другої світової війни потрапив до концентраційного табору. Після війни його голос звучав на захист миру, за взаєморозуміння і співробітництво між народами.

Докладне відтворення останнього періоду життя Винниченка ще чекає на свого дослідника й можливе тільки на архівних матеріалах. Тим часом особистий архів, хоча Винниченко заповів його українському народові, опинився за океаном, у Колумбійському університеті (США). Авторів цих рядків довелося у свій час бути в контактах з людьми, що відають ним, і навіть оглянути його. Проте на той час там не було виявлене бажання до співробітництва з радянськими вченими, не кажучи вже про виконання заповітної волі Винниченка. Хотілося б сподіватися, що за нинішнього розвитку радянсько-американських відносин розв'яжуться питання й про цей архів.

Як впливає із свідчень самого В. К. Винниченка, наведених у цій статті, його роль як політика на крутому, доленосному повороті в історії українського народу була далеко не безневинною, щоб її реабілітувати. Зрештою, він сам не скористався можливістю, що надавалася йому для цього. Віддаючи належне Винниченкові як талановитому письменникові, ми не можемо залишати поза увагою ті трагічні сторінки нашої історії, до яких спричинилася його діяльність як невдалого політика.

Одержано 09.03.89

В статье прослеживается эволюция взглядов В. К. Винниченко как политика, раскрываются его роль в бурных событиях Октябрьской революции и гражданской войны на Украине, последующее переосмысление им этой своей роли, а также неудачная попытка возвращения из эмиграции на Украину.

³⁷ Винниченко В. Щоденник.— Едмонтон; Нью-Йорк, 1983.— Т. 2.— С. 528.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Л. В. Таран (Київ)

І. В. Лучицький — дослідник історії Французької буржуазної революції (До 200-річчя революції)

Автор показує внесок відомого російського і українського вченого Івана Васильовича Лучицького у розробку проблем аграрної історії Великої французької революції, використавши при цьому неопубліковані спогади дружини історика М. В. Лучицької, фонди київського архіву вченого, а також фонди ЦДІА УРСР у м. Києві.

Все прогресивне людство відзначає в ці дні 200-річчя Великої французької революції, у розробку проблем якої вніс вагомий внесок Іван Васильович Лучицький (1845—1918) — один з найвизначніших вітчизняних істориків ліберально-народницького напрямку, професор Київського університету.

І. В. Лучицький народився 2 червня 1845 р. у Кам'янці-Подільському. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1870 р. став приват-доцентом, 1875 р. — штатним доцентом, а з 1877 р. по 1907 р. був професором цього університету на кафедрі всесвітньої історії. Початковий період діяльності І. В. Лучицького збігся з тим часом, коли після скасування кріпосного права в країні, що стала на шлях капіталістичного розвитку, зріс попит на освічених людей. У зв'язку з цим удосконалювалася система університетської освіти. В Київському університеті на історико-філологічному факультеті було введено спеціалізацію з історії. Факультету перейшла багата бібліотека. З ім'ям І. В. Лучицького пов'язане висунення Києва поряд з Петербургом, Москвою і Харковом в один з основних центрів викладання і вивчення нової історії. Теоретико-методологічні концепції і перших і наступних своїх праць І. В. Лучицький черпав з ідейного багажу позитивізму, позиції якого утвердилися в міжнародній історіографії в останній третині XIX ст. під впливом могутнього економічного піднесення капіталізму. Присвятивши в молоді роки ряд праць позитивістським мислителям¹, І. В. Лучицький в подальшому подібними теоретичними дослідженнями не займався і навіть недоброчливо ставився до них. Проблематика раних досліджень вченого формувалася під впливом позитивізму. Його магістерська й докторська дисертації, а також ряд статей і документальних публікацій першої половини 70-х років присвячувалися вивченню кальвінізму та релігійних воєн у Франції.

Здавалося б, французька історія XVI ст., історія суспільної думки мали на конкретному історичному матеріалі підтвердити цінність позитивістських методологічних установок про пріоритет духовного руху в загальноісторичному процесі. Однак молодий дослідник на основі численних французьких архівів (Національного і провінційних), у яких

¹ Лучицький І. В. Адам Фергюсон и его историческая теория: (Диссертация). — Унив. изв. (Київ). — 1868. — № 9. — Ч. 2. — Отд. 2. — С. 1—27; № 11. — Ч. 2. — Отд. 2. — С. 1—47; № 12. — Ч. 2. — Отд. 2. — С. 1—22; Унив. изв. — 1869. — № 1. — Ч. 2. — Отд. 2. — С. 1—16; Лучицький І. В. Отношение истории к науке об обществе // Знание. — 1875. — № 1. — С. 1—42.

² Лучицький І. В. Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге после Варфоломеевской ночи. — СПб., 1870. — 60 с.; Лучицький І. В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции: Дисс. на степень магистра всеобщей истории. — Киев, 1871. — Ч. 1. — 562 с. + Прил. (70 с.); Лучицький І. В. Католическая лига и кальвинисты во Франции. — Киев, 1877. — Т. 1. — 560 с. + Прил. (60 с.).

він працював під час своїх закордонних відряджень (1871—1874 рр., 1875 р. і 1876 р.), зумів показати, що за релігійними лозунгами приховувалася боротьба станів і класів, першим відзначив широту селянських рухів під час релігійних воєн, хоча й не зміг дійти їх справжніх причин.

Напружена наукова діяльність І. В. Лучицького не перешкоджала йому уважно стежити за політичними подіями. Він правильно оцінив складність політичної ситуації у Франції періоду клерикально-монархічної реакції 70-х років XIX ст., боротьбу її політичних партій навколо питання про збереження республіки чи реставрацію монархії. 22 листопада 1872 р. він писав з Парижа своєму другу, майбутньому професорові Київського університету В. С. Іконникову: «Всі ці партії, як чиряки, вискакують на хворому тілі Франції, намагаючись пересидіти одна одну, щоб заволодіти безроздільно тілом. Хоча б з'явився який-небудь хірург на зразок революції! Це було б і для Франції добре, оскільки атмосфера вже до неподобства задушлива, і ось і я, грішний, подивився б, що то за штука така, революція, бо з книжок ніякого біса не дізнаєшся»³. І. В. Лучицький охоче спілкувався з французькими ученими — Е. Літтре та Г. М. Вирубовим, політичними й громадськими діячами — Л. Бланом, О. Альбером, Л. Гамбетта, Ж. Клемансо, їздив у Версаль на засідання Національних зборів, листувався з І. С. Тургенєвим та П. Л. Лавровим. Листування з останнім частково видане⁴. В його паризькій квартирі збиралися друзі, учасники Комуни, палким прихильником якої був молодий І. В. Лучицький⁵. До речі, за словами дружини історика Марії Вікторівни Лучицької, у них часто бував професор слов'янських літератур Паризького університету Леже⁶, який про російську вимову Івана Васильовича висловлювався дуже зневажливо, вловлюючи в ній український акцент.

Головним внеском І. В. Лучицького в історичну науку було дослідження ним аграрних відносин у Франції в XVIII ст. Вже в 1882 р. Іван Васильович працював в архівах південної Франції й Іспанії, а з 1894 р. їздив за кордон систематично для збирання матеріалу з історії аграрних відносин напередодні й під час Великої французької революції. Він працював не лише в Національному архіві у Парижі, а й у багатьох провінційних архівах (біля 30).

Архів департаменту Верхня Гаронна в Тулузі виявився багатим, хоч і не дуже впорядкованим. Вчений зібрав тут матеріали по його 8 повітах і завдяки архіваріусу Бодуєну зміг проникнути навіть в архіви кількох далеких високогірних сільських общин у Піренеях і ознайомитися, таким чином, з особливостями місцевих аграрних відносин. Проте, чого це йому іноді коштувало, ми дізнаємося з його листа до дружини. «О 4 ранку дістався глухого села, — писав Іван Васильович, — відшукав провідника і — гайда. Сходження 1200 метрів майже по прямій, пекельно стрімкій лінії серед жахливого каміння. Узяли з тріском і шиком, хоч увесь [був], як курка, мокрий, оскільки довелося дертися 2 години. Відчуття було вельми кепське...»⁶⁻¹⁰.

Добираючись до архівів, І. В. Лучицький по 12—14 годин на добу переписував документи. Його надзвичайною працездатністю захоплювалися французькі архіваріуси. «Oh, mais c'est un travail colossal!» —

³ Центр. наук. б-ка АН УРСР: Відділ рукописів, ф. III, спр. 49 994 (далі — ЦНБ АН УРСР: В. Р.).

⁴ Див.: Оболенская С. В., Гурвич С. Н. Письма И. В. Лучицкого к П. Л. Лаврову // Французский ежегодник, 1982.— М., 1984.— С. 225—235.

⁵ Див. про це: ЦНБ АН УРСР: В. Р., ф. III, спр. 49 990; а також: Далин В. М. Люди и идеи.— М., 1970.— С. 295; Оболенская С. В., Гурвич С. Н. Письма И. В. Лучицкого к П. Л. Лаврову.— С. 226.

⁶ Автор висловлює вдячність правнучці історика С. І. Лучицькій, яка люб'язно надала можливість ознайомитися зі спогадами М. В. Лучицької, звідки й почерпнуті ці відомості. Ініціали Леже встановити не вдалося.

⁶⁻¹⁰ ЦНБ АН УРСР: В. Р., ф. III, спр. 57 244.

«О, це колосальна праця!» — ці слова належать архіваріусу джонського архіву¹¹. Про цю ж його властивість писали і всі ті історики, кому довелося досліджувати його творчість, серед них такі, як М. І. Карєєв, Є. В. Тарле, Є. О. Космінський, В. М. Далін та ін.

В архівах І. В. Лучицький звертав особливу увагу на списки платників таких податків, як «двадцятина» і тарифікована талья, а також на описи общин, тобто описи селянських, церковних і дворянських земель.

І. В. Лучицький і ряд інших сучасних йому дослідників-спеціалістів з історії західноєвропейського середньовіччя, представників «російської історичної школи», зокрема таких, як М. І. Карєєв, М. М. Ковалевський, П. Г. Виноградов, Г. Ю. Вілнер, Д. М. Петрушевський, почали одними з перших у практиці світової науки застосовувати кількісні, статистичні методи аналізу. Завдяки цьому, як вважав відомий радянський медик Є. О. Космінський, вони «давали багатий фактичний матеріал для марксистської думки, від якої іноді відходили зовсім не так далеко, як їм самим здавалося»¹². Історики «російської школи», в тому числі й І. В. Лучицький, досліджували корінне питання Великої французької буржуазної революції — селянське — і взагалі питання про перехід землі від одних класів суспільства до інших в умовах розвитку капіталізму. Конкретно І. В. Лучицького цікавило, зокрема, таке: як розподілялася поземельна власність у Франції до революції, її кількісні характеристики; якими були результати продажу національного майна, що складалося із земель корони, церкви та дворян-емігрантів, конфіскованих революцією; в чіі руки потрапляла ця земля, які верстви сільського населення збагатилися внаслідок аграрної політики якобінців; чи змінився в цілому розподіл поземельної власності в країні і як саме. На ці питання вчений відповідав у своїх працях з історії французького селянства, що публікувалися як одразу після відрядження 1894 р., так і набагато пізніше. Першим серед них треба назвати звіт про відрядження за кордон у 1894 р.¹³ Доповнені новими архівними розвідками 1897 р. і пізніше зведені матеріали 1894 р. стали важливою частиною документальної основи фундаментальних праць вченого з історії французьких поземельних відносин, які він писав до кінця свого життя¹⁴. Ці дослідження визнано основним внеском І. В. Лучицького в науку.

Погляди вченого на історію французьких аграрних відносин XVIII ст. еволюціонували. Наприкінці 70-х — на початку 80-х років І. В. Лучицький, як й інші історики цієї ж школи М. І. Карєєв, вважав найхарактернішою рисою становлення селянства Франції напередодні революції, як і в Англії, факт його обезземелення і зростання феодальної експлуатації. Узгальнюючи величезний архівний матеріал, Іван Васильович на початку 90-х років відійшов від своїх початкових висновків про однорідність змін у поземельних відносинах у Західній Європі. У своїх пізніших працях, зокрема таких, як «Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузені)

¹¹ Там же, спр. 57 236

¹² Косминский Е. Д. Изучение истории западного средневековья // Вестн. Академии наук СССР. — М., 1945. — № 10—11. — С. 51.

¹³ Лучицкий И. В. Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ: (Отчет о командировке за границу). — Киев, 1894. — 42 с. (Є французький переклад)

¹⁴ Лучицкий И. В. Крестьянская поземельная собственность во Франции до революции и продажа национальных имуществ. — Киев, 1896. — 65 с.; Лучицкий И. В. Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузені). — Киев, 1900. — 255 с. + Прил. (39 с.) + Табл.; Лучицкий И. В. Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрные реформы 1789—1793. — Киев, 1912. — 157 с. Увесь комплекс праць І. В. Лучицького з цього питання див.: Библиографический указатель трудов И. В. Лучицкого и литературы о нем. — С. 287—295. Бібліографія включає й іноземні переклади праць історика

музене)» и «Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789—1793 годов», він справедливо стверджував, що в Англії процеси обезземелення селян і звільнення їх від феодальних повинностей відбувалися паралельно, а у Франції селянська власність збільшувалася ще аж до початку революції. До неї він відносив селянські наділи, «зобов'язані лише платежами різного роду»¹⁵. Таким чином, в розряд власності він заносив «цензиву», яку марксистська історіографія розглядає як власність феодальну «обтяжену численними умовами і повинностями»¹⁶. В. І. Ленін так оцінював суть подібного буржуазно-ліберального народницького підходу до селянського питання: «Наші ліберали завжди розглядають «селянське питання» з точки зору «малоземелля» селян або необхідності «державного влаштування» їхнього побуту або наділення землею за тією чи іншою «нормою»... Така точка зору в корені не правильна»¹⁷. Треба говорити, вважав, зокрема, він, «... не про «малоземелля», не про «наділення землею»,— треба говорити про усунення класового кріпосницького ґніту, який перешкоджає розвитку капіталістичної країни»¹⁸.

Головний опонент І. В. Лучицького — М. М. Ковалевський, з яким Іван Васильович постійно полемізував¹⁹, упадав в іншу крайність, перебільшуючи в аграрній історії Франції глибину тих тенденцій, які зближували її з Англією, де врешті-решт після революції XVII ст. переміг лендлордистський шлях, що призвело до обезземелення селян. М. М. Ковалевський проявляв однобічність, перебільшуючи ступінь розвинутості буржуазних відносин у французькому сільському господарстві до революції. Й при тому збагатив і деталізував картину обезземелення селян та класового розшарування села. Заслугою М. М. Ковалевського було визнання історичної необхідності революції і прогресивності її перетворень²⁰.

В основі цих точок зору лежали реальні суперечності, наполеглива боротьба селян проти поміщиків за той чи інший шлях розвитку в умовах становлення товарно-грошових відносин. Ця боротьба по-різному йшла як у різних країнах, так і в межах однієї — тієї ж Франції; архіви її департаментів тому давали матеріал для обґрунтування обох точок зору. До речі, пріоритет ознайомлення з їх фондами належав, безперечно, І. В. Лучицькому.

І. В. Лучицький по суті не визнавав класового розшарування у французькому селі напередодні революції, не розумів мануфактурної стадії розвитку капіталізму. З усієї величезної кількості суперечливих форм господарства, де поряд з напівфеодальними ремісниками й кустарями ще до революції існували різноманітні капіталістичні мануфактури, він визнавав у Франції тільки «дрібне землеволодіння, дрібне підприємство, дрібне ремесло, а в другій половині XVIII ст. і дрібне кустарне виробництво»²¹.

Водночас І. В. Лучицький визнавав вирішальну роль селянських виступів у боротьбі проти феодалізму. Здійснивши скрупульозний аналіз актів продажу національного майна, вчений, на відміну від деяких істориків, які не знали по-справжньому документів і стверджували, що

¹⁵ Лучицкий И. В. Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789—1793 годов.— Киев, 1912.— С. 21.

¹⁶ Гутнова Е. В. Историография истории средних веков.— М., 1974.— С. 276.

¹⁷ Ленин В. И. Крепостное хозяйство на селе // Полн. собр. твор. — Т. 25.— С. 88.

¹⁸ Там же.— С. 89.

¹⁹ Підсумки полеміки двох учених підбито в статтях: Сказкин С. Д. Февдист Ерге и его учение о цензиве // Средние века.— 1942.— Вып. 1.— С. 185—201; Сказкин С. Д. Спорные вопросы аграрной истории Франции накануне революции // Европа в новое и новейшее время.— М., 1966.— С. 97—114.

²⁰ Ковалевский М. М. Происхождение современной демократии.— М., 1895.— Т. 1.— С. 162—164; 166, 175, 194, 195.

²¹ Лучицкий И. В. Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789—1793 годов.— С. 27—29.

конфіскована революцією земля була загарбана буржуазією, показав, що серед її покупців було багато і селян, і визначив розміри збільшення селянської власності. При цьому він підкреслював, що тяжке становище селян, яке склалося через нерівномірність розподілу землі між ними, революція не полегшила, і в цьому розумінні «робота революції виявилася безплідною»²².

Висновки І. В. Лучицького про панування селянської власності ще до Великої французької революції й загальна нігілістична оцінка її підсумків були методологічно зумовлені його буржуазно-ліберальними позиціями, впливом народницької ідеології. Класова обмеженість вченого не дозволила йому по-іншому підійти до самої проблеми буржуазної революції, результати якої виявилися позитивними не для широких селянських мас, а насамперед для буржуазії.

Водночас радянська історична наука визнає великий внесок І. В. Лучицького в розробку історії аграрних відносин у Франції XVIII ст. Його прекрасне знання архівів, всебічна розробка їхніх матеріалів дали можливість вченим у цілому висвітлити ті процеси, які справді відбувалися.

Підходячи конкретно-історично до висновків І. В. Лучицького в галузі історії Великої французької революції, ми можемо вважати їх тим моментом відносної істини, яку в процесі дальшого розвитку історіографії не було перекреслено, а оцінено з нових методологічних позицій і вказано на їхню велику роль у загальноісторичному просуванні людства до глибокого осмислення свого минулого.

Праці І. В. Лучицького здобули світове визнання ще за його життя. Починаючи з 1894 р., всі основні дослідження вченого з історії французького селянства систематично перекладалися на французьку, німецьку й інші мови та рецензувалися за рубежом. Наукові висновки І. В. Лучицького ввійшли до наукового обігу й були визнані такими видатними його сучасниками, як М. І. Карєєв, А. Сен, Ф. Сеньяк, А. Озар²³. У 1897 р. про висновки І. В. Лучицького говорив з трибуни палати депутатів французького парламенту Ж. Жорес. Він, зокрема, висловив на розгляд палати законопроект про організацію комісії для видання документів з економічної історії Великої французької революції. В 1903 р. за рішенням палати депутатів таку комісію було створено. У 1897 р. міністерство народної освіти Франції за дослідження в галузі історії країни присвоїло І. В. Лучицькому почесне звання — «*cofficier de l'instruction publique*»²⁴. За розробку проблем історії аграрних відносин періоду середньовіччя в Англії у 1910 р. його було обрано почесним доктором університету в Глазго. Французька академія моральних і політичних наук у 1913 р. присудила І. В. Лучицькому за працю «Селянська власність у Франції напередодні революції (переважно в Лімузені)» премію Одіфре.

Напружена наукова діяльність не перешкоджала І. В. Лучицькому вести активну лекційну діяльність, виховувати молодь, і не лише на батьківщині. У 1901 р. він брав участь в організації у Парижі Російської вищої школи суспільних наук для студентів, звільнених з університетів Росії за політичну неблагонадійність. У 1901 р. й 1903 р. він читав лекції слухачам цієї школи. В 1903 р. там же читав курс лекцій В. І. Леніна. Предметом їх були «Марксистські погляди на аграрне питання в Європі і Росії».

І. В. Лучицький першим почав читати лекції з історії Великої французької революції у Київському університеті. Його учень, відомий

²² Лучицкий И. В. Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789—1793 годов. — Киев, 1912. — С. 50—51, 141.

²³ Див. про це: Бузескуя В. П. Всеобщая история и ее представители в России. — М.; Л., 1929. — Т. 1. — С. 198—199.

²⁴ Відзнака в галузі народної освіти.

історик Є. В. Тарле писав, зокрема: «І. В. Лучицький належить до тих професорів, які, звертаючись до аудиторії, мають на увазі насамперед майбутніх спеціалістів-істориків»²⁴. Він умів вводити своїх студентів у «лабораторію наукової діяльності»²⁵, прививаючи смаки до роботи над архівними джерелами. У його київському домі протягом багатьох років щовівторка збиралися студенти, вчилися розбирати Румянцевський рукопис — важливий документ з аграрної історії України, обговорювали сучасні політичні питання. 586 студентських підписів стояло під адресом, врученим історикові в 1898 р. з нагоди 30-річного ювілею його наукової діяльності. У ньому, зокрема, були такі слова: «За Ваше живе слово науки, яке ми чуємо з кафедри, за Вашу повсякденну турботу про матеріальні й духовні потреби студентства, за Ваше тепле ставлення до молоді, а особливо за те, що в роки тяжкої реакції в житті університету Ви були одним серед дуже й дуже небагатьох професорів, які ніколи не піднесли свій голос за репресивні заходи проти студентства,—за все те, дорогий Іване Васильовичу, — наше сердечне спасибі»²⁶.

І. В. Лучицький займався, як уже відзначалося вище, активною громадською діяльністю. Будучи гласним Київської міської думи, він очолював у ній ліберальну опозицію. В його архіві збереглися документи, які свідчать про те, що до нього зверталися десятки людей з проханнями: засуджені — з клопотаннями про заміну висилки під нагляд поліції виїздом за кордон; жителі хуторів і сіл — про поліпшення умов оренди землі та її викупу; музиканти, прикажчики, безробітні печерської частини Києва — про поліпшення їх становища; уповноважені від селян — із скаргами на сваволю поліції.

У 1907 р. І. В. Лучицького обрали депутатом III Державної Думи, де він представляв фракцію кадетів як член її центрального і київського комітетів. Іван Васильович переїхав до Петербурга. З приводу його від'їзду в Києві дуже жалкували. М. І. Кареев, зокрема, писав: «...Його будинок був місцем, де збиралися представники місцевої прогресивної інтелігенції. Популярності цього дому великою мірою сприяла спокійна, врівноважена й водночас доброзичлива до всіх дружина його Марія Вікторівна»²⁷. Це була жінка високої освіченості й духовної культури. Вона прекрасно знала скандинавську літературу, перекладала з німецької, французької, англійської, італійської, іспанської, датської, норвезької і шведської мов, у тому числі й історичні твори, які виходили під редакцією І. В. Лучицького. У своїх спогадах Марія Вікторівна писала про те, що в їхньому домі бували М. Старицький, М. Ге, О. Кониський, М. Драгоманов. У 1881 р. їй вдалося виклопотати для М. В. Лисенка дозвіл виконувати українську музику на добродійних концертах. У 1899 р. в домі Лучицьких гостював К. Станюкович, а М. Кропивницький читав тут одну із своїх драм. У 1899 р. Марія Вікторівна давала уроки шведської мови Лесі Українці²⁸.

Подружжя Лучицьких завжди з готовністю відгукувалося на всі прохання про допомогу. Так, у 1890 р. («страшний рік голоду») інтелігенція Києва вирішила видати збірник, кошти від якого пішли б на користь голодуючим. Лучицькі взяли в цьому заході найдіяльнішу участь. Вони списалися з французькими, скандинавськими, італійськими й німецькими літераторами. Швидше за інших відгукнулися скандинави. Відома шведська письменниця А. К. Леффлер надіслала до збірника спогади про свого друга — С. Ковалевську, яка читала лекції в

²⁴ Тарле Е. И. В. Лучицкий как университетский преподаватель // Науч. ист. журн. — 1914.— № 4. — С. 5.

²⁵ Там же.— С. 7.

²⁶ Зі спогадів М. В. Лучицької.

²⁷ Кареев Н. И. Памяти двух историков: (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) // Анналы.— 1922.— № 1.— С. 172.

²⁸ Зі спогадів М. В. Лучицької.

Стокгольмському університеті. Марія Вікторівна їх переклала²⁹. Вона ж переклала зі шведської драму «Боротьба за щастя», написану А. К. Леффлер із С. В. Ковалевською. П'єсу було не тільки видано, а й поставлено у Києві в Солонцовському театрі, а потім і в Одесі, Харкові та Орлі.

У 1908 р. І. В. Лучицького було обрано членом-кореспондентом Російської Академії наук. Він став професором Петербурзького університету, а також читав лекції слухачкам Вищих жіночих курсів у Петербурзі. І в кадетах, і в думській діяльності він згодом розчарувався і поступово відійшов від політичної боротьби. У 1917 р. в зв'язку з погіршенням стану здоров'я виїхав до себе на хутір Коврай Полтавської губернії. Там він і помер 22 серпня 1918 р.

Радянська наука цінує великий внесок І. В. Лучицького в розробку соціально-економічної історії України, Франції, Англії та Іспанії, розроблені ним набагато раніше за інших кількісні й статистичні методи дослідження. Залишається тільки додати, що спогади його дружини містять цікаві відомості про політичне життя в Києві наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Очевидно, історикам слід було б проявити ініціативу щодо їх публікації.

Одержано 23.05.88

Автор показывает вклад видного русского и украинского ученого Ивана Васильевича Лучицкого в разработку проблем аграрной истории Великой французской революции, использовав при этом неопубликованные воспоминания жены историка М. В. Лучицкой, фонды киевского архива ученого, а также фонды ЦГИА УССР в г. Киеве.

²⁹ С. Ковалевская: Воспоминания А. К. Леффлер. Пер. со швед. М. В. Лучицкой. — СПб., 1893. — 56 с.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод на Україні (1931—1933 рр.)

Серед «білих плям» з історії України найбільшу увагу привертає проблема голоду на початку 30-х років. Інтерес до цієї трагічної сторінки нашого минулого особливо помітний. Довгий час ця тема замовчувалась і тільки нині починає виходити на рівень спеціальних досліджень. Потрібен час на пошуки і вивчення сукупних матеріалів, насамперед архівних, особливо тих, яких ще не торкалася рука науковця. За останні два-три роки опубліковано майже півсотні газетних і журнальних статей, які, певною мірою, висвітлюють причини й наслідки голоду. Дослідники висловлюють досить суперечливі оцінки з цього приводу. Деякі звинувачують у скоєному суцільну колективізацію та масове створення колгоспів. Інші відверто заперечують, що голод на Україні — це розправа Сталіна над селянами, які не сприйняли насильницькі методи колективізації. Голод, мовляв, є штучним, ретельно спланованим і проведеним властями для економічного розорення усього селянства та його фізичного знищення. Власне, така оцінка не є оригінальною. Той, хто більш-менш знайомий із зарубіжною історіографією з проблем історії України 20—30-х років, напевно, не раз зустрічав подібне тлумачення причин голоду.

Насправді питання набагато складніше. Для його з'ясування необхідно проаналізувати велику кількість різноманітних джерел, виявити особливості соціально-економічної політики тодішнього уряду на селі. Адже голод був не лише на Україні, а й на Північному Кавказі, в Середній Азії та Сибіру, інших районах країни. Серед головних причин цієї трагедії було застосування продрозкладки та її безтямне здійснення. Колгоспи, пригнічені непосильними плановими і надплановими завданнями, не змогли розкрити свої переваги великого колективного господарства. Про яке розширене відтворення могла йти мова, якщо більше половини гуртової продукції колгоспів просто відчужувалось. Масове вилучення хліба до останньої зернини восени 1931 р. шляхом суцільних обшуків поставило під загрозу життя сотень тисяч селян. Порівняно з попереднім роком поточний рік видався несприятливим для зернових культур. З різних причин (кліматичних та організаційно-господарських) вдалося зібрати лише біля 18 млн. т зерна, що на 4 млн. т менше від 1930 р. Колгоспи та одноосібники відвантажили на приймальні пункти майже половину своєї гуртової продукції¹, що досить негативно позначилося на стані сільського господарства та умовах життя селян. Деякі колгоспи та одноосібні господарства виконували по 2—3 хлібозаготівельні плани, які доводили до них. Отже, хліб у колгоспах був, але біда в тому, що його у них вилучили.

Великих втрат сільському господарству та продовольчій базі республіки завдало майже «блискавичне» проведення колективізації. Саме примусове усупільнення худоби призвело до того, що на кінець першої п'ятирічки її загальна кількість скоротилася майже вдвічі. Створення великого земельного клину, невідкритого агротехнічними заходами, відбилося на врожайності зернових культур. Колгоспи з самого початку колективізації втратили економічну самостійність, перетворилися у знаряддя по виконанню планів хлібозаготівлі.

¹ Підраховано авт. за: XI з'їзд КП(б)У. Стеногр. звіт. — С. 270; ЦДАЖР УРСР, ф. 4402, оп. 1, спр. 225, арк. 69; Там же, спр. 222, арк. 12. Там же, ф. 539, оп. 10, спр. 464, арк. 275. Там же, оп. 9, спр. 834, арк. 17.

Довгий час вважалося, що архівних свідчень голодного лихоліття немає. Насправді вони існують. Серед джерел вивчення причин і наслідків голоду на Україні є також листи селян до різних установ та керівників. Лише на ім'я Сталіна та Калініна з усіх кінців країни надійшло в ті часи понад 150 тис. різних дописів. Селяни України зверталися до них, а також до С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського, В. П. Затонського та інших діячів республіки. Тільки приймальна голова ВУЦВК Г. І. Петровського зареєструвала в першому півріччі 1931 р. понад 35 тис. листів².

Пропонуємо читачеві частину документів, які, пролежавши в архіві майже 60 років, дочекалися свого часу на опублікування.

Це листи передусім представників різних верств населення, здебільшого селян, про своє нелегке життя, напівголодне існування, яке розпочалося ще в 1931 р. і досягло свого трагічного апогею в 1932—1933 рр. Своєрідність цих людських документів полягає в тому, що вони дивовижно перегукуються зі споминами живих очевидців, які ми читаємо нині на сторінках нашої преси. Їхній погляд з кінця 80-х років у ті далекі часи — це закарбована пам'ять поколінь про пережите. Документи 30-х з високою достовірністю підтверджують її, в чому і полягає їх неминуща цінність.

Писали люди переважно напівписьменні, а то й зовсім неписьменні, за чиеюсь допомогою. «Пером» володіли невміло, вживали такі карколомні мовні звороти або вирази, які справді «навмисно й не придумаєш». Так, херсонські робітники зазначали, що у них «опустилися руки й повисли голови на плечах» (док. № 3). Однак стиль листів тих часів — це другорядне. Головне — думки. Є серед них такі прозорливі, гідні подиву, що ніби зазирали з того далека у наше сьогодення. «Колгосп не сам хазяїн, а їм командують», — писав колгоспник В. Романчук. «Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай, — запитував Г. І. Петровського житель з Харківщини, — треба вивчити стан, інакше наша справа з колгоспами проіграна».

Ще у травні 1930 р. сількор С. Ю. Охота на запит газети «Радянське село» про хід колективізації в Тульчинському окрузі писав: «Що торкається колективізації, то вийшло кепсько, але не виню нікого, а просто зробили помилку взагалі неї ми, що зворушили масову суцільну колективізацію села, а не підготувались як слід до колективізації».

В грудні 1930 р. голова правління артілі «Спільна праця» Гришинського району (Донбас) 25-тисячник Ю. С. Чорний, розмірковуючи про наслідки господарювання, неспільний план хлібозаготівлі та загрозу голоду, зазначав у листі до ВУЦВК: «План хлібозаготівлі давався адміністративно: «приймайте хоч не хочете». Доказувалося документально по умолотних документах, що план нереальний, що в разі його виконання колгосп залишиться на півроку незабезпеченим як худоба, так і люди... Коли виконати повністю плана, то або вивозити посівне зерно, щоб людям і худобі було що їсти, або не годувати коней і людей та виконати план... Чи може бути таке ставлення до колгоспу та колгоспників?». І таких документів багато.

Про що б не писали люди — про стан артілі, чи відібрання останньої корови й свитки за невиконання хлібозаготівлі, загрозу голоду («де мені клопотати за хліб»), чи перегини та адміністрування — в листах відбивалися різні почуття — ширість і образа, вболівання й нерозуміння, відчай і сподівання, безхитрість і різкість. «Чи знає Центральний комітет ВКП(б) про допущення фактів знущання над колгоспниками», — з обуренням запитував Ф. Мусієнко з с. Кумарів на Одещині. Член артілі «Заповіт Леніна» з Одеської області Ю. Р. Швець у своєму листі ставив перед ВУЦВК запитання, як то кажуть «руба»: «Чи може так і годиться при Радвладі бути голодному?». Ав-

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 57, арк. 142, 294.

тори листів давали їм і свої назви — «Опис життя», «Жалоба», «Заява», «Письмо колгоспника», «Повідомлення», «Нагадування», «Прохання» тощо. Дивлячись очима сучасника на ті роки, які для нас вже історія, не треба забувати про те, що для тих людей це було повсякденним життям, їхньою долею. Тому так пронизливо сприймаються ці листи нині, коли повертається правда історії.

Насильницькі методи колективізації засуджувалися партією. Так, 14 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) у постанові «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі» відзначив факти порушення принципу добровільності в колгоспному будівництві й заміну її «... примушуванням вступати в колгоспи під загрозою розкуркулювання, під загрозою позбавлення виборчих прав і т. д.». ЦК підкреслював, що допущені помилки і викривлення є основним гальмом дальшого зростання колгоспного руху³. Однак завдання форсованої колективізації не знімалося і як відзначав грудневий (1930 р.) Пленум ЦК КП(б)У, піднесення колгоспного руху створювало можливість «... наступної весни подвоїти сучасний рівень колективізації та протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію...»⁴. Протягом 1931 р. було колективізовано 70% усіх господарств, а в степових районах — 85—90%⁵. Отже, успіхи начебто й були, але якою ціною? Як видно з документа № 1, примусовий вступ до колгоспів та інші свавілля продовжувалися.

Чи не найтяжче страждали від голоду діти, особливо в школах-інтернатах, дитячих будинках, притулках, колоніях, які не мали жодних запасів продуктів й цілком залежали від зовнішнього постачання. В березні 1931 р. Наркомат освіти УСРР з тривогою відзначав, що дитячі інтернати в районах, що не виконали плани хлібозаготівель, знято з постачання хлібом та продуктами для гарячих сніданків (док. № 2). Боляче сприймаються й листи дітей про голодування (док. № 7).

Характерно, що листи надходили не лише від окремих осіб, а й від керівників правлінь артіль, колгоспних активістів, стурбованих долею колективів, погіршенням їх господарського стану, політикою хлібозаготівель, репресіями за їх невиконання. Вже голод стукався у кожную оселю. Це найбільш тривожить авторів листів, й не можна відмовити у логіці таких міркувань: «Нехай краще той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину... На сучасний мент селянину непотрібно нічого, ні тяжкої індустрії, ні машин, крім одного — хліба», — пишуть члени правління артілі «Незаможник» (док. № 8).

Навіть благополучна, хазяйновита і зразкова артілі «Колос» на Херсонщині після суцільної колективізації та видлучення зерна занепадала. Її керівник І. П. Колотуша був поставлений, по суті, у безвихідь. «Поясніть мені,— просив він у листі до Г. І. Петровського,— чи така політика партії в розумінні вивозу всього хліба колгоспами, чи викривлення лінії партії на місяцях?» (док. № 9). Наївна, чесна людина, їй і в голову мабуть не приходило, що це — лінія Сталіна, яка так вже скрутила селянство, що надовго даватиметься знаки.

Поряд з більшістю документів про голодування подаються й інші матеріали, пов'язані з цією проблемою. Стилістику листів збережено, виправлені лише орфографічні помилки.

Вступну статтю та публікацію документів підготували Є. П. Шаталіна (Київ), В. І. Марочко (Київ)

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 376—379.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 709.

⁵ Комуніст.— 1932.— 29 берез.

Док. № 1

Із зведених відомостей інформаційної групи Наркомзему УСРР про факти адміністрування та примусової колективізації на місцях

січень—квітень 1931 р.

У Павлоградському районі в селі Хуторському № 2 сільрада та партосередок намагалися адміністративним впливом примусити одноосібників вступати до колгоспу. Голова сільради Гриценко з санкції секретаря партосередку т. Богданова оштрафував усіх одноосібників, що не виїхали на пробний виїзд разом з колгоспом.

Крім штрафів Гриценко загрожував кожному з одноосібників притягти до відповідальності. До Богуславської сільради, що весь час відставала в справі колективізації та хлібозаготівлі, для того, щоб підсилити роботу було відряджено начальника райміліції, який замість того, щоб дати рішучу відсіч всім, хто грубо порушує революційну законність, хто підмінює методи масової роботи адмініструванням, сам став за організатора перекручень лінії партії, за організатора проведення трусів у колгоспників та бідняків-одноосібників.

У селі Яблочному Охтирського р-ну під час проведення весняної кампанії та колективізації трапляються випадки перекручування класової лінії. Так, секретар комсомольського осередку залякував одноосібників тим, що «доведе до двору», коли вони не вступлять до колективу. Останнім часом на пленумі сільради була винесена така постановка: «Всім членам сільради на протязі 3-х днів вступити до колгоспу, а тих, що не вступлять, вважати за куркульських прихильників».

У Андріївсько-Іванівському районі в умовах закінченої суцільної колективізації куркульня міняє свої форми боротьби, останнім часом спостерігаються такі випадки куркульської роботи. Коли по колгоспах проводиться популяризація налагодження праці, зокрема норм виробітку, принцип здільщини — куркулі та підкуркульники заявляють: «От вам і панщина, от вам і суцільна колективізація», підіймають протест проти обрахування трудоднів, висовують принцип оплати для всіх однаково.

Охтирський р-н. У цьому районі спробні виїзди в поле було проведено в селі Ст. Рябина, де колективізовано 85% господарств. Тут колгоспне селянство в день виїзду демонструвало свою повну готовність до сівби. Виїзд був політично підготовлений: урочистий мітинг на площі в присутності великої маси селянства, в тому числі одноосібників, рапорти артілі, виступи одноосібників, плакати, гасла, прапори, оркестр; весь час почувалося велике піднесення. В зв'язку з виїздом [в поле] подано 12 заяв одноосібників до колгоспів.

У селі Костянтинівці Краснокутського р-ну за розпорядженням голови сільської ради Грушевського та заступника Кулачка було заарештовано 8 громадян бідняків та середняків. Не пред'явивши жодного обвинувачення, посадили їх в холодне приміщення, де просиділи 2 доби і лише після втручання ДПУ заарештовані селяни були звільнені. Комісія РПК та РКК-РСІ встановила, що сільрада заарештувала селян лише тому, що вони не хотіли вступати до колгоспу та не ходили на збори.

Вінницька міськрада. На загальних зборах села Ксарівка один підкуркульник заявив: «Чого держава спішить зі вступом до колгоспу, в колгоспі теж голі й босі».

Миколаївська міськрада. Під час звітно-перевиборчої кампанії колгоспників утворились вербувальні бригади та ініціативні групи, внаслідок чого є зрушення в зрості колективізації. До колгоспів переважно вступають середняки. Куркуль та ворожий елемент намагається через агітацію затримати вступ середняків до колгоспів. Так, у с. Водя-

ної під час проведення сільсько-виробничої конференції член президії сільради (був раніше головою с/р) виступив проти колективізації середняцьких господарств: «Середнякові нема чого йти до колгоспу», — заявив він. Другий підкуркульник виступив за розвинення одноосібних господарств та піднесення їхнього добробуту.

У Петриківському р-ні куркульня розводить таку агітацію: «Нема посівного матеріалу, все позабирали по хлібозаготівлях. Чого це так багато балакають про колективізацію? Всі знають, що таке колективізація, чоловік сам коли подумає, то й піде, а про це не треба говорити на кожних зборах. Як його йти в колгосп, коли в якомусь районі у колгоспівців весь хліб позабирали по хлібозаготівлі, а у наших якщо не забрали, то заберуть. У селі куркулів у нас нема. Годі кричати про куркулів, ми всі однакові, голі й босі».

У селі Первомайському цього ж району* ухвалили, що колгосп мають охороняти індивідуальники, й голова сільради на кожну ніч знаряджав 4-х індивідуальників охороняти колгосп. Були навіть і такі випадки, що індивідуальникам забороняли ходити вулицею коло колгоспу. Коли один індивідуальник порушив цей «закон», його побили.

У селі Якимівці, Якимівського р-ну куткові збори одноосібників виділили ініціативні групи, яким доручено вести переговори з одноосібниками про вступ до колгоспів. До цих ініціативних груп обрано тих одноосібників, що бажали вступити до колгоспів. Ці групи виділили трійки, які обходили всі хати з метою «сватівства», що полягало ось у чому: у кожній хаті в бесідах доводили переваги колективізації, і господар хати або відразу погоджувався або казав: «Обміркую цю справу, добалакаюся з родиною». Через день-два члени артілі вкупі або поодиночі заходили до тих господарів, які ще не записалися, й продовжували «сватання». Так робили доти, доки не «висватували», а як наслідок цього організовано 3 СОЗи.

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 760, арк. 5, 6, 33, 37, 38, 44; 45. Склографія. прим.).

* Велико-Лепетиського

Док. № 2

Лист Наркомосвіти УСРР про катастрофічний стан установ освіти в 180 районах України, знятих з продовольчого постачання за невиконання хлібозаготівель

19 березня 1931 р.
Терміново
Наркомпостачання УСРР — Тут
Копія: ЦКК — НК РСІ—Тут

Директивами Наркомпостачання знято постачання хлібом учителів, дитячі інтернатні установи та припинено виділення продуктів для виготовлення безкоштовних гарячих сніданків для школярів — дітей наймитів, бідноти та низькооплачуємих робітників. З наведених співробітниками НКО довідок в апараті Наркомпостачання виявилось, що це стосується 180 районів, що не виконали планів хлібозаготовок. Цим районам заборонено з поточних хлібозаготовок постачати дитячі інтернатні установи, учителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків, з централізованого фонду для цих районів теж не виділено.

Це утворило катастрофічний стан з постачанням, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність та трапляється низка інших небажаних випадків.

Отже, НКО категорично вимагає дати чітку директиву про постачання дитячих інтернатних установ, учителів та виключення продуктів для гарячих безкоштовних сніданків за встановленими нормами*.

Заст. наркома освіти

Полоцький

(ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 10, спр. 444, арк. 20. Відпуск).

Док. № 3

Лист робітників Херсонського заводу сільгоспмашиннобудування Г. І. Петровському про голодування

3 липня 1931 р.

Дорогой наш всеукраинский староста
Григорий Иванович.

Принимаем мы от тебя твое воззвание** к нам, рабочим г. Херсона завода имени твоего. Ты выслушал голову міської ради г. Херсона Синякова как работает наш завод и почему не выполняет задания и т. п. И выслушал других представителей. Но, просим, выслушай и нас. Тебе никто не сказал, в каких условиях живет рабочий Херсона завода им. Петровского.

1. Мы голодаем, находимся не на централизованном пайковом снабжении, рабкооп продуктами нас не снабжает, на частный рынок рабочему надо истратить 10 рублей в день, на харчи зарабатываем 5 руб. в день. Условия наши тяжелые, мы валимся с ног, для того чтобы выполнить задание правительства и партии. Но на нас никто не обращает внимания, только от нас требуют «дай и дай», но нам кроме черного куска хлеба пополам с мусором ничего нет, поэтому у нас опустились руки и повисли головы на плечах. Мы, рабочие Херсонщины, на своих плечах вынесли гражданскую войну, и даем машины, падая с ног, и создаем ударные бригады, а прочитайте вырезку из газеты, какой мы получаем паек и какая насмешка для нас. Просим, Григорий Иванович, зачислить нас на централизованный паек***.

3.VII.31 г.

Рабочие завода [им] Петровского
г. Херсон

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 145, арк. 160—161. Оригінал. Рукопис.).

* Терміновим рішенням Наркомпостачу від 26.III.1931 р. було визначено позачергове постачання продуктами дитячих установ з централізованих фондів. На підставі цієї постанови Наркомос УСРР надіслав у квітні 1931 р. до всіх РВК, міськрад та дитбудинків розпорядження «Про постачання харчування дитбудинкам» з клопотанням про відповідні заходи місцевих органів. Справа з дитячим харчуванням децю поліпшилася за рахунок деяких продовольчих ресурсів. У травні 1931 р. для 42 тис. дітей в інтернатних установах було відпущено 35 тис. кг м'яса, 5 тис. кг вершкового масла, понад 105 тис. штук яєць, а також для санітарно-гігієнічних потреб 10 тис. кг господарського мила. Звичайно, це були мізерні норми споживання, але щомісяця якась кількість продуктів надходила за спеціальною розрядкою саме для дітей, в тому числі й сільських, де в інтернатах знаходилося понад 5 тис. хлопчиків й дівчаток (у містах — 36,8 тис.).

** Йдеться про відозву Президії ВУЦВК «До всіх робітників, техніків, інженерів і керівників Херсонського заводу сільгоспмашиннобудування» від 19 червня 1931 р., підписану Г. І. Петровським і П. Василенко, про відставання заводу від виконання промфінплану. Про це на засіданні Президії ВУЦВК у своїй доповіді сказав голова Херсонської міськради. Відозва закликала робітників до ударної праці, але не викликала натхнення у голодуючих.

*** Запровадження карткової системи на продовольчі й непродовольчі товари, яка діяла аж до початку 1935—1936 рр., звичайно, децю пом'якшувало становище міського населення, зокрема робітників, але напруження з продовольством, постійне недопостачання й зниження норм споживання продуктів прирікали їх до напівголодного існування. В лютому 1931 р. Наркомпостач УСРР визначив 3 категорії населення, яке забезпечувалося продовольством. До 1-ї увійшли робітники Донбасу і Криворіжжя, інші індустріальні робітники та особи фізичної праці, які до них прирівнювалися, а також ІТР; до 2-ї — службовці, утриманці робітників і службовців, студенти,

Док. № 4

Заява селян-одноосібників с. Животівка на Уманщині до ВУЦВК про непосильне оподаткування та голодування сімей

5 серпня 1931 р. *

До голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету
Від 63 одноосібних господарів села Животівки
Оратівського р-ну на Уманщині

Просимо Голову Всеукраїнського Комітету звернути увагу на наше прохання, аби нам було виділено під озимий посів землі кожному окремо, позаяк ми ще землі не маємо. Сільрада до цього ставиться зовсім недбайливо, а вже час наступає сівби. А вдруге — на нас покладено хлібозаготівлю 8 тис. пудів, які ми не зможемо виконати, позаяк у нас великий недорід. А втретє — велике обкладання позикою 3-го вирішального року в сумі 4 тис. 700 крб. та доводять до двору насильно.

Позаяк ми від позики не відмовляємося, беремо по силі можливості, та бойкотирують нас, неможливо змолоти ні одного пуда хліба, страдаємо голодом, варим і кушаєм зерно. Ще нам доводять до двору м'ясозаготівлю в березні місяці [19]31 р. Ми не відмовляємося від радянських обов'язків. Просимо не відказати нашого прохання, аби було звернуто на нас увагу, позаяк оставшиєся — більша частина бідняцько-середняцьких господарств **.

Підпис громадян, котрі подають обіду
(підпис)
Згідно (підпис)

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 144, арк. 146. Засвідчена копія.).

пенсіонери, інваліди праці та війни, безробітні та ін.; до 3-ї — діти до 14 років, незалежно від заняття їх батьків. Отже, частина населення знаходилася на централізованому постачанні. Всього по Україні за всіма списками на постачання затверджено було на III квартал 1931 р. 5.010 тис. чол. Фактично ж потребу у нормованих продуктах мали 6.578 тис. чол. План постачання на IV квартал 1931 р. охоплював 7.327,9 тис., а особисто А. І. Мікояном було затверджено лише 5.835,6 тис. чол. Таким чином, далеко не всі забезпечувалися продуктами централізовано, навіть робітники. Крім того, великі центри з населенням понад 100—200 тис. чол., а також новобудови прирівнювалися за своїм значенням до найважливіших об'єктів і постачалися за особливим та спеціальним списками. Міське ж населення Херсона у 1931 р. становило лише 72,8 тис. чол., тому централізовано не постачалося, бідкалося від нестачі та дорожніх продуктів. Про це і написали Г. І. Петровському херсонські робітники (ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 11599, арк. 1, 3, 10; Праця в УРСР: Стат. довідник.— К. 1937.— С. 6).

* Дата відправки листа з приймальної голови ВУЦВК до Оратівського райвиконкому.

** Піклуванням про землю, засів поля, врожай, прибутки, хлібозаготівлю, оплату трудовнів просякнуті багато листів одноосібників і колгоспників. Першим здебільшого відводилася непридатна або малопридатна земля, та й то не завжди своєчасно, а небажаним вступати до колгоспів навіть зменшувалися розміри земельних ділянок. Вони також позбавлялися права (або обмежувалися в правах) на користування угіддями — луками, левадами, садивною та городньою землею. Порушення у справі землекористування й землевпорядження породжувало безліч скарг одноосібників, особливо на завищені, часто нездійсненні завдання по хлібозаготівлі.

Підбиваючи підсумки господарювання за 1931 р., ЦК КП(б)У в березні 1932 р. відзначив, що у хлібозаготівельній кампанії допускалися перегини, коли кращі колгоспи перекривали наслідки безгосподарності відсталих за рахунок збільшення планів хлібоздачі, зменшення фондів на споживання, натурплату трудовнів, постачання товарами. Різно й правдиво про хлібозаготівлю 1931 р. було сказано на III конференції КП(б)У в липні 1932 р. «Головна помилка нашої хлібозаготівельної роботи минулого року була та, — зазначалося в її резолюції, — що план хлібозаготівель розверстано на райони і колгоспи і проводили його не організованим порядком, а за «принципом» зрівнялівки, проводили механічно, незважаючи на стан кожного окремого колгоспу. Внаслідок такого механічно-зрівнялівського ставлення до справи трапилася кричуща невідповідність, через що на Україні ряд районів, які зовсім не були неврожайними, опинилися в дуже скрутному продовольчому становищі.

Док. № 5

Лист Н. В. Сталіну* від хліборобів Одеського району про руйнування сільського господарства, голодування й страх перед репресіями**

16 вересня 1931 р.

Уважаемый т. Сталин.

Мы знаем, что Вам очень трудно отвечать на всякие письма, какие Вам может быть сотнями приходится получать ежедневно, но все-таки мы надеемся, что Вы как во главе строительства социализма ответите хотя [бы] через газету нам на несколько вопросов.

1. Почему мы крестьяне-хлеборобы, работающие возле хлеба, видим, сколько мы собрали зерна пшеницы и всех культур, мы на сегодняшний день не имеем что кушать, не говоря уже о жирах? Нам в селе говорят, что этот хлеб, вернее сказать хлебный кризис потому, что весь хлеб идет в рабочие районы, но многие крестьяне, ушедшие в город, убедились, что и рабочие также голодают.

2. Почему мы сейчас не можем свободно высказываться на собраниях о всех недостатках и выбирать в свое правление для руководства нами лиц, какие по нашему усмотрению могли бы правильно руководить.

Тов. Сталин, прошу ответить через печать «Правду» московского издания. Написали бы Вам свой адрес, но боюсь, потому что за правду судят, дают не меньше 5 лет допра, 5 лет высылки [в] дальние табора и 5 лет поражения в правах. Мы знаем отлично, что Вы прочтете это письмо и Ваше мнение будет таково, что это пишут люди, какие недопонимают строительства социализма. Мы как раз очень хорошо понимаем все. Мы видим, что наше сельское хозяйство совершенно разоряется.

Пишите ответ в московской «Правде» на № 555.

С тов. приветом бедняки-хлеборобы.

16 сентября 1931 г.

Одесский район.

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 145, арк. 115—116. Оригінал. Рукопис.).

господарство частини колгоспів цих районів було підірване». Ось так було винчано «скрутне продовольче становище», а по суті справжнє голодування, бо комори селян були порожні після всього забраного «під мітлу».

* Лист переслано до ВУЦВК із секретаріату Сталіна 12.X.1931 р.

** За невиконання планів хлібозаготівель 1931 р. на селян та місцеві кадри обрушувалися репресивні заходи: ліквідували або зливали колгоспи, виключали з них господарства селян, розпускали або переобирали правління, а деяких голів артіль, сільрад та уповноважених знімали з посад, засуджували до позбавлення волі, вислали до таборів. Люди мучилися, багато з них були деморалізовані, розгублені, часто не розуміли «за що?», не відчували своєї особистої провини за нездійсненість їм дорученого. Якщо ж залишалося зерно в колгоспі на посівну, харчування людей, страхфонд, фураж, на трудодні, його керівнику чіплявся ярлик підкуркульника, саботажника, опортуніста, дезорганізатора, ворожого-класового елементу і т. д. В 1931 р. у 137 районах (з 501) по 1256 колгоспах виключили 7.689 господарств селян, як «чужаків». За повідомленням інформаційного сектора ВУЦВК менш ніж за півроку 1931 р. було звільнено з посад 307 голів сільрад (2,8 % від їх загальної кількості).

Док. № 6

З протоколу засідання бюро Луганського міського комітету КП(б)У про винесення стягнень працівникам Макаро-Ярівської сільради за надзвичайні заходи при проведенні хлібозаготівлі *

27 вересня 1931 р.

Слухали: Про перекручення директив партії в Макаро-Ярівській сільраді (допов. тов. Ромейко) **.

Висловились: тт. Головний, Просвірний, Новіков.

Ухвалили: Констатувати, що Макаро-Ярівською сільрадою припущено перекручування директив партії та уряду в галузі хлібозаготівель, яке полягає в тому, що сільрада довела плана до двору та продала господарство окремих господарств тоді, коли цього не слід було робити й навпаки більш міцнішим господарствам з великою площею засіву плана доведено не було. Крім того, сільрада всупереч директивам та постановам уряду й партії допустила опис майна контрактантів, яким плана до двора не доводилось.

За припущення перекручення директив партії та уряду, за недостатній розворот масово-політичної роботи та неухважне ставлення до хлібозаготівельної кампанії — уповноваженому МПК т. Міхеєву оголосити догану й відкликати з хлібозаготівлі. Голову Макаро-Ярівської сільради з роботи зняти, оголосивши йому сувору догану. Секретарю партосередку оголосити догану. Доручити фракції міськради переглянути список тих господарств, яким доведено плана до двору, повернувши майно тим із них, яким неправильно доведено плана.

Запропонувати сільрадам та бюро партосередку виявити міцні господарства, яким довести плана до двору та розвернути масово-політичну роботу серед бідняцько-середняцьких одноосібних господарств, домігшись рішучого перелому в хлібозаготівлі.

Запропонувати тов. Чернікову негайно виділити товариша для відрядження уповноваженого МПК і міськради в Макарів Яр. Фракції міськради написати листа всім головам сільрад відносно неприпущення перекручень.

Секретар МПК

Згідно ***

(Просвірний)

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 145, арк. 32. Засвідчена копія.)

* До приймальної голови ЦВК СРСР М. І. Калініна надійшла скарга від 175 одноосібників сіл Макарів Яр та Ново-Київка Луганського району про непосильні плани хлібозаготівлі. Крім того, на особистому прийомі у М. І. Калініна побували уповноважені селяни тов. Нетудихатов та Степаненко, які повідомили, що хліб відбирають примусово, залишаючи по 1,5 пуда на їдця в рік, в той час як посуха знищила засів від 25 до 85 %. Для перевірки фактів ЦВК СРСР надіслав скаргу селян безпосередньо Луганській прокуратурі з копією ВУЦВКу. Прокуратура, однак, дійшла висновку, що переобтяжених завдань по хлібозаготівлі не було, скарга селян безпідставна і це ніщо інше, як «намагання увільнути від своїх обов'язків перед державою щодо злачі хліба по договору контрактації». В зв'язку з цим прокуратура настійно рекомендувала Луганській міськраді форсувати виконання плану хлібозаготівель по одноосібному сектору. Однак додаткова перевірка справи партійними та радянськими органами визнала справедливість скарги селян і конкретні винуватці були покарані.

** На селі з'явилося багато сліпих виконавців, затятих «лівацьких закрутників», як їх тоді називали, які вибивали нереальні плани хлібопоставок цілком реальними методами масових трусів, обшуків, вилучення хліба до останньої зерини, не звертаючи уваги на сльози й благання матерів залишити хоч що-небудь для голодних дітей. Механізм сталінських вказівок вже діяв повною ходою. Та були ще сили, які намагалися відновити справедливість, осадити надто запопадливих, як це зробив Луганський міськком КП(б)У.

*** Підпис нерозбірливий. Протокол засвідчено печаткою Луганського окружного прокурора.

Док. № 7

Лист учнів Печірської школи Брацлавського району до ВУЦВКу про голодування

1 листопада 1931 р.*

Дорогі наші проводирі.

Ми, учні Печірської школи, Брацлавського району просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити. Індивідуальні** і колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудовні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все що можна їсти. З картоплі роблять горілку, а ми їсти не маємо що. За одяг та взуття ми вже мовчимо, а просимо не губити нас голодом. Ми надіємося, що Радянська влада не дасть нам загинути і не буде нас годувати кулями замість хліба, як годували наших батьків царі. Ми віримо, що Радянська влада нам допоможе і спасе нас від голодної смерті.

Просять учні Мильгота, Сіроха, Москалюк, Баран, Магдич, Пилипенко, Антонишина, Вістяк і інші***.

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 145, арк. 148. Оригінал. Рукопис.).

* Дата одержання листа в приймальні голови ВУЦВКу.

** Так іноді вільною мовою називали одноосібників.

*** З 10 підписів під листом двоє прізвищ нерозбірливі.

Док. № 8

З листа Г. І. Петровському від правління артїлі «Незаможник» с. Тишківки Гайсинського району про тяжкий стан артїлі та голодування колгоспників

25 листопада 1931 р.

Заява

При цьому вищезначене правління просить з'ясувати справу колгоспного господарювання на 1932 рік. Того, що у нас мається, тільки що [на] 25.XI.—31 р., а для тяглової сили фуражу, зокрема зерна, немає ні одного кіло, а все ж таки мається 135 голів робочої худоби. Село, як Тишківка — перше в Гайсинському районі суцільної колективізації. Коли візьмемо по посіву весняного посіву, колгосп нашого села зразковий, вся робота проходила здільно, що дало блискучі зразки та наслідки як посіву, так і уборки та будівництва 1931 р., а також виконання всіх зобов'язань перед Радвладою та Компартією. План хлібозаготівлі виконано на 26 вересня 1931 р. теж, по виконанню наш колгосп перший Гайсинського р-ну. І дальша картина нашого колгоспу: господарств об'єднує 196, причому в ньому їдаків 700 душ...*.

Ну і дайте висновок, що ж далі буде, коли в 1929 р., як було в нас 25% колективізовано населення, то план хлібозаготівлі був наданий 4000 пудів, а в цьому році 95%, то план наданий 8077 пудів. Значить, як для суцільного колективізованого села, то план надано в 219%. Із висновків цього, коли в нас був уповноважений з ВУК, який категорично заявив, що коли немає хліба, то ще треба забрати картоплю, коли мається 10 пудів чи 5 пудів, то не рахуючись зі складом його сім'ї, а лишити йому не більше, як 2 пуда картоплі. Значить видно з

* Далі викладаються відомості про кількість зароблених трудовнів, зібраного зерна, виконання обов'язкових і додаткових хлібопоставок, скільки залишено посів-матеріалу, розподілено зерно по трудовнях колгоспників та на утримання худоби тощо. Зроблено також розрахунки про тяжкі умови дальшого існування колгоспу.

цього, що це вже зовсім їдуть на село не службовці радвлдади, а це ті пси, яких наняв капітал, і сказав їм гавкати, тому що він заявив, що мужикові дай 5 пудів картоплі і 5 пудів хліба, то він обснується як павук і нікому нічого не скаже, а так — забери від нього все, то він мовчати не буде, а буде шукати вихода. Але ж нехай рада ВУКУ подумає, якого вихода буде шукати голодна людина, в той час як вона цілком 14 років за існування радвлдади корилася і з представникових слів видно, що до того докорилась, що повинна загинути від голодної смерті. То звичайно, що один вихід знайти такий, що краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину. Візьмемо приклад з радянської преси, яка нам висвітлює життя в країнах капіталу робітника. Але ж наша країна критикує капітал, а чомусь робить ще в декілька разів гірше, чим капітал, тому що знає надрукувати, що Англія, Франція та другі жмуть робітничий клас, а нащо ж тоді в нас до того вже здіваються над селянином, що описати вже не мається змоги. В сучасний мент ні в жодній країні немає гіршого життя робочій людині, як в країні Рад. Тому що в других країнах — то людина коли півголодна, то має в що вдягнутись та взутись, а в нашій країні навпаки — працював цілий рік в колгоспі, а восени хліба нема, а гроші, що заробив, то взяв позику, газету і пішов на кіно постановку, а то самообкладання, страховка. І от маєш, проробив рік, а розрахував за 1 годину, і пішов без нічого додому. Нащо таке життя?

Прийде службовець і говорить, що всі труднощі переживем. Цілком зрозуміле, що труднощі то ми пережили б лише тоді, коли б ми їх спільно переживали. А коли їх переживає лише одне нещасне селянство нашої України, то воно опих труднощів не переживе, тому що гаких труднощів, нечуваних на земній кулі, людина пережити не може.

На сучасний мент селянину не потрібно нічого, ні тяжкої індустрії, ні машин, крім одного — хліба, більше нічого від селянина не почувеш. В той час як в країнах капіталу пшеницю затоплюють в морі, тому що немає на неї збуту, то в країні Рад 1 пуд зерна на ринку 15 крб. і немає змоги його дістати, та одна буханка хліба вагою 1,5 кг — 45 крб., де селянин, попрацювавши ціле літо тяжкої праці, здав державі свою продукцію по 90 коп. пуд жита та по 1 крб. 10 коп. 1 пуд пшениці, а потім підійшла зима, поїхав у місто, зайшов у буфет ЦРК, а там пуд цього хліба, що він здав за 90 коп. — 45 крб. Значить, щоб обміняти, то треба селянинові везти з дому 50 пудів, а кооператії получить 1 пуд. Чому це так, це ж убивство, це казнь. Нещасного селянина скрізь палачі і вбивці п'ють послідню каплю крові селянської, а пишуть, що будують соціалізм. Це не будівництво, а убійство, з такою політикою соціалізму нам не збудувати.

25.XI.31 р.

Правління *

Просимо персонального з'ясування по запитаннях

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 145, арк. 254—255. Оригінал. Рукопис.).

* Засвідчено печаткою Тишківської сільськогосподарської артїлі «Незаможник».

Док. № 9

Звернення до Г. І. Петровського голови артлі «Колос»
І. П. Колотуші на Херсонщині про суцільний вивіз зерна на
хлібозаготівлю й тяжкий стан артлі

29 листопада 1931 р.*

Председателю ВУЦИКА
Григорию Ивановичу Петровскому
От председателя с/х артели «Колос»
Высокопольского района

Наша артель организована в 1929 г. преимущественно из бедняков-переселенцев Шостенского р-на. Из них большая часть красные партизаны и за бедняцкой группой имеются большие революционные заслуги из времен гражданской войны. После организации колхоза наш колхоз в районе считался как примерный и за хорошую работу в 1929 г. получил от райисполкома премию. А в 1930 г. от райпарткома — передвижное Красное Знамя, и от Зерноцентра барометр, сотенные весы и радиоустановку за перевыполнение плана хлебозаготовок на 250%. Но в 1931 г. ситуация изменяется недородом озимины (вымочка и вымерзание). И когда мы получили план хлебозаготовки, то по продовольственным культурам план переобложен на 50%. Например, урожайность озимой пшеницы, ржи и ярой пшеницы 6553 пуда, а план дан 9626 пудов. И таким образом план выполнен на 49%. А фуражным [зерном] выполнен на 184%. А общий план выполнен на 83%.

До 16.X. этого года у нас был председателем артели старый партизан с 1920 г., какового по постановлению РайПК осудили за халатное отношение к хлебозаготовке, дали 1 1/2 года заключения, и после суда избрали новое правление, которого постигла участь заканчивать выполнение плана хлебозаготовки. Но вот согласно постановлению РПК и РИКа нам предложено вывезти весь посевной материал и все зерно, а вместо вывезенного посевматериала достать [новое] и если посевматериал не будет доставлен на место, то правление будет передано суду. Нами уже вывезено весь хлеб и посевматериал и план не выполнен. И через это невинным ни в чем приходится садиться на скамью подсудимых через то, что нашим районом ошибочно был дан встречный план на 50%. Например, у нас в колхозе имеется 64 лошади, 50 свиней, 200 колхозников. На колхозников осталось на 1/2 месяца кукурузы, а свиньи накануне гибели, потому что их нечем будет кормить за неимением конькормов.

И вот я как председатель убедительно прошу Вас разъяснить мне, что дальше делать, или [от] государства какая будет помощь, или же приходится распускать колхоз и всех колхозников направить в промышленность. Потому что иначе выхода я уже не имею.

Объясните мне, или такова политика партии в смысле вывоза всего хлеба колхозами, или искривление линии партии на местах.

Колхозники нашего колхоза работали и работают не за страх, а за совесть. Уже на сегодняшний день говорят: «Если ты нас не обеспечишь хлебом, мы вынуждены бросить колхоз и идти искать себе хлеба». И я еще Вас прошу как председателя ВУЦИКА, дайте мне совет, что мне делать**.

Председатель артели «Колос»

Колотуша Иван Панкратович
Высокопольский р-н, п/о Кочубеевка,
пос. Свободный, артель «Колос».

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 144, арк. 178—179. Оригінал. Рукопис.).

* Дата пересилки листа з приймальні ВУЦВКа до Высокопольського райвиконкому.

** У відповіді ВУЦВКу голова виконкому т. Шенмаер спростовує листа І. П. Колотуші й виправдовує заходи районних організацій по вилученню хліба в план хлібо-

Док. № 10

Скарга селян з колгоспу «Вільний Жовтень» с. Ерделівка, Ново-Архангельського району на Одещині до ВУЦВКу про опухання селян й загрозу голодної смерті

26 грудня 1931 р.*

Жалоба

Прохаю Центральну Виконавчу Раду [і] ВКП(б) звернути увагу на нашу жалобу: умираючих з голоду цілою деревню, котра звертається до Вас за допомогою. Проработавши все лето в колгоспі й отдавши все зерно до фунта по распоряженію райкома, котрий тепер не вірить, що у нас начали пухнуть з голоду і їсти коней, котрі дохнуть без їжі, і ніхто не зверне уваги на нас, голова сільради послідні фунти забрав й годує своїх коней, щоб порівнятися своїм виїздом довоєнного часу бувшого пана Еклінгера, отакій наш голова Чежика, а коли приїде на збори, то інакше не назива як «гадами». Коли ми вислали всіх гадів, а тепер бачимо, що в нас родяться гаді члени нашої партії, на котрих держава опирається. Просимо ще раз перевірити нашу сільраду і виявити наших ворогів, які довели нас до голодної смерті, бо нас дуже покарано, що ми не можемо допитатись. бо зараз лякає голова сільради висилкою, голову колгоспу погнали в ДОПР, поставив партійного Колесніка, котрий сам утік не знаємо куди. То наша оце тільки змога, що таємно напишемо листа, бо явно скаржитись не можна **.

Ф. Мукосій, П. Солопун, К. Солопун

(ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 108, арк. 86. Оригінал. Рукопис.).

(Далі буде)

заготівлі. Під час обстеження артїлі районною робітничо-селянською інспекцією була виявлена деяка частина зерна (після обмолоту) в соломі та полові. Непівголодні колгоспники вимушені були вдаватися до хитроців і таким чином зберігати хоча б частину зерна для харчування, перевіювати зерно відмовлялись. Виконком визнав, що дійсно весь посівматеріал також був вивезений, але згодом відновлений (хоч і невідомо з яких ресурсів).

Врешті-решт артіль у грудні 1931 р. виконала план хлібозаготівлі на 86—87%, в тому числі за рахунок примусового повернення колгоспниками авансів зерна, яке вони одержали на трудові. Правління артїлі за невиконання завдання було віддане до суду — «по заслугах», як вказав голова райвиконкому.

* Дата одержання скарги в приймальні голови ВУЦВКу.

** За дорученням ВУЦВК скарга селян була перевірена. В січні 1932 р. комісія у складі — члена президії Ново-Архангельського райвиконкому і голови райколгоспспілки Кириленка, представника Скалівсько-Хутірської сільради Горбаня, голови сільського КНС Бабенка — побувала в селі, розмовляла з колгоспниками, в тому числі з окремими скаржинками, заходила до хат. Комісія дійшла досить суперечливого висновку, зазначаючи зокрема: «По перевірці ніякого голодування визнати не можна, жалоба написана класово-ворожими агентами... Разом з тим, виявлено окремі перекручення, коли бригада під керівництвом Камінського Михайла забирала у членів колгоспу по 20—30 фунтів зерна, що видано було колгоспом. Взято було у Мукосій Тетяни 30 фунтів проса, що залишено для дитини її сина, що виїхав на виробництво. Також встановлено, що деякі сім'ї вибувших на виробництво (як Тумановського), Солопун Калістрата та інші мають потребу в харчах». Нерідко, коли йшлося про голоднечу, представники місцевої влади намагалися приглушити її гостроту і водночас визнавали негативні явища, скрутне продовольче становище, а по суті — голод.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

У першій частині документального нариса, присвяченого одній з найбільш загадкових постатей громадянської війни в СРСР, ватажку куркульської контрреволюції, показані умови і обставини, в яких формувалися особистість і світогляд майбутнього селянського «батька», розповідається про його діяльність у гуляйпільській анархістській організації «Спілка бідних хліборобів» у 1906—1908 рр., перебування в Бутирській тюрмі, висвітлюється передісторія махновщини — з березня 1917 по квітень 1918 р.

Постать Нестора Івановича Махна — одна з найбільш зловісних і загадкових серед ворогів Радянської влади, які в роки громадянської війни вели збройну боротьбу проти першої у світі держави диктатури пролетаріату. Щоправда, слід сказати, що воював він практично з усіма владами і режимами, які існували на Україні за часів громадянської війни та іноземної інтервенції. Це, напевне, єдиний з провідних ватажків контрреволюції, хто походив з бідної селянської родини. Не було серед них й іншого командуючого багатотисячним військом, який би не тільки не мав військової освіти, а й навіть не служив жодного дня в армії. Задля справедливості варто сказати, що ні білі генерали, ні чорний барон, ясновельможний гетьман, численні отамани та осавули не зажили такої популярності у підлеглих, якою користувався Махно. Не тільки бійці та командири його армії, але й селяни називали його «батьком». І хоча на Україні багатьох місцевих отаманів у той час величали цим словом, але по-справжньому воно стало лише надбанням Махна, який величав себе і підписував усі документи традиційно «Батько Махно».

Махно часто фігурує в історичних працях, художній літературі, щоправда, виключно в негативному плані. Не обійшов його і кінематограф, який, по суті, створив завдяки таким фільмам, як «Червоні дияволята», «Пархоменко», «Ходіння по муках», у громадськості стереотипи Махна — довговолосого неврастеніка, жорстокого та підступного і водночас боязливого і вкрай безглузкого. Дещо по-іншому змальований Махно в сучасних творах, приміром, у романі О. Гончара «Собор», хоча й на них позначився стереотип кривавого анархістського «батька».

Радянська історіографія налічує лише кілька праць, присвячених Махну і махновщині. Це в основному монографії та спогади, які побачили світ майже півстоліття тому¹. Велику книгу з відповідної тематики видав у 1923 р. в Берліні офіційний літописець махновщини відомий анархіст П. Аршинов². У 60—70-х роках опубліковано кілька спеціаль-

¹ Лебедь Д. З. Итоги и уроки трех лет махновщины.— Харьков, 1921.— 55 с.; Эйдеман Р. П. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом.— Харьков, 1921.— 3-е изд.— 49 с.; Эйдеман Р. П. Очаги атаманщины и бандитизма.— Харьков, 1921.— 2-е изд.— 32 с.; Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции.— Харьков, 1921.— 87 с.; Тепер (Гордеев) И. Махно: От «единого анархизма» к стопам румынского короля.— Харьков, 1924.— 121 с.; Герасименко Н. Батько Махно: Мемуари белогвардейца.— М.; Л., 1928.— 95 с.; Кубанни М. Махновщина.— М., 1928.— 228 с.; Руднев В. В. Махновщина.— Харків, 1928.— 96 с.; Равич-Черкаський М. Анархисти.— Харьков, 1929.— 72 с.; Ярославский Е. М. Анархизм в России.— М., 1939.— 117 с.; та ін.

² Аршинов П. История махновского движения.— Берлин, 1923.— 258 с.

них статей³ і окремі дослідження, в яких побічно згадувалася «діяльність» Махна⁴. На жаль, у них було багато помилок і перекручень. Чимало плутанини й неточностей містилося і у мемуарах, написаних самим «батьком». Велика література про Махна існує за кордоном⁵.

Нині, коли розширюється доступ дослідників до архівних документів, інших джерел, ламаються стереотипи історичного мислення, по-новому висвітлюється багато подій, процесів і явищ минулого, ліквідуються так звані «білі плями» в історії нашого народу, є всі умови, щоб створити політичний портрет цієї складної і суперечливої особи.

Даний нарис підготовлений на основі архівних джерел, значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу, матеріалів тогочасної преси, численних спогадів учасників подій, у тому числі самого «батька», а також розповідей людей, яким доводилося зустрічатися з Махном.

На початку шляху

Нестор Махно народився 26 жовтня 1888 р. у бідній селянській родині. Досі дата його народження вказувалася неправильно. Очевидно, й він сам не знав її, оскільки в усіх документах вказував 27 жовтня 1889 р. Лише нещодавно у книзі реєстрації громадського стану Христова-Воздвиженської церкви с. Гуляйполя за 1888 р. під № 217 виявлено запис, що в сім'ї державного селянина Івана Родіоновича Махна та його дружини Явдохи Матвіївни народився 26, а хрестився 27 жовтня син, якому дали ім'я Нестор⁶. Дитинство майбутнього селянського ватажка не відрізнялося від сотень тисяч інших селянських дітей. «Батька свого,—писав Махно,—я не пам'ятаю, бо він помер, коли мені було лише 11 місяців. П'ятеро нас, братів-сиріт, одне одного менше, залишилися на руках нещасної матері, яка не мала ні кола, ні двора. Невиразно пригадую раннє дитинство, позбавлене звичайних для дитини ігор й веселощів, затьмарене сильними нестатками й прикростями, яких зазнавала наша сім'я, доки не піднялися на ноги хлопчакки і не стали заробляти самі на себе. На 8-му році мати віддала мене в 2-у Гуляй-Польську початкову школу. Шкільні примудрості давалися мені легко. Навчався я добре... Взимку я навчався, а літом наймався до багатих хуторян пасти вівці або телята. Під час молотьби ганяв у поміщиків в арбах волів, одержуючи за це по 25 коп. в день»⁷.

Закінчивши початкову школу, Н. Махно працював на полях місцевих поміщиків та колоністів, у лавці торговця, малярній майстерні і, нарешті, у 1903 р. став робітником місцевого заводу Кернера. Таким чином, він добре знав потреби й інтереси селянства, його прагнення, певною мірою був обізнаний і з робітничим життям. На завод Махно пішов насамперед тому, що там був любительський театральний гурток, а він дуже хотів, як згадував керівник гуртка П. Зуйченко, «смішити людей»⁸.

³ Семаков С. П. Махновщина и ее крах // Вопр. ист. — 1966. — № 9; Білий П. Х. Розгром махновщини // Укр. іст. журн. — 1971. — № 5.

⁴ Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр. — Харків, 1971. — 171 с.; Волковниський В. М. М. В. Фрунзе на Україні. — К., 1985. — 189 с.; Белый П. Ф., Дышлевой П. С. Единство действий в защиту завоеваний революции: Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920—1922 гг.). — К., 1988. — 155 с.; та ін.

⁵ Reshetar I. Ukrainian revolution. 1917—1920. — Princeton, 1954; Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno: An aspect of Ukrainian revolution. — New York, 1976; Kener R. Civil war in South Russia. 1918—1920. — Los Angeles, 1976; Sysyn Z. Ukrainian problem and Nestor Makhno // Ukraine, 1917—1921: A story of Revolution. — Cambridge-Massachusetts, 1977; Mallet M. Nestor Makhno in the Russian civil war. — London, 1985.

⁶ Держ. арх. Запорізької обл., ф. 5593, оп. 2, спр. 469, арк. 82 зв.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 1—3.

⁸ Махновщина: (Отривки из воспоминаний В. Белаша) // Літопис революції. — 1928. — № 3. — С. 191.

Час і місце народження людини накладають певний відбиток на формування її особистості, вибір життєвого шляху. На формуванні світогляду Н. Махна, безперечно, позначилося те, що він виріс у багатому південноукраїнському селі, де поряд з сільським господарством успішно почали розвиватися промисловість та торгівля.

У Гуляйполі було 80 торгово-промислових підприємств, 18 магазинів і лавок, щорічно проводилася ярмарка, навколо села розкинулося 50 хуторів, на яких жили багаті куркулі та німці-колоністи. Населення цього району було багатонаціональним і різношерстим⁹. Велика група селян багатіла, а ті, хто розорювався, йшли на шахти Донбасу, заводи та фабрики Катеринослава. Так формувалося перше покоління російського пролетаріату, яке ще підтримувало міцні зв'язки з селом. Крім того, тутешні селяни часто згадували про козацьку вольницю, Запорізьку Січ. Не дивно, що саме тут поширювалися анархістські ідеї про безвладдя та волю, яку можна здобути (хоча б тимчасово) шляхом вбивства поміщика, поліцейського чина тощо.

У роки першої російської революції на Катеринославщині, і в Гуляйполі зокрема, почала діяти група «анархістів-комуністів», об'єднаних у так званій «Спілці бідних хліборобів». Її очолювали брати Олександр та Прокоп Семенюти, Вольдемар Антоні та ін. Це була, по суті, банда терористів, члени якої інколи називали себе ще експропріаторами. Діяла вона з 5 вересня 1906 р. по 9 липня 1908 р., нещадно грабуючи багатих, здійснюючи напади на банки та каси. Однак «анархістико-комуністи» не роздавали награбовані кошти бідним, як їх легендарні попередники. Ця група мала свою «селянську» специфіку. Її «безмотивний» терор був спрямований в основному проти провінціальної буржуазії, сільської поліції, поміщиків, чиновників, чия влада поширювалася лише на село, тощо.

Заповітною мрією шістнадцятирічного Нестора Махна, злого, впертого, відчайдушного і сміливого, надзвичайно самолюбивого, що бажав за будь-яку ціну виділитися серед своїх ровесників, люто ненавидів усіх, хто стояв, так би мовити, на вищому щаблі ієрархічної драбини, жив краще за нього, було потрапити до лав «славних правнуків запорожців», як називав анархістів їх ватажок О. Семенюта¹⁰. Щоправда, на початку революції 1905 р. Махно пристав до меншовиків, але швидко розчарувався у їх діяльності. Керівники «Спілки бідних хліборобів» не бажали приймати до своєї організації відомого скандальною натурою на все Гуляйполе Махна. Але коли він все-таки проник до лав анархістів, йому спочатку довіряли лише відливання бомб. Для виконання цього завдання він перейшов працювати у ливарний цех.

Невдовзі Махно з власної вини потрапив під нагляд поліції. Маючи як член організації анархістів зброю, він наприкінці 1906 р. вирішив допомогти своєму приятелю — службовцеві місцевої земської лікарні Міхеєву позбутися суперника. Будучи в нетверезому стані, Махно відкрив стрільнину, але промахнувся. Найманим вбивцею він не став, однак після цієї історії потрапив в околודок за незаконне носіння зброї, хоча невдовзі був звідти випущений*. Загалом у цей час на його рахунок не було тих подвигів, які потім приписували йому історики. За час існування організації поліція зафіксувала кілька десятків нападів її членів на гуляйпільських багатіїв, але встановити їх особи не вдалося, тому що грабіжники використовували паперові маски чи чорні окуляри, вимазували обличчя сажею або грязюкою. Безумовно, серед них був і Махно (це й стало в майбутньому основною причиною притягнення його до суду).

⁹ История городов и сел Украинской ССР: Запорожская область.— К., 1981.— С. 292.

¹⁰ ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2383, арк. 106.

* Цю історію пам'ятають старожили Гуляйполя, які й розповіли її автору нариску.

Опівночі 27 серпня 1907 р. з двома товаришами він йшов селом з гулянки. У кишені тримав щойно виданий йому новий револьвер, який він час від часу вихоплював, по-дитячому імітуючи стрілянину. У цей час вони зустрілися з двома поліцейськими. У Махна і його товаришів було багато можливостей уникнути неприємної зустрічі, проте він відкрив стрілянину і поранив поліцейського, а також селянина Назаренка, який зробив спробу затримати зловмисника¹¹. 5 жовтня Махно потрапив до Олександрівської в'язниці. Поки він сидів у холодній камері, його «товариші» вчинили ряд злочинів, а коли були заарештовані, то всю вину звалили на нього. Як не дивно, судовий слідчий виступив на захист Махна, довівши, що кілька пограбувань було здійснено, коли його підопічний перебував за ґратами¹².

Махно зумів справити позитивне враження на жандармів, з якими тривалий час спілкувався. Адже він був єдиним членом анархістської організації, який працював на заводі. На прохання матері та адміністрації заводу Кернера 4 липня 1908 р. Махна випустили на волю під заставу у 2 тис. крб. Він знову поринув у діяльність анархістської організації, ніби хотів надолужити втрачене. 26 серпня пристав Караченцев заарештував Махна «за причетність до зграї розбійників і здійснення кількох розбійницьких нападів та вбивство селянина Гури»¹³.

У в'язниці він на відміну від багатьох своїх товаришів по організації тримався стійко і з гідністю, відкидаючи всі пред'явлені йому звинувачення.

1 вересня урядник Рижко перехопив записку, яку Махно спробував передати Левадному. У ній було написано: «Беріть на себе справу». Поліцейські чини дуже зраділи, вважаючи, що це дасть їм можливість пролити світло на запутану справу гуляйпільської групи анархістів і нарешті закрити її. Однак Махно, якого одразу викликали на допит, спокійно пояснив, що хотів всього-навсього порадити Левадному давати правдиві свідчення, а не перекладати свою вину на інших й тим самим заводити слідство в оману.

Махно не падав духом і мріяв про втечу з в'язниці. Невдовзі до рук тюремників потрапила ще одна його записка, на цей раз зашифрована. Проте для досвідчених поліцейських не становило великих труднощів прочитати її. «Товариші,— зазначалося в ній,— пишіть, на чому зупинилися, чи будемо що-небудь організовувати. Сила вся у вас, у нас тільки чотири чоловіки. Да чи ні — і призначимо день. До побачення, привіт усім»¹⁴. Тюремне начальство розцінило її як спробу організувати втечу і посилило охорону в'язнів.

І все ж у Махна та його товаришів жевріла надія на те, що О. Семенюта визволить їх під час переведення з олександрівської до катеринославської тюрми. 5 січня 1910 р. останній здійснив невдалу спробу це зробити на вокзалі, де був впізнаний провокатором Альтгаузенем і сам ледь врятувався від поліції¹⁵.

З 22 по 26 березня 1910 р. обивателі Катеринослава уважно слідкували за ходом судового процесу над «анархістами-комуністами». Вирок, винесений Одеським військово-окружним судом Махну, був суворий — смертна кара¹⁶. 52 дні з жахом чекав він страти, але як неповнолітній був помилуваний. Це сталося не завдяки клопотанням його матері, яка, за свідченням легенди, нібито написала цариці про-

¹¹ Держ. арх. Дніпропетр. обл., ф. 11, оп. 1, спр. 882, арк. 6—7.

¹² Там же, арк. 9.

¹³ Там же, арк. 21.

¹⁴ Новополь Г. Махно и гуляйпольская группа анархистов: (По официальным данным) // Каторга и ссылка.— 1927.— № 5.— С. 75—76.

¹⁵ ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2295, арк. 219—220; Держ. арх. Дніпропетр. обл., ф. 313, оп. 2, спр. 206, арк. 2—3.

¹⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 801, оп. 7/67, спр. 10/59, арк. 132—159.

ханья про помилювання сина і воно потрапило до рук останньої саме у день її народження, а згідно з тодішнім судовим законодавством¹⁷. На все життя він запам'ятав ці страхітливі дні і нерідко сам, коли став знаменитим ватажком, дарував життя приреченим на смерть.

2 серпня 1911 р. у «столинінському» вагоні його разом з іншими 11 каторжниками повезли до Москви, яку він уперше побачив через ґрати знаменитої Бутирки. Махно просидів у цій відомій своїми жорстокими порядками в'язниці з 4 серпня 1911 р. по 2 березня 1917 р.¹⁸ і завдав багато клопоту тюремному начальству, тому з першого і до останнього дня був закутий у кайдани. У камері № 5 доля звела його з відомим анархістом П. Аршиновим, який став його духовним наставником. «В умовах каторги,— писав останній про Махна,— він нічим особливим не відрізнявся від інших, жив, як і всі,— носив кайдани, сидів по карцерах, вставав на перевірку. Єдине, що привертало в ньому увагу,— це його невгамовність. Він постійно перебував у сварках, в репресіях і бомбардував тюрму своїми записками. Писати на політичні і революційні теми було його пристрасстю. Крім цього, сидячи в тюрмі, він любив складати вірші і в цій галузі досяг більшого успіху, ніж у прозі»¹⁹.

Перебуваючи у тюрмі, Махно не втрачав надію втекти на свободу. Спілкувався він з невеликим колом в'язнів, тому дістав кличку «Скромний». Ті, хто знав Махна, відзначали його природну кмітливість і феноменальну пам'ять, завдяки якій він багато почерпнув з прочитаного і в майбутньому міг легко жонґлювати книжковою термінологією і справляти цим самим сильне враження на неосвічене селянство, яке потягнулося до революційної боротьби.

Водночас перебування у тюрмі негативно позначилося на здоров'ї і психіці Махна. Він захворів на туберкульоз і внаслідок цього залишився без однієї легені. З нетерпінням чекав він відзначення 300-річчя династії Романових, сподіваючись на амністію, але коли дізнався, що вона на нього не поширюється, у відчай ледь не покінчив життя самогубством. Першу світову війну, на відміну від багатьох інших арештантів, він зустрів без ентузіазму, розуміючи, що воювати доведеться мільйонам селян, у тому числі його братам, яких він любив. Знав Махно і те, як негативно може вплинути на становище селянських сімей воєнне лихоліття. Адже ще в період російсько-японської війни 1904—1905 рр. його брат Савка воював у Маньчжурії і потрапив у полон. На все життя вкарбувались в його юнацьку пам'ять ті нескінченні місяці, коли вся сім'я з нетерпінням чекала повернення старшого брата додому. Важко сказати, чим би скінчилося перебування Махна за товстими мурами Бутирки, якби не Лютнева революція.

Гуляйпільський диктатор

Вийшовши після повалення самодержавства з тюрми на вулиці Москви, Махно загубився в людському вертепі і зрозумів правоту цезаревих слів, що краще бути першим у провінції, ніж другим у столиці. Після кількох тижнів роботи у Лефортовській анархістській організації, розпрощавшись з П. Аршиновим, він поїхав на батьківщину.

Повернувшись 23 березня в Гуляйполе, Махно в очах односельців постав справжнім героєм. Жадоба діяльності і влади переповнювала його. Він щиро вважав, що своєю боротьбою з експлуататорами сприяв поваленню самодержавства і заслужив значно більшого, ніж інші. Тому, об'єднавши колишніх «експропріаторів» і молодь, яка прагнула покінчити з багатіями, він повів боротьбу з тими, хто після Лютневої революції захопив владу в Гуляйполі. Це були в основному офіцери

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 д-во, 1908, спр. 4754, арк. 5.

¹⁸ ЦДІА м. Москви, ф. 623, оп. 4, спр. 15002.

¹⁹ Аршинов П. Указ. соч.— С. 215.

кулеметної команди 8-го Сербського полку, який тут дислокувався. Вони створили «Громадський комітет» і намагалися втілювати в життя політику Тимчасового уряду.

Махно зажадав створення «Селянського союзу», який мав би право контролювати дії комітету. Він користувався великою підтримкою не лише селянства, яке вбачало в ньому «страждальника за інтереси трудівників села», але й місцевих робітників. Не останню роль відіграв і той факт, що, повернувшись до Гуляйполя, Махно одразу став працювати маляром на заводі «Богатир».

У квітні було створено «Селянський союз» на чолі з Махном. Крім того, він увійшов до складу «Громадського комітету». Добре вивчивши своїх політичних суперників, Махно невдовзі розправився з ними.

Використовуючи всі доступні і недоступні методи, аж до вбивства тих, хто займав вищі за нього посади, як стверджував поплічник Махна О. Чубенко, Махно став справжнім диктатором у Гуляйполі та окрузі. У серпні 1917 р. він очолив Раду робітничих і селянських депутатів, 4 жовтня був обраний головою профспілки деревообробників та металістів, керував рядом інших організацій Гуляйполя, що виникали тоді²⁰.

Анархісти почали звинувачувати свого лідера, який замість руйнування устоїв державності активно добивався обрання в різні органи влади, в зрадї ідеї. На це Махно спокійно відповів, що захоплює владу в інтересах революції. «В силу можливостей,— повчав він,— потрібно викидати буржуазію і займати посади своїми людьми»²¹.

З колишніх анархістів була створена «чорна гвардія», яка тероризувала весь район. До неї увійшли П. Гавриленко, О. Калашников, С. Каретников, П. Петренко, С. Лютий, О. Марченко, О. Чубенко, Ф. Щусь та ін. Майже всі вони були земляками і однолітками Махна, брали участь у першій світовій війні і дослужилися до нижчих офіцерських чинів або були нагороджені георгієвськими хрестами, а в майбутньому стали активними учасниками махновщини. Кожен гуляйполець, писав В. О. Антонов-Овсієнко, вважав своїм обов'язком відзначитися в боях. Цей дух бойового суперництва був притаманний махновщині протягом усієї громадянської війни²². З фронту вони привезли не лише нагороди, вміння воювати, не шкодувати ні свого, ні чужого життя, але й величезну ненависть до представників панівних класів — поміщиків, офіцерів, буржуазії, чиновників, поліції, духовництва. Махнові було складно суперничати з ними і в хоробрості, і в жорстокості. Щоб бути лідером, потрібно було в усьому перевершувати членів «чорної гвардії», і Махно цього домігся. Запалали поміщицькі помістя, садиби колоністів, багато з яких були вбиті.

Рятуючись від безчинств банди Махна, багато землевласників залишали свої маєтки і втікали в інші місцевості. У серпні 1917 р., коли генерал Корнілов мав намір здійснити контрреволюційний заколот, Махно віддав розпорядження конфіскувати в Гуляйполі і найближчих селах всю зброю і передати її бійцям «чорної гвардії», яка значно зросла за рахунок місцевого селянства. Тоді ж Махно провів облік усієї поміщицької землі і розділив її між селянами. Відтоді місцеве селянство тривалий час вважало, що землю воно одержало завдяки діяльності Махна, авторитет якого зростав дуже швидко.

Заперечуючи будь-яку владу, Махно добився ухвалення такої резолюції: «Гуляйпільський районний з'їзд Рад трудящих (відбувся у вересні 1917 р.— В. В.) рішуче засуджує претензії урядів — Тимчасового уряду в Петрограді і Української Центральної ради у Києві — на

²⁰ Держ арх. Запорізької обл., ф. р-53, оп. 1, спр. 7, арк. 381; Літопис революції. - 1928. - № 8. - С. 195.

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 153, арк. 153.

²² Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне. — М.: Л., 1933. — Т. 4. — С. 117.

управління життям трудящих і закликає Ради на місцях, усе трудове населення, яке згуртувалося навколо них, ігнорувати будь-які розпорядження цих урядів. Народ — правитель для себе, у своєму середовищі. Це його споконвічна мрія і настав час втілити її в життя. Віднині вся земля, фабрики і заводи повинні належати трудящим. Трудове селянство — господар землі, робітники — господарі заводів і фабрик»²³.

У банди — свої закони. Зрада або спроба вийти з її рядів карається смертю. Махно, захопивши поліцейські архіви, дізнався, хто видав у 1910 р. членів «Спілки бідних хліборобів», і жорстоко розправився з ними, показавши тим самим, що чекає нинішніх його поплічників у разі зради. «Я вважав це настільки важливим, — зазначав він, — що готовий був відійти на деякий час від усякої іншої роботи»²⁴. Цікаво, що в деяких жандармських документах є свідчення про те, що сам Махно був певною мірою причетний до розгрому «Союзу бідних хліборобів», хоча зробив це ненавмисно. Сидячи у 1909 р. в олександрівській тюрмі, Махно стійко тримався на допитах і не видав жодного з своїх колег, але у камері розповів якомусь Арону Сидурі про вбивство анархістами «гуляйпільського Шерлока Холмса» — пристава Караченцева. Крім того, для достовірності своєї розповіді він вказав ще й точну адресу одного з учасників цієї акції — С. Кравченка. Невдовзі розповідь Махна стала відомою жандармам. Сидура був переведений до псковської тюрми і під час допиту переказав розповідь Махна про діяльність гуляйпільської групи анархістів. Псковські жандармські чини, не гаючи часу, передали цю інформацію своїм колегам з Катеринослава. Відомості про це містилися в документах Катеринославського губернського жандармського управління²⁵.

Суворі закони банди поширювалися не лише на рядових її членів, а й на ватажків. Ще до ув'язнення Махно покохав місцеву дівчину Ньюсю. Сидячи в Бутирці, писав їй ніжні листи, через свою матір передавав привіти, мріяв про зустріч. А коли повернувся в Гуляйполе і став першою людиною на селі, вирішив одружитися. Невдовзі у молодих народився син. Сім'я відволікала Махна від «боротьби з буржуазією». Це бентежило старих і нових його поплічників. Тому вони заарештували молоду дружину Махна і, незважаючи на його рішучі протести, під страхом смерті змусили її назавжди залишити Гуляйполе. Так безслідно зникла перша дружина і син грізного в майбутньому «батька». Начштабу Махна В. Білаш висловив припущення, що вони були таємно вбиті членами «чорної сотні»²⁶.

Перемогу Великого Жовтня і проголошення Радянської влади на Україні Махно зустрів схвально. В нього й не було іншого виходу, оскільки революцію підтримали селянські маси, захищати інтереси яких він взявся. Авторі численних праць про Махна, виданих на Заході, стверджують, що в цей період він «відчував на собі величезний вплив з боку більшовницької пропаганди, яка швидко поширювалася»²⁷. Це було дійсно так, бо, як писав пізніше про перші місяці існування влади Рад Голова Раднаркому України Х. Г. Раковський, українське селянство було охоплене «більшовницькою стихією»²⁸. Махно ж, прагнучи стати справжнім ватажком селянських мас, змушений був поділяти їх симпатії. «Я стверджую з життєвого досвіду районів, за якими я серйозно слідкував, — писав він згодом, — що у перші два місяці, а

²³ Махно Нестор. Русская революция на Украине: (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). — Париж, 1929. — Кн. I. — С. 71—72.

²⁴ Там же. — С. 20.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2579, арк. 261.

²⁶ ЦДІА м. Москви, ф. 623, оп. 4, спр. 15002, арк. 56—57; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 247.

²⁷ Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno: An aspect of Ukrainian revolution. — P. 73.

²⁸ Коммунист. — 1921. — 7 нояб.

саме у листопаді та грудні, торжество Жовтневого перевороту в Росії українськими трудівниками на місяцях тільки віталосся»²⁹.

Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. він розпочав боротьбу в Гуляйполі проти прибічників Центральної ради, в яких вбачав серйозних суперників. 18 листопада 1917 р. вони організували в селі урочистості з приводу проголошення Української Народної Республіки. 280 гуляйпольців записалися до «вільного козацтва», для потреб фронту було зібрано 3 вагони хліба³⁰. Махно дратував сам факт діяльності представників Центральної ради в повіті. Одного разу він прямо заявив про це «чорній сотні» і зажадав вибити їх з Олександрівська³¹.

Центральна рада підтримувала контрреволюційний заколот отамана Каледіна, пропускала на Дон козачі частини і ударні батальйони з Південно-Західного та Румунського фронтів, а також офіцерів та юнкерів, які поповнювали білогвардійські частини. Комуністична партія і Радянський уряд, очолюваний В. І. Леніним, закликали трудящі маси до рішучої боротьби проти військ Каледіна і Центральної ради. Для розгрому білогвардійської контрреволюції було створено Південний фронт на чолі з В. О. Антоновим-Овсієнком, де воювали червоногвардійські загони з Петрограда, Москви та деяких районів Центральної Росії, а також революційно настроєні солдати. Велику допомогу їм подавали місцеві загони Червоної гвардії. Особливо активізувалася боротьба трудящих України проти контрреволюційних сил після встановлення влади Рад у республіці.

У цей період Махно, по суті, вперше виступив на боці Радянської влади. Разом з червоногвардійськими загонами Олександрівська він брав участь у роззброєнні козаків, які їхали з фронту на Дон до отамана Каледіна. Проте діяв Махно не дуже активно. Командування загonom він доручив братові Саві, а сам займався переважно пропагандистською діяльністю.

У дні кайзерівської навали

Наприкінці січня 1918 р. Центральна рада, збройні сили якої були розгромлені радянськими військами, підписала з Німеччиною та її союзниками угоду, спрямовану проти першої в історії держави робітників і селян. Кайзерівська Німеччина намагалася, за словами В. І. Леніна, «... задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії»³², виношуючи плани пограбування і колонізації східних районів, розпочала наступ на величезній території від Балтики до Чорного моря. На заклик В. І. Леніна «Соціалістична вітчизна в небезпеці!» на боротьбу проти німецько-австрійської навали піднялися революційні сили країни. Однак молода Республіка Рад не могла протистояти інтервентам і змушена була, щоб завоювати необхідний перепочинок, підписати грабінницький Брестський мир. Після його укладення Радянська Росія вже не могла відкрито допомагати українському народові у боротьбі з інтервентами. Проте на захист Радянської України стали червоногвардійські загони, що брали участь у розгромі каледінщини. Головнокомандуючий радянськими військами на півдні Росії В. О. Антонов-Овсієнко увійшов до складу Радянського уряду республіки — Народного Секретаріату і очолив революційні війська на Україні. Розрізнені червоногвардійські загони були об'єднані в п'ять армій. З 1 березня по 15 квітня 1918 р. на Україну було надіслано з

²⁹ Махно Нестор. Русская революция на Украине.— Кн. I.— С. 99.

³⁰ Народне життя.— 1917.— 1 груд.

³¹ Літопис революції.— 1928.— № 3.— С. 96.

³² Ленін В. І. Соціалістична вітчизна в небезпеці! // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 343.

РСФРР 112 тис. гвинтівок, 378 кулеметів, 150 мінометів, багато боеприпасів³³. Однак переважаючі сили окупантів і Центральної ради, долаючи опір радянських військ, просувалися вглиб України.

Махно різко виступив проти політики Центральної ради, звинувативши її у зраді інтересів революції, і одночасно підтримав підписання Брестського миру, вважаючи його одним з найбільш розумних і тактичних маневрів у тій ситуації.

Селянство, яке отримало землю і більше думало про весняну сівбу, ніж про збройний опір, не дуже поспішало поповнювати махновські загони. До того ж українські буржуазні націоналісти розпустили чутки, нібито німці везуть ешелони мануфактури, інші необхідні в побуті товари, які будуть дешево розпродувати. Деякі агенти Центральної ради, навпаки, залякували селян тим, що австро-німецькі війська спалюють села, мешканці яких чинять опір окупантам.

Махно розумів, що, лише маючи численні добре озброєні загони, він становитиме реальну силу, тому, крім своїх анархістів, він вербував солдатів, що поверталися з фронту. Однак озброїти їх могли тільки радянські війська, які вели бойові дії проти Центральної ради та іноземних інтервентів.

У березні 1918 р., дізнавшись, що в Пологах перебуває начальник південних резервних радянських військ О. М. Беленкевич, Махно запросив його до Гуляйполя, розповів про свою нелегку долю царського в'язня, боротьбу проти поміщиків і колоністів, уміло показав, чого досяг, а на завершення навіть влаштував парад свого війська. Беленкевич був вражений побаченням і у запалі вигукнув: «Гуляйполе — це маленький червоний Петроград!» Він виділив Махнові 3000 гвинтівок, 2 вагони патронів, 6 гармат і 9 вагонів снарядів³⁴.

Навесні 1918 р. Махно боявся сам командувати військом, адже жодного дня не був на військовій службі. Тому довірив цю справу офіцерам. Проте, коли до Гуляйполя наблизилися німці, ті вирішили видати Махна окупантам. Його встиг попередити про наміри зрадників В. Шаровський, завдяки чому йому вдалося втекти. Свого рятівника Махно згодом призначив командиром артилерії. Приставши до одного з червоногвардійських загонів, що відступали на схід, Махно рушив у напрямку Таганрога. Відтоді він ніколи не довіряв офіцерам і завжди жорстоко з ними розправлявся. Так описали втечу Махна з Гуляйполя його поплічники О. Чубенко і Н. Зуйченко. Сам він стверджував, що у той час, коли готувалася оборона села, його викликав командуючий 1-ю революційною армією, яка вела бої з німецькими військами в районі Нікополь-Олександрівськ, П. В. Єгоров. З командармом у с. Федорівці Мелітопольського повіту, де розміщувався його штаб, Махно не зустрівся, оскільки той переїхав до Волновахи. Тут Махно і дізнався, що гуляйпільці без бою здали село німцям і гайдамакам. Після цього йому нічого не залишалося, як приєднатися до відступаючих³⁵. Серед них було багато його старих друзів-анархістів, яких очолювала Маруся Никифорова. Не міг Махно бути на других ролях, а тому залишив загін і подався до Москви. Таким чином, з приходом кайзерівських окупантів Махно втратив у Гуляйполі і окрузі свій вплив. Зазнали краху й усі здійснені ним і його поплічниками перетворення. В маєтки повернулися поміщики і колоністи, які за допомогою окупантів відібрали у селян землю, майно і реманент, вчинили криваву розправу над ними. Характеризуючи діяльність свого учня з березня 1917 до квітня 1918 р., П. Аршинов писав: «Серед місцевих селян він у той час завоював величезну популярність, однак на тлі російської дійс-

³³ Петров В. И. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. — М., 1988 — С. 64.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 133, арк. 5.

³⁵ Махно Нестор. Русская революция на Украине. — Кн. I. — С. 201—211; Записки Нестора Махно // Анархический вестник. — 1923. — № 1.

ності, коли революція висунула низку енергійних натур, він нічим особливим не вирізнявся»³⁶.

Кінець квітня і травень Махно подорожував по містах Південної Росії і Поволжя. Він побував у Таганрозі, Ростові-на-Дону, Царицині, Саратові, Астрахані, потім знову опинився в Саратові, звідки вирушив до Москви. Скрізь він намагався встановити зв'язок з місцевими анархістами, видаючи себе за політкаторжанина, активного борця проти тих, хто хотів задушити революцію і реставрувати монархію. В Саратові Махно, хоча і з великим зацікавленням, дізнався про те, що 28 квітня німці розігнали збанкрутілу Центральну раду і поставили на чолі української держави гетьмана П. П. Скоропадського. З одного боку, Махна порадувала ця звістка, бо ніби підтвердила правильність його боротьби проти Центральної ради, а з іншого, — він розумів, що відродження гетьманщини є кроком до відновлення монархічних порядків.

Поїзд, в якому їхав Махно, через відсутність палива на кілька днів зупинився у Тамбові. Махно уважно прислухався до розмов про життя у столиці. Дізнавшись, що її населення голодує, він накупив для себе повну валізу білого хліба. З таким багажем і револьвером за пахуою він з'явився у перших числах червня в Москві.

Першопрестольна за рік різко змінила своє обличчя. З середини березня 1918 р. вона стала столицею Радянської Росії. Махно зустрівся зі своїм старим товаришем П. Аршиновим і дізнався про розгром у квітні органами ЧК анархістів у Москві та Петрограді. Як відомо, протягом певного часу після перемоги Великого Жовтня Радянська влада не переслідувала так званих «ідейних анархістів», які у дні революції виступали проти Тимчасового уряду, заявляючи, що борються за інтереси трудящих. Однак у міру зміцнення робітничо-селянської влади анархісти розпочали кампанію наклепів на більшовиків, повели шалену пропаганду за руйнування основ державного устрою, заперечення будь-якої влади, стали на шлях розбою і насильства. До своїх лав вони почали залучати не лише карних злочинців, але й запеклих ворогів революції. Розгул анархії використовувала іноземна та внутрішня контрреволюція для дискредитації Радянської влади, стверджуючи, що анархія — породження Жовтневої революції, і немає сили, яка б могла її приборкати. За таких обставин ЧК на чолі з Ф. Е. Дзержинським провела ряд операцій по знешкодженню анархістів, які, по суті, перейшли у табір зятих ворогів соціалістичної революції.

Махно обурювався діями Радянської влади, хоча в глибині душі вважав міських анархістів зрадниками великої ідеї, бо був твердо переконаний, що справжній анархіст мусить не відсиджуватися в столиці, а йти на село і піднімати селянські маси на революційну боротьбу.

П. Аршинов організував зустріч Махна з Кропоткіним, яка відіграла важливу роль у долі гуляйпільського анархіста — можливо, вперше він відчув себе особою, здатною вершити історичної ваги справи. Побував він і в залі засідань Всеросійського з'їзду профспілки текстильників, який проходив під головуванням Максима Горького, слухав виступи лідерів лівих есерів М. Спиридонової і Б. Камкова.

Махнові не можна відмовити у певній політичній прозорливості. Коли 6 липня у Москві під час роботи V Всеросійського з'їзду Рад спалахнув лівоесерівський заколот, свідком якого він став, Махно заявив, що «більшовики розіб'ють їх одним авторитетом Леніна і Троцького»³⁷. Авантюра лівих есерів була досить швидко придушена як у Москві, так і на Східному фронті, де командарм Муравйов підняв повстання. Вірогідно, що саме у ці дні Махно зустрічався з одним із ке-

³⁶ Аршинов П. Указ. соч.— С. 215.

³⁷ Махно Нестор. Под ударами контрреволюции (апрель—июнь 1918 г.).— Париж, 1936.— Кн. II.— С. 112.

рівників лівоесерівського заклоту Д. І. Поповим, колишнім балтійським моряком-анархістом. Після придушення збройного виступу останній був оголошений Радянською владою ворогом трудящих і заочно засуджений революційним трибуналом до страти. У 1919 р. він з'явиться у лавах махновщини і буде уособлювати найбільш контрреволюційні її сили.

Дізнався, звісно, Махно і про те, що з 5 по 12 липня 1918 р. у Москві проходив I з'їзд КП(б)У, на якому була створена Компартія України — складова частина РКП(б). Він не міг подумати, що це була саме та сила, з якою йому доведеться вести багаторічну жорстоку боротьбу, що закінчилася нищівною поразкою «батька».

Махно регулярно читав пресу, де все частіше з'являлися повідомлення про кривавий терор кайзерівських окупантів і гетьманців на Україні та про опір, який чинили загарбникам і їх пособникам українські робітники та селяни. Особливо пильно слідував він за повідомленнями про селянські повстання, які спалахнули на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині та в інших губерніях України.

Тим часом Махно роз'їжджав на прольотці по Москві, зустрічаючись то з анархістами, то з есерами, то з представниками більшовицької партії.

Саме тоді довелось Махнові бачити секретаря Московського комітету партії В. М. Загорського, М. І. Бухаріна, який, до речі, провів його у прийомну Голови ВЦВК Я. М. Свердлова. Махно навіть перекинувся кількома словами з Миколою Івановичем про становище на Україні та про те, як він добрався до Москви. Потрапивши без всяких перепон у Кремль, а потім до президента Радянської Росії, Махно переконався, що про більшовиків розпустили багато безпідставних пліток. Напередодні його візиту до ВЦВК московські анархісти попереджали, що до більшовицьких лідерів практично не пробитися, бо вони перебувають під посиленою охороною. Здивував Махна і теплий прийом Я. М. Свердлова. Анархіст з Гуляйполя, який говорив про те, що мріє повернутися в рідні краї, щоб продовжувати боротися з ворогом, також справив на Голову ВЦВК приємне враження.

— Ви ж зовсім не схожі на анархістів, — сказав він Махнові, — які тут (в Москві) осіли було на Малій Дмитровці³⁸.

Я. М. Свердлов вирішив влаштувати Махнові зустріч з В. І. Леніним, щоб той проінформував вождя про становище селянства на Півдні України.

«Наступного дня, рівно о першій годині, — згадував Махно, — я був знову в Кремлі у товариша Свердлова. Він провів мене до Леніна. Той зустрів мене по-батьківськи: однією рукою взяв за лікоть, другою, злегка торкаючись мого плеча, посадив у крісло... Сів напроти мене й заходився розпитувати. Із яких я країв? Як селяни сприйняли гасло «Вся влада Радам!» на місцях? Як вони організували відсіч супротивникам цього гасла? І чи бунтували селяни проти контрреволюційних німецьких військ? Якщо так, то чого їм бракувало, щоб злитися з червоногвардійцями (боротьба ж за наші спільні досягнення)?

Відповідав коротко.

Ленін же, з притаманним організаторові й керівникові вмінням, намагався так продумувати свої запитання, щоб я найдетальніше зупинявся на них»³⁹.

Цей факт не відображено в біографічній хроніці вождя і тодішній пресі. Однак, враховуючи, що Махно вже тоді вважав себе справжнім захисником трудового селянства, можна припустити, що Нестор прагнув зустрітися з В. І. Леніним. З другого боку, добре відомо, яке значення надавав Володимир Ілліч розмовам із людьми, дізнаючись

³⁸ Там же.— С. 125.

³⁹ Там же.

від них про становище на місцях, про настрої народних мас. Тому керівник Радянської держави, природно, міг піти назустріч бажанню анархіста й мати з ним розмову. За твердженнями зарубіжних авторів, Махно пішов з ленінського кабінету із змішаним почуттям обурення й захоплення. Ленін як особистість справив на анархіста величезне враження (він неодноразово в спогадах повторював словосполучення «мудрий Ленін»), але Махно вирішив, що саме вождь більшовиків — ініціатор утисків анархістів у Москві та інших містах.

Розмова з головою Радянського уряду, очевидно, прискорила від'їзд Махна на Україну для боротьби проти австро-німецьких загартників і гетьманських властей.

Будучи в Москві, Махно на власні очі побачив, що відкрита боротьба проти влади Рад становить велику небезпеку для будь-яких контрреволюційних сил і зробив відповідні висновки на майбутнє.

Одержано 10.02.1989

(Далі буде)

В первой части документального очерка, посвященного одной из наиболее загадочных фигур гражданской войны в СССР, предводителю кулацкой контрреволюции, показаны условия и обстоятельства, в которых формировались личность и мировоззрение будущего крестьянского «батки», рассказывается о его деятельности в гуляйпольской анархистской организации «Союз бедных хлеборобов» в 1906—1908 гг., пребывании в Бутырской тюрьме, освещается предыстория махновщины с марта 1917 по апрель 1918 г.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

В. І. Подев (Лисичанськ)

До історії відкриття кам'яного вугілля в Донбасі

Наприкінці першої чверті XVIII ст. було відкрито Донецький басейн. У 1722 р. російський рудознавець Григорій Капустін повідомив про розшукані ним на Дону у козацьких містечках поклади кам'яного вугілля. 28 грудня того ж року Берг-колегія відправила його та солдата М. Стівцова: «...На Дон, в казачьих городках близ Кундючьих городка в Оленьих горах да в Воронежскую губернию близ города Середы под село Белгородье того каменного угля и руд копать в глубину сажени три и более и, накопив пудов по пяти, привезти к Москве...»¹ Він виконав доручення й привіз зразки руди та вугілля, але іноземні спеціалісти дали негативну оцінку їх якості. Берг-колегія почала готувати нову експедицію. Очолити її запросили англійця Ніксона. Г. Капустін теж увійшов до її складу. Він мав показати місця, де брав вугілля та руди. Тут важливо підкреслити таку деталь: місцевість (Кундючі містечка на Оленьких горах) у документах колегії та у звітах Г. Капустіна була окреслена досить точно. Знаходилася вона у східній частині Донбасу, у межах нинішньої Ростовської, а Білогір'я — у Воронежській області². У той час, у кінці 1721 р., бахмутські солеварні відшукали кам'яне вугілля в самому центрі Донбасу — у Бахмутській провінції. 20 січня 1722 р. до Берг-колегії було відправлено «для объявления разных руд для проб в двух боченках да еще в боченке земляного угля, которые де обысканы близ Бахмутских соляных заводов»³. Через два роки, 23 січня 1724 р., з Бахмута * від лантрата М. Вепрейського та капітана С. Чиркова у Санкт-Петербург на ім'я Петра I надійшло донесення. У ньому повідомлялося, що з Белгородської провінції до Бахмута для добування й апробації «вновь изысканных земляных углей и соляных вод... прислано 194 человека. И теми работными людьми оное угодье окапывано в горе по мере: в длину пятнадцать сажен, в высоту десять сажен. И оное земляное угодье употребляется ныне на бахмутские соляные заводы в казенные кузницы на латание солеваренных сковород и на другие поделки». Далі мова йшла про те, що бахмутські солеварні варили сіль на річці Біленькій у Рибінському полку «від Рибного на відстані півтора верст, а також у Бахмутській провінції на річці Красній»⁴. Разом з донесенням Вепрейський та Чирков відправили до державної камор-колегії ** зразки розшуканих ними вугілля, руди та вивареної солі. Вони також запитували, що їм слід робити надалі. У реєстрі, підписаному ними, йшлося про те, що для апробації були направлені «уголья земляного і руд, которые изысканы в урочище Скелеватое, расстоянием от Бахмута в двадцати пяти верстах, руда,

¹ Центр. держ. арх. стародав. актів СРСР (далі — ЦДАДА СРСР), ф. 271, оп. 1, спр. 91, арк. 346 зб.

² Детальніше про це див.: Укр. іст. журн.— 1972.— № 6.— С. 159—160.

³ ЦДАДА СРСР, ф. 271, оп. 1, спр. 629, арк. 71.

* Бахмут — нині м. Артемівськ Донецької області.

⁴ Открытие и начало разработки угольных месторождений в России.— М.: Л., 1952.— С. 58.

** Камор-колегія — одна з центральних установ у Росії, що відала прибутками держави. Створена за указом Петра I у 1717 р. Пройснувала до 1775 р.

что изыскана в урочище на речке Беленькой расстоянием от Бахмута в пятидесяти верстах... Черной земли, подобно камню, двенадцать фунтов. Изыскано на указанной речке Белинка»⁵. За визначенням пробірного майстра Вейса, бахмутські руди «нічого не вміщували». Це була порожня порода. Тільки проби вугілля він оцінив позитивно. У його заключенні зазначено: «№ 4. Черная земля, подобная камню. Взята на той же речке Беленькой,— уголь хороший»⁶. Цей висновок підтвердив і Ніксон, який 5 травня 1724 р. записав: «Показывали мне уголь в коллегии, которое я опробывал. И оное является изрядное. Он сравнивает его с лучшим английским»⁷. Відомості про бахмутське вугілля виявилися настільки важливими, що Берг-колегія вирішила доповнити вже розроблений маршрут пошуків новим пунктом. Експедиція мала з Москви їхати до Переяславської провінції на Рязанщині, а потім «в Воронежскую губернию, казачьи городки на Оленьих горах и в село Белогорье на Осеред. И как оные места осмотрены будут, ехать в Бахмутскую провинцию»⁸.

У майбутньому поїздку до Кундрючих містечок на Оленьих горах з цього маршруту було виключено. Пояснити це допоможе лист Ніксона, надісланий адміралу Гордону, в якому він 7 грудня 1724 р. з Білогороддя⁹ писав: «Вчерашнего дня прибыли сюда два человека из коллегии. Оных людям велено со мною в Бахмут ехать для сыскания угля, отсюда 400 верст»⁹. Експедиція звідти відразу ж відправилася до Бахмутської провінції.

У фонді Берг-колегії зберігаються два донесення Ніксона про результати пошуків кам'яного вугілля у Бахмутській провінції. Одне з них, яке було написано в Бахмуті у січні 1725 р., частково використане у книзі «Открытие и начало разработки угольных месторождений в России» під редакцією А. О. Зворикіна (хоча там і не сказано, що мова йде про донесення Ніксона). Воно допомагає з'ясувати, що експедиція прибула до Бахмута в грудні 1724 р. А звідти, як розповідає Ніксон, «отвез меня шляхтич да сержант 60 верст, где греб уголь буровом, которые, уголь, лежат в толщину 45 дюймов под горой. Однако оные уголь никакого прямого распространения не имеют. По тому месту на стороне реки еще 39 футов бурил и также там уголь нашел, над которыми лежит крепкий камень. Оные уголь не такие добрые, как те, которые мне смотреть показаны, которые будто от Бахмута взяты. Может быть, что оные под горою долго будут, ибо фундамент на горе имеет вид хороший и, как я чаю, то оные уголь лежат по тому фундаменту и долго протянутся. Я надеюсь, что здесь можно добрый угольный завод завести. И есть еще два другие места, одно расстоянием отсюда 3 версты, а другое одна верста, которые та-кож угольные признаки имеют».

Далі Ніксон повідомляв, що звідти він поїхав «на Скелевое, 25 верст от Бахмута, и нашел новое уголь. На там уже все уголь, которое не было залито водой, забрано, и кажется мне, что уголь под водой есть. И того ради надобно ров вырыть и огребу на другой стороне сделать...»¹⁰ В донесенні Ніксон не уточнив назву того місця, де він виявив вугілля, вказавши лише відстань до нього від Бахмута. Автор цієї замітки виявив в архіві ще один цікавий документ — рапорт Ніксона від 25 травня 1725 р., в якому йшлося про наслідки роботи експедиції у с. Петрово (на Рязанщині), в Білогір'ї та Бахмутській провінції. Він писав: «При речке Белинке нашел я уголь, и оные

⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 271, оп. 1, спр. 629, арк. 188—188 зв

⁶ Там же, арк. 190.

⁷ Там же, арк. 191.

⁸ Там же, арк. 193.

⁹ Сучасна назва — Білогір'я (Воронезька область). У документах Берг-колегії частіше писали «Білогороддя», а у листах Ніксона — «Бела город».

¹⁰ Там же, арк. 465.

¹¹ Там же, арк. 445—446.

лежат под водою. И ежели вниз до угля копано будет, то имеетца надеяние хорошее, ибо около тамошнего места есть фундамент изрядной». У третьому пункті його рапорту повідомлялося, що «при вышеписанной речке разстоянием от того 3 версты обретается уголье, которое примешано с шифером. И от того оные уголья неясно горят, а буде повелено будет у того уголья впредь работать, то, может, шифер от того буде менее быть и уголье будут хорошие, ибо вверху есть фундамент добрый»¹¹. На перший погляд, може здатися, що місця, де вперше було відкрито поклади кам'яного вугілля в Бахмутській провінції, названі досить точно. Вказано урочище та відстань від Бахмута. Що ж до Скельового, то в ньому сумнівів немає. А ось відносно річки Белінки не все було зрозуміло. Історики неодноразово зверталися до питання про відкриття кам'яного вугілля в Донбасі. Вони намагалися визначити і його місцезнаходження у Бахмутській провінції. А. О. Скальковський приблизно назвав район сучасного м. Лисичанська. Щоправда, він пов'язував це з мандрівкою Г. Капустіна на Дон, у козаці містечка на Оленячих горах, с. Білогір'я¹², що ще більше заплутало справу.

А. О. Зворикін та інші дослідники зробили необхідні уточнення і з'ясували, що перші пошуки кам'яного вугілля та руд Капустін здійснив за межами Бахмутської провінції. (Тобто вони усунули внесену А. О. Скальковським плутанину). Але виникла інша проблема: де, в яких місцях бахмутські солевари та Ніксон розшукали вугілля? Що це за річка Белінка?

У названій вище книжці під редакцією А. О. Зворикіна про все це сказано так: «Судячи з донесень, перші розвідки були проведені у 60-ти верстах від Бахмута поблизу річки Белінки, на північний схід від Бахмута (очевидно, у районі сіл Білогір'я — Привільне, про які йдеться у вищезазначеній статті А. О. Скальковського). Там було виявлено пласт вугілля товщиною 45 дюймів (1,14 м)...»¹³.

Слід сказати, що в жодному з архівних документів не вказано напрямку від Бахмута до річки Белінки. У наведеному вище уривку слова «на північному сході від Бахмута» дописані самим А. О. Зворикіном або його безіменними співавторами. У той же час район перших розвідок вугілля він визначив приблизно. Вчений повторив помилку А. Скальковського (хоча і відносно іншого часу), яку сам же розкритикував. Не маючи інших джерел, багато хто з дослідників прийняв його припущення за істину. Автор даної замітки теж не був винятком.

На яких доказах ґрунтувалася ця здогадка? Особливо притягальним виявилось урочище Лисячий байрак, де в 1795 р. було закладено першу в Донбасі шахту і згодом виник Лисичанськ. У зв'язку з початком промислової розробки кам'яного вугілля цей район став досить відомим. На користь цієї здогадки свідчив незаперечний факт, що шахта ця в Лисячому байраці була неподалік від річки Верхня Біленька.

Та чи досить цих даних, щоб погодитися з припущенням А. О. Зворикіна? Безумовно, ні, бо байрак все ж таки ближче до річки Сіверський Донець, знаходиться на відстані 500 м від неї*. Якби Вепрейський і Чирков брали вугілля в цьому місці, а експедиція перебувала саме тут, то в їхніх донесеннях називався б Сіверський Донець. Такий орієнтир не міг би залишитися непоміченим.

Отже, у згаданих документах ішлося про іншу річку під назвою Белінка. Тим більше, що в межах Бахмутської провінції, котра

¹¹ Там же, арк. 396—396 зв.

¹² Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края.— Одесса, 1853.— Ч. 2.— С. 508—509.

¹³ Открытие и начало разработки угольных месторождений в России.— С. 44.

* Байрак також знаходився неподалік від річки Верхня Біленька, але на відстані шести кілометрів від неї.

тоді охоплювала значну частину території сучасних Донецької та Ворошиловградської областей, протікало багато річок з аналогічними або ж схожими назвами. Серед них — Верхня Біленька та Нижня Біленька, що несли свої води у Сіверський Донець, Біленька, яка вливалася в Казанний Торець, Біла — у Лугань. Де ж, на якій з них було відкрито вугілля?

Відповідь на таке запитання допоможуть дати документи, виявлені автором цих рядків в архіві. Насамперед це план «Городни буераки, речка Белинка, от города Бахмута 50 верст»¹⁴. Не можна не побачити, що вже сама назва річки, особливість її написання та відстань від Бахмута вказують на зв'язок документа з повідомленнями солеварів та Ніксона. Підготував його сучасник Г. Капустіна, син віце-президента Берг-колегії бергмайстер Г. У. Райзер. На плані показані верхня течія р. Белинки та р. Чорнушина, яка впадала в неї. Із сучасних картосхем відомо, що Чорнушина (Чорнуха) бере свій початок неподалік від м. Дебальцеве Донецької області і вливається в р. Білу (притока Лугані) біля с. Малоіванівка, у 4-х км від Зоринська Перевальського району Ворошиловградської області. Біля її витоків ще у XVIII ст. виник населений пункт, який нині відомий як шахтарське селище Чорнухіне.

Тут на шляху дослідників трапляється ще одна загадка: у згаданих вище документах йдеться про р. Белинку. І на плані показано, що р. Чорнушина впадає в неї. А от мешканці тих місць знають, що Чорнушина (Чорнуха) вливається в р. Білу. Відгадати цю таємницю допоміг ще один план — «Бахмутский дистрикт»¹⁵. Згідно з ним, річка, яка несе свої води у Лугань (її нині називають «Біла»), на початку XVIII ст. мала назву «Белинка». Саме тут у 20-х роках XVIII ст. і було відкрито поклади кам'яного вугілля.

На плані «Городни буераки, речка Белинка, от города Бахмута 50 верст» позначено певну кількість шурфів, стародавні горни й 2-а рови. Всі вони — сліди діяльності людей, які шукали, видобували в тих місцях вугілля і залізну руду. Порівнявши стару схему із сучасним планом місцевості, неважко визначити, що ці шурфи, рови й горни були на околицях нинішнього селища робітників Ящикове Перевальського району Ворошиловградської області. У давні часи там населеного пункту не існувало*. На відстані двох кілометрів від селища, на горі (чи не про неї згадувала експедиція?) в 1910 р. було закладено шахту № 11, яка вже не діє. Нині неподалік від цього місця працює шахта «Україна».

Таким чином, кам'яне вугілля у Бахмутській провінції було відкрите місцевими солеварами, а в грудні 1724 р. — обстежене експедицією Ніксона не на р. Верхня Біленька, як раніше вважалося, а на р. Біла — колись вона мала назву «Белинка», — що впадає в Лугань. Це територія сучасного Перевальського району Ворошиловградської області.

Одержано 17.02.87

¹⁴ ЦДАДА СРСР, ф. 271, плани й креслення, № 360.

¹⁵ Там же, № 358.

* Вже у 1795 р. там робилися спроби видобувати вугілля.

НАШ КАЛЕНДАР

К. Ю. Гломозда (Київ)

РОСІЙСЬКА АРМІЯ ЧАСІВ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

(До 280-річчя битви)

27 червня (8 липня) 1709 р. війська Петра I завдали нищівної поразки Карлу XII, який у ході Північної війни «...зробив спробу вторгнутися в Росію; цим він погубив Швецію і наочно показав неприступність Росії»¹. Перемога, здобута під

Полтавою, стала переломним моментом у затяжних військових діях, зміцнила перетворення, які у той час здійснювалися в Російській державі, забезпечила останній міцні політичні позиції у тодішній Європі і поклала край спробам відірвати Україну від Росії. Дана публікація має на меті ознайомити читачів з тим, що собою являла російська армія, яка билася під Полтавою, з точки зору її організації.

Спосіб ведення бойових дій обумовлювався рівнем військової техніки того часу. Запровадження порівняно швидкострільної зброї спричинило розвиток лінійної тактики, яка давала можливість діяти одночасно якомога більшою кількістю рушниць і була засвоєна в XVII ст. арміями Європи. Головна мета військових реформ у Росії на початку XVIII ст. полягала в пристосуванні армії до тогочасних вимог. Структура частин і з'єднань, зброя і спорядження, тактичні прийоми і стратегічне мистецтво протягом Північної війни постійно вдосконалювалися, і розгром армії Карла XII, яка вважалася непереможною, — об'єктивне свідчення досягнутого у цих відношеннях рівня.

Піхота російської армії складалася з «польових» (на відміну від гарнізонних) піхотних полків, які з 1708 р. називалися у переважній більшості за «провінціями і містами», хоча деякі і зберігали назви за прізвищами командирів. Два-три полки об'єднувалися у бригаду, три останні складали дивізію («генеральство»). Полк складався з двох батальйонів (деякі — з трьох), кожний з них — з чотирьох фузілерних рот. Крім того, полк мав також гренадерську роту. Протягом 1708—1709 рр. у переважній більшості піхотних полків гренадерські роти були вилучені, і в кожній дивізії з них створювався гренадерський полк. Штатна чисельність піхотного полку була остаточно встановлена в 1711 р.: 1120 рядових, 80 унтер-офіцерів, 40 офіцерів, 247 чол. нестройової обслуги².

Серед піхоти вирізнялися найбільш боєздатні, улюблені полки Петра I — Лейб-гвардійські Преображенський і Семеновський. Перший складався з чотирьох батальйонів і особливого артилерійського підрозділу — бомбардирської роти, другий — з трьох батальйонів. Гвардія була школою офіцерських кадрів для решти частин. Разом з трибатальйонним Інгерманландським і Астраханським полками вона складала особливу бригаду «кінної піхоти»: її солдати здійснювали переходи верхи на конях, хоча билися у пішому строю. Їхня рухомість проявилася в бою при Лісній проти шведського корпусу Левенгаупта й під час переслідування відступаючих від Полтави шведів до Переволочни.

Точна кількість російських полків, які брали участь у Полтавській битві, досі потребує уточнення, оскільки багато документів того часу не збереглося. Деякі автори вказують, що при Полтаві діяло загалом 39 піхотних частин (включаючи гарнізон обложеного шведами міста)³,

¹ Енгельс Ф. Зовнішня політика Російського царизму // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 17.

² Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке.— М., 1958.— С. 40.

³ Див.: П-к П-в. О войсковых частях, принимавших участие в «Генеральной баталии под городом Полтавой» 27-го июня 1709 г. (По арх. изысканиям) // Воен. сб.—

або 45 піхотних і один стрілецький полки⁴. Прийнято вважати, що напередодні Полтавської битви у складі польової армії було 28 піхотних полків, які нараховували 58 батальйонів⁵.

Білгородський полк обороняв славнозвісні редути; гвардійські Преображенський і Семенівський полки, піхотні Інгерманландський, Астраханський (з «кінної» бригади М. М. Голіцина), Київський, Шліссельбурзький, Нарвський, Новгородський, Бутирський (дивізія А. І. Рєпніна), Московський, Сибірський, Псковський, Казанський, Вологодський та Нижегородський з дивізії Л.-Н. Алларта, гренадерські полки Більса, Буша і Лассі (всього 42 батальйони) становили «ордер-де-баталь» на завершальній стадії битви. Тобольський, Копорський і полк Фіхтенгейма під командуванням С. Ренцеля (5 батальйонів) брали участь у розгромі колон шведських генералів Рооса і Шліппенбаха, в захопленні ворожих укріплень під Полтавою. Ростовський полк і гренадери де Буа (3 батальйони) були відряджені для встановлення тактичного зв'язку між Полтавою і російським табором; інші полки з дивізії О. Д. Меншикова — Троїцький, Ренцеля, Лефорта, Апраксіна (6 батальйонів) становили резерв і перебували у табірних укріпленнях — «ретраншементи» — під командуванням Боя. Крім них, у битві брав участь Каргопольський (Стрекалова) полк, розподілений як додаткова обслуга при гарматах польової артилерії.

Гарнізон Полтави, який героїчно витримав при активній допомозі озброєних жителів облогу і штурми, нараховував 5 батальйонів. До його складу входили Устюзький і Тверський полки. Командир останнього, полковник А. С. Келін, відзначився як комендант обложеного міста. На допомогу гарнізону крізь шведські укріплення було проведено по одному батальйону з полків Пермського, Апраксіна і Фіхтенгейма (загін О. О. Головіна).

В Росії регулярна кіннота складалася лише з драгунів, озброєння яких давало можливість битися не лише у кінному, а й у пішому строю. Кіннота мала аналогічну до піхотної організацію, але полки поділялися не на батальйони, а на ескадрони (у тодішній вимові за шведським зразком — «шквадрони»), кожний — по дві фузілерні роти. Одна з них у полку була гренадерською. За встановленнями 1699, 1704 і 1711 рр. (останній штат передбачав у драгунському полку 38 офіцерів, 80 унтер-офіцерів і 920 стройових солдатів) кожний полк повинен був мати 5 ескадронів. Слід однак зауважити, що на плані, вміщеному у відомій «Книзі Марсовій», драгунські полки показані у чотирьохескадронному складі.

В 1708—1709 рр. гренадерські роти кінноти були зведені в особливі «драгунські гренадерські» полки. Один з кінних полків звався «Лейб-Регімент» і, як зразкова частина, готував для російської кінноти офіцерські кадри.

Крім полків, у кінноті було кілька особливих частин, зокрема Генеральний Шквадрон О. Д. Меншикова, Воронежський шквадрон Ф. М. Апраксіна, Домова рота Б. Шереметєва. Вони утримувалися не за рахунок казни, а за особисті кошти воєначальників.

Точна кількість драгунських полків, які брали участь у Полтавській битві, остаточно не з'ясована. У згаданих працях наводяться назви 25—29 полків і п'ять окремих «шквадронів». За даними, якими користується більшість учених, напередодні генеральної битви у складі армії було 23 драгунських полки і Генеральний Шквадрон. Останній, а також драгунські гренадерські полки Рожнова, фон дер Роопа, Г. Кропотова, дра-

1909.— № 4—9; Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708—1709 гг. // Тр. Император. Рус. воен.-ист. об-ва.— СПб., 1909.— Т. 4.— С. 207—209.

⁴ Рабинович М. Д. Полки Петровской армии. 1698—1725: Краткий справочник.— М., 1977.— 111 с.

⁵ План квартирмейстерской части генерал-майора Хатова // Полтавская битва 1709—27 июня 1909 / Сост. Борисов В. Е., Балтийский А. А., Носков А. А. — СПб., 1909.— Прил. 3; Юнаков Н. Л. Указ. соч.— С. 204—206.

гунські фузілерні Московський, Володимирський, Сибірський, Нижегородський, Вятський, Білозерський, Невський, Архангелогородський діяли під час вирішального зіткнення противників на правому фланзі бойового порядку під командуванням Р. Х. Боура, а драгунські фузілерні Ярославський, Новгородський, Вологодський, Інгерманландський, Київський і Лейб-Регімент — на лівому під проводом О. Д. Меншикова. Ще шість полків Г. С. Волконського були відряджені для встановлення зв'язку з військом гетьмана І. І. Скоропадського, яке відрізало противнику шлях відступу на Правобережну Україну і взяло участь у переслідуванні розгромленої шведської армії⁶.

Всі драгунські полки брали участь у бою біля редутів. П'ять з них було виділено для розгрому колон Рооса і Шліппенбаха. Після сутички у Яковецькому лісі вони повернулися до головних сил, а піхота Ренцеля переслідувала рештки сил генерала Рооса до шведських шанців під Полтавою, де і змусила їх капітулювати.

Артилерійський полк був сформований у 1701 р. За табеллю 1708 р. він мав одну бомбардирську і чотири канонірських роти кількістю 700 чол.⁷ З цього числа 14 офіцерів, 27 унтер-офіцерів, 84 бомбардири і каноніри (перші служили при мортирах і гаубицях, другі — при гарматах), 199 фузілерів становили обслугу польових гармат, решта була розподілена у піхоту і кінноту до полкових гармат⁸.

На відміну від шведської артилерії, російська відіграла в Полтавській битві важливу роль. Гармати Білгородського піхотного і драгунських полків були застосовані при обороні редутів, польова артилерія і решта полкових гармат піхоти вели вогонь з ретраншементу і змусили шведів, які прорвалися крізь редут, відступити до Будищенського лісу. Полкова артилерія була в лавах піхоти і кінноти на вирішальному етапі битви, коли гарматний і рушничний вогонь зупинив навальну атаку шведських підрозділів і завдав їм значних втрат. Як писав учасник бою, шведський автор Г. Адлерфельд, «...Кальмарський полк... майже зовсім був знищений одним залпом гармат., те ж саме було і з Упландським полком»⁹.

У вітчизняній історичній літературі чисельність регулярних підрозділів російської армії в Полтавській битві звичайно наводиться за даними А. П. Карцова — 42 000—42 500 чол.¹⁰ Цю цифру автор обчислив, виходячи з того, що при штатному складі в 600 солдатів кожний піхотний батальйон мав нараховувати майже 500 чол., кавалерійський полк при штаті у 1000 драгунів — 800 чол., і що російська армія під Полтавою мала 58 батальйонів та 17 драгунських полків. Однак джерела дають можливість стверджувати, що шість драгунських полків були відокремлені від решти кінноти не напередодні битви, а вже після шиккування армії в «ордер-де-баталь», тому слід вважати, що на полі Полтавської битви діяли принаймні 23 драгунські полки і один «шквадрон». У зв'язку з цим А. К. Пузыревський визначав чисельність російської армії за такою ж методикою у 47500 чол.¹¹

⁶ Дядиченко В. А. Украинское казачье войско в конце XVII — начале XVIII в. // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей.— М., 1959.— С. 264—268; Шutoй В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр.— К., 1951.— С. 217—224; Про особливості військової організації, озброєння козацтва див.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.— С. 45—98.

⁷ Елифанов П. Русская армия накануне Полтавской битвы // Воен.-ист. журн.— 1959.— № 6.— С. 73.

⁸ Колосов Е. Е. Артиллерия в Полтавском сражении // Полтава К 250-летию... — С. 92.

⁹ Цит. за: Колосов Е. Е. Указ. соч.— С. 107.

¹⁰ Карцов А. П. Военно-исторический обзор Северной войны.— СПб., 1851.— С. 108—109.

¹¹ Пузыревский А. К. Развитие постоянных регулярных армий и состояние военного искусства в век Людовика XIV и Петра Великого.— СПб., 1889.— С. 280.

В даному випадку не беруться до уваги два батальйони Каргопольського полку, який відігравав роль додаткової обслуги польової артилерії. Однак наведена вище умовна кількість підрозділів може виявитися дещо завищеною. Відомо, зокрема, що при Лісній 28 вересня (9 жовтня) 1708 р. середня чисельність піхотного батальйону сягала 439 чол., драгунського полку — 679, а драгунського полку загопу Боура — 509 чол.¹² Середня кількість рядових у батальйоні в листопаді 1708 р. в дивізії Шереметєва становила 421 чол., дивізії Гольца — 435, дивізії Алларта — 382 чол., а батальйони дивізії Репніна нараховували від 345 до 478 рядових і капралів, разом з офіцерами в середньому — по 420 чол.¹³ У Преображенському полку в лютому 1709 р. у батальйоні в середньому було 543 «урядники і солдати»¹⁴. Однак треба мати на увазі, що комплект гвардійців підтримувався і за рахунок армійських частин. Полк Інгліса весною 1709 р. нараховував усього 729 бійців, внаслідок чого перед Полтавською битвою був злитий з полком Філенгейма¹⁵.

Як зазначено в «Обстоятельной реляции» про Полтавську битву, «...из нашей пехоты токмо одна линия, в которой з десять тысяч обреталось, с неприятелем в бою была...»¹⁶. Оскільки в цій першій лінії було 4 гвардійських і 20 армійських батальйонів, то середня кількість останніх становитиме десь 400—420 солдатів.

Можна вважати, що і цей важливий аспект Полтавської битви ще потребує доопрацювання в історичній науці. Однак і прийнята чисельність російської армії досить вірогідна, оскільки австрійський резидент у Москві О.-А. фон Плейер інформував свій уряд, що напередодні Полтави вона становила 40 тис. солдатів і офіцерів¹⁷.

Фузілери піхотних полків були озброєні «фузеями» — рушницями з кремінно-ударним замком. Серед них багато було іноземних. Росія купувала партії рушниць за кордоном до 1712 р.¹⁸ Російські рушници зразка 1700 р. мали калібр від 26 до 28,2 мм. Для рукопашного бою в їх дуло вкладався руків'ям «багінет» або «фузейний ніж» — пласке довге лезо із залізним ефесом¹⁹. Його носили у піхвах і застосовували як холодну зброю окремо від фузеї. Оскільки «багінет» не давав можли-

¹² Підраховано авт. за: Письма и бумаги императора Петра Великого.— М., 1946.— Т. 8.— Вып. 1.— № 2732 (далі — Пиб).

¹³ Підраховано авт. за: Труды Императорского Русского военно-исторического общества. Т. 3. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709).— СПб., 1909.— С. 4—5, 32—33.

¹⁴ Бобровский П. О. История Лейб-Гвардии Преображенского полка. Приложение ко 2 т.— СПб., 1904.— С. 34.

¹⁵ Игнатович Д. История 85-го пехотного... полка.— СПб., 1900.— Вып. 1.— С. 43, 45.

¹⁶ Пиб.— М., 1950.— Т. 9.— Вып. 1.— № 3297, с. 261.

¹⁷ Клокман Ю. Р. Незданный том «Истории царствования Петра Великого» Н. Г. Устрялова // Полтава: К 250-летию...— С. 321.

Що стосується шведської армії, то перед битвою до її складу входили 12 піхотних полків, 22 полки кінноти (рейтарів і драгунів), артилерійський полк. За підрахунками, які виходять з кількості похованих на полі бою, взятих у полон при Полтаві й Переволочні, вона нараховувала 33,5 тис. офіцерів і солдатів (без нестройових служителів та іррегулярних військ) (Див.: Порфирьев Е. И. Полтавское сражение 27 июня 1709 г.— М., 1959.— С. 56). За даними шведського історика Г. Петрі армія Карла XII мала майже 30 тис. чол. З них 16 тис. чол. піхоти, 8 тис. чол. кінноти і 1 тис. чол. волоської іррегулярної кінноти взяли участь у битві, 1300 чол. залишилися у таборі, 1800 кавалеристів охороняли переправи через Ворсклу, а 2 тис. хворих, більшість артилеристів і решта іррегулярних військ перебували в обозі біля с. Пушкарівка (Див.: Кап А. С. Шведские историки о Полтавской битве // История СССР.— 1959.— № 4.— С. 189; Вопр. истории.— 1989.— № 3.— С. 132, прим. 14).

¹⁸ Мышковский Е. В. Ручное огнестрельное оружие русской армии периода Северной войны // Сб. исслед. и м-лов Артиллерийск. ист. музея.— Л., 1959.— Вып. 4.— С. 70.

¹⁹ Гордеев Н. В., Портнов М. Е. Памятники Полтавского сражения в собраниях Оружейной палаты и Государственного исторического музея (Москва) // Полтава: К 250-летию...— С. 404—405; Мышковский Е. В. Указ. соч.— С. 57—73.

вості стріляти, коли був устромлений до ствола, з 1702 р. спочатку в гвардії, а протягом 1708—1714 рр. у решті частин запроваджувалися фузеї калібру 19,8 мм з «кривим багнетом» (штиком)²⁰. На час Полтавської битви ряд армійських полків, зокрема Шліссельбурзький, Московський, Білгородський, були вже повністю переозброєні²¹. Лезо нового багнета кріпилося до дула фузеї за допомогою трубки і гнutoї шийки. Бійці, озброєні такими рушницями, одержували і шпаги. Гренадери у сумці носили 2 гранати, які кидали, повісивши рушницю за спину на ремені і підпаливши запал від тліючого гноту.

Згідно з указом від 5 лютого 1707 р. і затвердженням 16 березня 1708 р. «Учреждением к бою по настоящему времени» 1/8 бійців кожної піхотної роти була озброєна замість рушниць списами і називалася «пикінерами»²². Списи в гвардії мали наконечники вишуканої форми і розписані золотом прапорці з чорної, білої й червоної тканини, довжина дrevка становила 341 см²³. Пикінери озброювалися також шпагами і пістолями.

Рядові драгуни мали вкорочену фузею з багнетом, шпагу або, частіше, палаш — шаблю з прямим лезом. До сідла кожного кріпилася шкіряна кобура-ольстра з пістолем. Усі гармаші були озброєні шпагами, а фузілери артилерійського полку крім того — рушницями з багнетами.

Унтер-офіцери піхоти мали шпаги, а каптенармуси і сержанти, крім того, алебарди. Зброю офіцерів гвардії становили шпаги і протазани (в тодішній вимові — «партазани») — списи з пласким довгим вістрям, визолоченим візерунком у нижній розширеній частині наконечника і з великою китицею — срібною в обер- і золотою у штаб-офіцерів. Армійські піхотні офіцери мали з 1707 р. прості списи: згодом вони одержали протазани з шовковими китицями, колір яких означав чин²⁴. Гренадерські офіцери замість протазанів були озброєні фузеями з багнетами, металеві частини цих рушниць були оздоблені, а ремінь обшитий галуном.

Кожний піхотний полк повинен був мати дві 3-фунтові гармати, гвардійський — дві гармати на батальйон, а драгунський — півпудову гаубицю. З 1706 р. в піхоту надходили гармати системи В. Корчміна на полегшених лафетах. Крім ствола гармати, до лафету кріпилися дві 6-фунтові мортирки для стрільби розривними гранатами²⁵. У деяких драгунських і гренадерських полках були 2- і 3-фунтові мортирки з прикладами, схожими на рушничні. Під Полтавою артилерія російської армії нараховувала п'ятдесят шість 3-фунтових гармат і одну гаубицю полкової артилерії, тринадцять гармат драгунських полків, дві 12-фунтові, дванадцять 8-фунтових, чотирнадцять 3-фунтових гармат, одну гаубицю і три мортири польової артилерії — разом 102 гармати (не рахуючи мортирок)²⁶. 3-фунтові гармати обслуговували 5 гармашів (капонір,

²⁰ Шокарев Ю. В. Ручное огнестрельное оружие русской армии XVIII века // Из истории русской армии и оружия.— М., 1987.— С. 18—19.

²¹ Епифанов П. К вопросу о военной реформе Петра Великого // Воен.-ист. журн.— 1945.— № 1.— С. 52.

²² Бобровский П. О. История 13-го Лейб-гренадерского Эриванского... полка за 250 лет. 1642—1892. Ч. 2. Бутырский пехотный полк (1700—1782).— СПб., 1898.— С. 15—16; Военные уставы Петра Великого.— М., 1946.— С. 61—62.

²³ Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие.— М., 1953.— С. 40; Бобровский П. О. История Лейб-Гвардии Преображенского полка.— СПб., 1900.— Т. 1.— С. 191.

²⁴ Бранденбург Н. Е. Исторический каталог Санкт-Петербургского артиллерийского музея.— СПб., 1883.— Ч. 2.— Вып. 1.— С. 74—75; Бобровский П. О. История 13-го Лейб-гренадерского... — С. 15.

²⁵ Барбасов А. П. Оформление артиллерии как рода войск русской регулярной армии (первая четверть XVIII в.) // Сб. исслед. и м-лов Артиллер. ист. музея.— Вып. 4.— С. 95—111.

²⁶ Колосов Е. Е. Указ. соч.— С. 96.

двоє фузілерів, двоє солдатів-піхотинців), решту — від 5 до 10, в залежності від калібру.

Над бойовими порядками майоріли різнокольорові знамена особливих малюнків для гвардії, піхоти і драгунів. Своє знамено мала кожна рота, крім гренадерів і артилеристів. Прапор першої роти вважався полковим і був білого кольору, решта була особливого кольору для кожного полку.

За статутними нормами того часу піхотний батальйон шикувався для бою у чотири шеренги. Під час стрільби солдати першої ставали на одне коліно, з примкнутими багнетами; кожний другий у цій шерензі був озброєний списом. Решта солдатів вела вогонь — за командою по шеренгово або повзводно («плутонгами»). Командири і прапороносці під час стрільби стояли за строем рядових (лінії капралів, сержантів, офіцерів, прапорів), а під час атаки — у першій шерензі. Гармати полкової артилерії розташовувалися між батальйонами.

На вирішальній стадії Полтавської битви російська піхота була вишикувана у дві лінії. Більшість полків мали один батальйон у першій і один у другій лініях, Преображенський — по два у кожній, Семенівський, Інгерманландський, Московський, Київський, Нарвський полки — два у першій, один у другій. Такий бойовий порядок відзначався підвищеною міцністю і полегшував взаємодопомогу ліній (коли шведи прорвали позицію першого батальйону Новгородського полку, загрозу ліквідував другий батальйон тієї ж частини). Протягом Північної війни більш широко застосовувався інший порядок, коли батальйони одного полку стояли поруч, що полегшувало маневр лініями.

Кіннота користувалася тришеренговим строем. Під час стрільби перша шеренга нахиллялася до шиї коней, а третя аставала на стременах. В атаці драгуни вживали лише холодну зброю — палаші і шпаги. У полтавському «ордері-де-баталь» драгуни, як і піхота, розташовувалися у двох лініях (два ескадрони полку попереду, два — ззаду).

Полтавська перемога російської армії не була випадковістю. Ті командування краще, ніж противник, використало наявні сили і засоби, врахувало особливості місцевості. Надбанням світового воєнного мистецтва став новий метод застосування польових укріплень (внаслідок спроби прориву через лінію редутів від головних сил шведського війська відірвалися чверть піхоти, майже шоста частина кінноти та уся артилерія, яка взяла участь у бою — чотири гармати). Армія, створена в ході реформ і перетворень першої чверті XVIII ст., які відбувалися в Росії, під Полтавою довела, що відповідає вимогам епохи. Вона вписала одну з найяскравіших сторінок у вітчизняну історію.

Одержано 20.03.89

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ОДИННАДЦАТАЯ

(продовження)

Военные события в Польше привлекали туда участие козаков. Из Жолквы отправлен был в распоряжение польского коронного гетмана Сенявского компанейский полковник Танский, потом в мае царь потребовал от Мазепы еще пять тысяч козаков, и Мазепа отправил их в качестве охотного полка под командою своего племянника Войнаровского, а в конце июня, по царскому указу, выслал еще сборный козацкий отряд на Волынь в Полонное на соединение с фельдмаршалом Шереметевым, для устрашения «непостоянных ляхов, абы они к стороне противной не приставали»¹. В июне гетман отправил 1300 стародубцев в гарнизон в Быхов, который тогда сдался русскому генералу Бауэру².

Отправленное в Польшу в этот год козацкое войско поступило под команду князя Волконского, «человека молодого, глупого и нерассудительного», как аттестовал его польский историк³. В самую пору жатвы прошли козаки через все краковское воеводство. «Эти люди, — описывает польский историк козаков Танского, — не встречали неприятеля, а зато всякого мирного жителя обдирали, не разбирая звания и состояния, и мало в воеводстве осталось домов, где бы они не грабили и не били стекол в окнах. Они забирали пивные и горельчаные котлы, выдирали пчел в пасеках и обваривали их кипятком, зажигали хаты без всякого повода, истребляли скот поголовно; бывало, загонят целое стадо в лес, вырежут из живого вола кусок мяса себе на жареное или полосу кожи со спины и кинут несчастное животное. Везде, где эти козаки стояли обозом, там невозможно было стоять от нестерпимого смрада. Они умышленно, без всякой нужды, истребляли копны хлеба в полях, сожигали скирды на гумнах, обдирали костелы, ругались над католическою святынею; невозможно было от них ни отпроситься, ни откупиться, и, многих поселян обобравши, они уродовали ударами плетей по голому телу, а тех, которые показывали намерение сопротивляться или убегать от них, забивали до смерти; если бы при этих козаках не находилось 600 великороссиян, то, кажется, в краковском воеводстве не осталось бы в живых ни человека, ни скотины»⁴. Козаки, совершая такие жестокости, исполняли волю своего государя, который нарочно послал их разорять маетности панов, приставших к союзу со шведами и признавших королем польским Станислава Лещинского. Такого рода войну еще прежде приказывал Петр Шереметеву в Ливонии; тот же способ наблюдался теперь и в Польше, и не одними малороссийскими козаками, но вообще всеми царскими ратными людьми. В Великой Польше с русскими и калмыками свирепствовал тогда полковник царской службы Шульц, сожигал до тла замки, усадьбы и целые города, а

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1988.—№ 8—12; 1989.—№ 1, 2, 4—6.

¹ Арх. Ин. Дел, 1706 г. Подлинники. Донесение Мазепы от 26 июня.

² Ołwipowski. Dzieje panow. Aug. II, с. 120.

³ Там же, с. 121.

⁴ Там же (Не варто, здається, доводити тенденційну несправедливість цих слів польського шляхетського історика.— М. К.).

подчиненные ему калмыки в одном месте загнали кучу детей в дом и сожгли⁵. Современные шведские известия сообщают возмутительные черты обращения русских с неприятелем во все течение Северной войны. Они варварски уродовали попавших в их руки шведов, не щадили ни безоружных женщин, ни стариков, ни даже невинных детей, а тех, которых почему-нибудь оставляли в живых, уводили с собою в рабство⁶. Шведы жаловались, что их пленников содержали русские самым жестоким и унижительным образом, а в случае кончины их, бросали их тела на съедение собакам и хищным животным^{6*}. Не всегда разорение постигало только врагов царя: Денгоф, противник Станислава, заключавший с царем союз в Жолкве, жаловался, что казаки производили разорения и грабежи в его маентности. Так, несчастный польский край терзали и русские, и казаки, и калмыки, и шведы, но более всех терзали его собственные соотечественники: ^{6**} некоторые, не желавшие повиноваться Станиславу, стояли за новую «элекцию», сами еще не зная, кто будет выбран в короли, другие — таких становилось больше — признавали Станислава; но иные не приставали окончательно ни туда, ни сюда, переходили то к одной, то к другой партии, искали собственной выгоды и ловили в мутной воде рыбу. Эти-то господа совершали тогда чистые разбои и злодеяния под предлогом обратить других к своему долгу: те — на сторону Станислава Лещинского, те — на сторону новой элекции, заставляя других признать то или иное, но в сущности такое, чего они сами внутренне не признавали. Таков, по известию шведского историка, был некто Рыбицкий: прежде верный сторонник Августа, он, по отречении последнего от короны, остался все-таки ненавистником короля Станислава. Бывало так: люди его партии наткнувшись на людей партии Любомирских и Потоцкого, притворяются, будто Рыбицкий передался уже Станиславу, будто приказывал и им служить вместе с сторонниками Станислава. Вкравшись в доверие, идут они вместе с последними, потом, улучив удобный случай, неожиданно нападают на товарищей пути своего и истребляют их. Сами знатные сторонники Станислава, Любомирские и Потоцкий, забравшись в Гданск, растрачивали там на свои удовольствия суммы, которые край доставлял им на содержание войска, а их солдаты, не получая средств, шатались, пробавляясь грабежом; русские и казаки нападали на них и истребляли их во множестве. Рассказывают, что один козацкий полковник, взявший в плен шляхетного предводителя такой шайки, обращался с ним презрительно и говорил: «Вы, ляхи, были когда-то нашими господами, а мы вашими хлопами. Но тогда вы были храбры, а теперь у вас храбрости стало столько, сколько у старой бабы, и вы достойны того, чтобы мы, бывшие ваши хлопы, ругались над вами, потому что вы не умеете защищать себя. Если вы не исправитесь, то мы вас всех за уши возьмем и кожу с вас сдерем»^{6*}. Но казаки, выказывая себя в Польше жестокими по царской воле, неохотно, однако, вели там войну и при первом удобном случае убегали отсюда. Так, козацкий отряд в 440 человек, оставленный кн. Волконским между реками Саном и Вислою без хлебных запасов для себя и без корма для лошадей, весь разбежался, покинувши своего наказного полковника, и когда последний, оставшись без подчиненных, не придумал ничего лучшего, как воротиться в Украину, гетман приказал забить его в кандалы и посадить под караул⁷.

⁵ Nordberg, т. II, с. 162.

⁶ Цитата опущена.

^{6*} Цитата скорочена, бо переказана автором.

^{6**} Костомаров з джерелами в руках правдиво описує жорстокість воєн того часу. Доводиться з жалем констатувати, що багато років наші історики закривали очі на криваві вчинки «своїх», всіляко підкреслюючи подібну поведінку «чужих» і викривляючи тим самим об'єктивну картину минулого.

⁶ Wahrhaftige Bericht von der Moscoviter... Verfahren... Stokholm, 1705, S. 182.

⁷ Арх. Иностр. Дел. 1707 г., октябрь. Подлинники.

Показываясь верным царским подданным, гетман известил, по вестям, полученным из Молдавии, что турки желают завести войну с русским царем и сносятся с его врагами. Посланцы Станислава были у Порты, и Порта тайно отправила дружелюбные грамоты к шведскому королю и к Станиславу Лещинскому, поручивши силистрийскому сераскиру переслать эти грамоты с нарочным посланцем через венгерское государство. Сераскир избрал для этой цели одного агу и приказал ему присмотреться к силам шведского короля, чтобы потом турки могли сообразить: в состоянии ли шведы удачно вести войну с московским царем. Ага должен был убеждать шведов не мириться с царем без сношения с Оттоманскою Портою для общей выгоды⁸. По известию шведского историка⁹, ага, о котором сообщал Мазепа, представлялся в Бресте 1707 года в ноябре шведскому королю, который еще в сентябре оставил Саксонию. Карл оглашал намерение идти на русского царя; его войско собиралось в Польше. Ага совещался с графом Пипером и вручил ему письмо от силистрийского паши, который извещал, что слова Карла дошли до падишаха и последний предлагает ему дружбу. В знак своего расположения, падишах приказал выкупить из московской неволи 100 шведских пленных в благодарность за то, что Карл освободил турок, находившихся в плену в Польше и содержавшихся во Львове. Но когда речь коснулась возможности тесного политического союза со Станиславом, ага сказал, что султан готов оказывать помощь Станиславу, не разрывая, однако, мирного договора с московским государем. Карл отвечал, что сам он никогда не бросит короля Станислава и ему было бы приятно, если бы турецкий султан оказал последнему прямое содействие. Важные по своему времени сведения передавал верховному правительству малороссийский гетман, и в его верности к царю со стороны Петра не возникало ни малейшего сомнения. Между тем тихо происходило много такого, о чем и в голову не могло приходить ни Петру, ни его ближайшим советникам. Вот, например, что делалось 16-го октября, когда Мазепа находился еще в Киеве. Была ночь. Его писарь Орлик, находившийся у него в помещении, занят был каким-то длинным писанием. Мазепа несколько раз обращался к нему из внутренних комнат: «Скоро ли ты кончишь? Есть еще иное дело!» Писание было, наконец, окончено, и писарь положил его на стол перед гетманом. Мазепа сидел за столом и держал в руке письмецо в небольшом конверте. Он сказал:

«Княгиня Дольская, через одного волоха, прислала мне вот это письмецо, зашивши посланцу в шапку. Я знаю наперед, что она все одно да то же пишет, а черт ее просит об этой корреспонденции: когда-нибудь эта безумная баба меня погубит! Не даром говорится: у женщины волос длинен, а ум короток. Возможное ли дело, чтоб одна баба глупым своим умом обманула меня! Распечатай это письмо и прочти».

Орлик приблизился к свечке, которая заслонена была зонтиком (экраном.—М. К.), от глаз Мазепы, вскрыл конверт и достал оттуда цифирное письмо, писанное княгинею Дольскою, а в письмо вложено было другое, маленькое, запечатанное письмецо. Полагая, что и это последнее от той же княгини, и не присмотревшись хорошенько к печати, Орлик распечатал и другое — и уже после того заметил посредине при печати слова: Stanislaw Król *. Писарь не сказал ничего гетману, и сам прежде пробежал это письмо короля Станислава. Мазепа, видя, что писарь долго молчит и не читает вслух письмо, сказал:

«Зачем ты так долго медлишь и не читаешь? Ты ведь привык читать без перевода цифирные письма: ведь к ним у тебя есть ключи».

⁸ Госуд. Арх. Письма Мазепы.

⁹ Nordberg, т. II, с. 196.

* Як на мене, Костомаров досягає тут великого емоційного впливу на читача, ні на крок не відступаючись від джерел, слідуючи їх духові та букві.—М. К.

«Я,— отвечал Орлик,— и без ключа прочитаю княгинино цифирное письмо, но здесь есть письмецо от Станислава, для которого не нужно и ключа».

«От Станислава? Это невозможно!» — воскликнул Мазепа.

«Возможно! — отвечал Орлик.— Здесь и подпись имени его и печать».

«Дай сюда!» — сказал Мазепа, взял и тихо прочитал. Тогда он показал такой признак ужаса, что упустил из рук на стол письмо и произнес такие слова: «О, проклятая баба, ты погубишь меня!»

Он потом долго сидел молча, задумавшись. Молчал и Орлик. Наконец, обратившись к своему писарю, гетман сказал: «Что мне делать с этим письмом? Посылать ли его к царскому величеству или удержать?»

Орлик сказал: «Ваша вельможность, сам изволишь рассудить высоким своим разумом, что надобно посылать: этим самым и верность свою непоколебимую явишь, и большую милость у царского величества поищешь».

Мазепа замолчал и опять долго сидел погруженный в думу, потом приказал Орлику читать цифирное письмо от княгини Дольской.

В этом письме княгиня извещала Мазепу: посылала она в Саксонию ко двору Станислава ксендза-тринитара*, и тот ксендз выехал оттуда в тот самый день, когда шведское войско выступило в Польшу. Ксендз привез с собою письмецо к Мазепе от короля Станислава, который, кроме того, приказал словесно передать Мазепе, чтобы он начинал замышленное дело прежде, чем шведы приблизятся к украинским границам**. Ксендз привез еще проект трактата с Мазепою и с целым войском Запорожским. Княгиня просила Мазепу прислать за ним какого-нибудь своего доверенного.

«Тут,— говорит Орлик в своем письме к Яворскому,— я припомнил себе, что Мазепа виделся с этим ксендзом-тринитаром во дворце княгини Дольской, куда заезжал с дороги, ворочаясь из Жолквы. Тут мне становилось ясно, что Мазепа замыслил что-то лукавое»***.

«Сожги передо мною это письмо»,— сказал Мазепа.

Орлик исполнил приказание. Мазепа долго сидел и молчал.

«С умом борюсь,— сказал он наконец:— посылать это письмо к царскому величеству или не посылать? Посоветуемся еще утром,— прибавил он,— а теперь иди себе в свою квартиру и молись Богу, да, яко же хочет, устроит вещь. Может быть, твоя молитва приятнее, нежели моя. Ты по-христиански живешь. Бог то ведает, что я не для себя чиню, а для вас всех, для жен и детей ваших».

«Пришедши в свою квартиру,— рассказывает в том же письме Орлик,— я взял денег два рубля, вышел и стал раздавать нищим и нищенкам, лежавшим в кустах (шалашах) на улице, и в богадельне Печерского монастыря. Я делал это с тем намерением, чтобы всемогущий Бог освободил меня от обстоящих (пришедших.— М. К.) бед и отвратил Мазепино сердце от лукавого предприятия. Нищие, валявшиеся на улице, бранили меня, когда ночью я толкался в их куши: они не милостыни от меня надеялись, а опасались воровства; однако же, услышавши от меня слова, поняли, что я не вор, отворяли дверцы шалашей и принимали милостыню».

Прошла ночь. Рано утром на другой день позвали Орлика к гетману. Когда писарь вошел, гетман сидел уже за своим столом, а перед ним лежал крест с частицею животворящего древа.

* Член католического духовного ордена, що пустив мідне коріння в Польщі.

** Цим документується існування змови між Мазепою і Лещинським, а відтак — і Карлом XII.

*** А тут лукавить вже Орлик: з попереднього викладу знаємо, що він давно вже підозрював Мазепу в зраді.

Мазепа произнес Орлику такую речь: «До сих пор я не смел тебе объявлять прежде времени моего намерения и открывать тайну, которая вчера тебе открылась случайно. Не то, чтоб я в твоей верности сомневался,— я никогда о тебе не подумаю, чтобы ты заплатил мне неблагодарностью за толикую к тебе милость, за любовь и благодеяния, и стал бы моим предателем,— но я рассуждал так: ты человек умный и добросовестный, однако еще молод и недостаточно опытен в таких оборотах (ситуациях.— М. К.). Я опасался, чтоб ты в беседах с великороссиянами да и с нашими всякого чина людьми или по доверчивости, или по неосторожности да как бы не проговорился об этом секрете и тем самым не погубил бы меня и себя. Но так как теперь это случайно не утаилось, то призываю всемогущего Бога в свидетели и присягаю тебе вот в чем: не для приватной моей пользы, не ради высших почестей, не ради большого обогащения, не для иных каких-нибудь прихотей, но ради всех вас, состоящих под властью моею и под моим regimentом (командуванням.— М. К.), ради жен и детей ваших, ради общего добра матери нашей бедной Украины, для пользы всего Войска Запорожского и народа малороссийского, для возвышения и расширения войсковых прав и вольностей хочу я при помощи Божией так чинить, чтоб вы с женами и детьми вашими и отчизна с Войском Запорожским не погибли как от московской, так и от шведской стороны. Если ж бы я, ради каких-либо моих приватных прихотей, дерзал так поступать, то пусть побьет меня и на душе и на теле Бог в тронце святой единый и невинные страсти Христовы!»

Он поцеловал крест с частицею животворящего древа и, обратившись к писарю, продолжал:

«Я в тебе уверен крепко и надеюсь, что ни совесть твоя, ни доблесть, ни честность, ни прирожденная шляхетная кровь не допустят тебя сделаться предателем своего господина и благодетеля; однако же, для большей верности, чтобы мне не оставалось ни малейшего сомнения, как я присягнул тебе, так и ты присягни мне перед распятым на животворящем древе Христом,— присягни, что будешь мне верен и не откроешь никому секрета».

Орлик присягнул и поцеловал крест, который держал в руках Мазепа. До тех пор его еще тревожило подозрение: не испытывает ли его гетман; но после произнесения присяги Орлик стал увереннее в том, что Мазепа говорит с ним искренно и поверяет ему важную тайну. Писарь стал смелее и сказал:

«Присяга вашей вельможности показывает усердную вашу ревность и отеческое помышление о своей отчизне и всех нас; но кто может исследовать судьбы Божии: какой предел положен настоящей войне и за кем будет виктория? Если за шведами, вельможность ваша и мы все будем счастливы; но если за царским величеством, тогда мы все пропадем и народ погубим».

Мазепа отвечал: «Яйца курицу учат! Дурак разве я, чтобы прежде времени отступать, пока не увижу крайней нужды, пока не увижу, что царское величество не в силах будет защищать не только Украины, но и всего своего государства от шведской потенции? * Уж я, будучи в Жолкве, докладывал царскому величеству: если король шведский и Станислав разделятся, и первый пойдет на государство Московское, а второй на Украину, то мы не можем оборониться от шведских и польских войск с нашим бессильным войском, подорванным и умаленным от частых походов и битв **. Того ради просил я царское величество

* Не можна краще схарактеризувати цинічну безпринципність і граничний егоїзм Мазепи, ніж зробив сам гетьман цими словами. Вони перекреслюють його високпарну промову, наведену Орликом.

** Мазепа завжди користувався випадком, аби принизити в очах Петра I та російського уряду хоробре запорізьке і взагалі українське козацтво, яке він ненавидів,— так само, як козаки ненавиділи його.

там же, в Жолкве, щоб изволил придать нам в помощь по крайней мере хоть тысяч десять из своих регулярных войск, а его величество мне отвечал: «Не токмо десяти тысяч, и десяти человек не могу дать; сами обороняйтесь, как можете». И то еще меня понудило посылать этого ксендза-тринитара, капеллана княгини Дольской, в Саксонию (об иезуите Заленском Мазепа не вспомнил), чтобы там, видя какую-нибудь мою к себе инклинацию (польское слово, що означає схильність.— М. К.), не решались поступать с нами по-неприятельски и опустошать бедную Украину мечем и огнем. Тем не менее, я буду сохранять верность царскому величеству до тех пор, пока не увижу, с какой потенцією король Станислав придет к украинским пределам и какой успех покажут шведские военные силы. Если мы увидим себя не в силах оборонять Украину и самого себя, то чего ради нам самим лезть в погибель и губить свою отчизну? Сам Бог и целый свет будет видеть, что мы по нужде решились это сделать, что, как вольный и незавоеванный народ, мы старались всеми способами о нашей целостности*. Без крайней последней нужды я не переменяю моей верности к царскому величеству. Для этого я заблагорассудил писать к царскому величеству и послать эту записочку Станислава, ко мне писанную, в доказательство своей верности**. Ты, не уходя отсюда, напиши одно письмо к царскому величеству, а другое к Гавриилу Ивановичу Головкину. Мы в письмо вложим записку Станиславу в донесение царскому величеству».

Гетман дал своему писарю наставление, как составить донесение царю и письмо канцлеру Головкину. Писарь, по гетманскому приказанию, написал то и другое и представил гетману. Мазепа, взявши в руки написанное письмо, сказал:

«У моей матери, игуменьи печерской, есть верный слуга и отчасти нам сродственник; она обещала через него послать эти письма Войнаровскому, а Войнаровский представит их царскому величеству и графу Гавриилу Ивановичу Головкину».

Но Мазепа обманул своего писаря, которому все еще не вполне доверял, особенно после того, как тот осмелился сделать замечание, что отступление от царя может не принести хороших последствий. По собственной душе знал хорошо Мазепа, как человек легко может пожертвовать всякими чувствами дружбы, привязанности, благодарности, когда представится искушение. Мазепа впоследствии сам сознался Орлику, что мать его игуменьи Магдалина не отдала этих писем для отсылки Войнаровскому, но удержала у себя и пред своею кончиною (которая постигла ее очень скоро) вручила их жившей с нею внучке своей, племяннице Мазепы, панне Марианне, рожденной от второго брака сестры Мазепы, приказывая отдать по смерти ее эту записку гетману. Мазепа тогда, сообщая о том Орлику, прибавил, что «госпожа matka его просила одну богоугодно живущую черницу молиться Богу, чтоб Он сам указал: надобно ли посылать или удерживать эти письма, а этой чернице было такое откровение, что если эти письма пошлются, то гетман погибнет».

На другой день после откровенных объяснений с Орликом, 18 октября, Мазепа велел Орлику отписать Станиславу цифрами, что не может исполнить королевского указа по многим причинам, которые излагал в таком смысле: Киев и другие укрепленные пункты в Украине наполнены многочисленными московскими гарнизонами, «под которыми козаки, як перепелиця под ястребом, не могут головы поднести (поднять); кроме того, несколько тысяч великороссийского войска

* Ці нескінченні просторікування Мазепи свідчать: гетьман все ж таки розумів, що чинить підло і зрадливо, й тому намагався вигородити себе в очах найближчого помічника.

** Гарна вірність, нічого казати! Мазепа продовжував ставити відразу на двох панів, щоб забезпечити себе від програшу, — і все ж таки страшенно програв!

регулярного, хорошо обученного и снаряженного, находится при мне, гетмане: они наблюдают за всякими моими поступками и достаточно сильны, чтобы пресечь всякое противное начинание*, а вся царская потенция находится в Польше, недалеко от Украины. У нас в Украине и начальные, и подначальные, и духовные, и мирские особы, словно разные колеса, не в единомысленном согласии: те благоволят к протекции московской, другие — к турецкой, третьим по вкусу побратимство с татарами из врожденной антипатии к полякам. Самусь с прочими полковниками, старшинами и козаками Правобережной Украины, после недавних бунтов, не легко склонятся к Речи Посполитой**. Того ради надобно первое постараться привести к единомыслию войско и весь народ в Украине на обеих сторонах Днепра. Притом сама Речь Посполитая теперь раздвоена и сама с собою не в согласии». Мазепа обещал только не вредить ни в чем интересам Станислава и шведских войск. Он просил, чтобы Станислав прежде постарался привести в единство польскую Речь Посполитую настолько, чтобы она единогласно признавала его своим государем и королем.

В следующую зиму, когда Мазепа жил в своем Батурине, происходило такое событие. На второй день праздника Рождества Христова иезуит Заленский, приехавший в Украину, остановился в селе Оленовке¹⁰, не доезжая двух миль от Батурина, послал гетману письмо, в котором давал знать о своем прибытии и просил указать, где ему приютиться. Мазепа смутился таким приездом. Он позвал Орлика, сообщил ему о прибытии иезуита и сказал:

«Признаюсь теперь тебе, я из Жолквы посылал ксендза Заленского в Саксонию проведовать, как скоро войска шведские оттуда двинутся. Теперь черт его принес сюда: ожидает он в Оленовке от меня указа, где ему пристать. Если он сюда приедет, то подаст меня в явное подозрение. Поезжай сейчас в Оленовку и сделай выговор Заленскому: скажи, не нужно было ему сюда ехать, следовало из Винницы известить о своем возвращении из Саксонии и написать реляцию о поверенном ему деле, а самому не ездить для возбуждения в подозрительных умах нехорошего мнения о своем приезде. Прикажи Заленского привезти в Бахмач¹¹ ко мне во дворец»¹².

Орлик отправился в Оленовку. Иезуит удивился, когда увидел, что Орлику известен секрет.

«Я думал,— сказал он,— что ни один дух, ниже сам Войнаровский, о том не ведает. Так сказывал мне в Жолкве сам гетман. Я нарочно поспешал в Батурин к празднику, оттого, что в это время съезжаются к гетману все старшины и полковники с поздравлениями. Со мною универсал короля Станислава, обращенный к целой Украине: я бы мог его всем объявить и словесно ассекуровать (обеспечить) всякими вольностями и королевским особливым призрением и милостями».

Орлик привез иезуита Заленского в Бахмач и поместил во дворце Мазепы. Из Бахмача Орлик два раза привозил Заленского к Мазепе на Гончаровку¹³, первый раз для аудиенции, второй — для прощания с гетманом перед своим отъездом. Заленский вручил Мазепе универсал Станислава: король расхваливал мужество, храбрость и отвагу Войска Запорожского, обнадеживал расширением и умножением прав и воль-

* Мазепа кривив душею, бо Петро I довіряв йому безмежно і сліпо. Інша річ, що під час війни російські війська були розташовані на близькій до театру воєнних дій Лівобережній Україні.

** Гетьман вимушений визнати, що полковники й козацтво були проти повернення під владу Речі Посполитої.

¹⁰ Нині село Борзенського уезда, при річці Загорівка.

¹¹ Нині местечко Конотопського уезда, при річці Борзна на залізній дорозі.

¹² Двор Мазепи, тепер уже не існуючий, знаходився в хуторі Поросюнке, в версті від Бахмача, в лісу.

¹³ Урочище в полуверсті від Батурина, де був дворець Мазепи, обведений валом.

ностей*, обещал свои отеческие попечения всему малороссийскому народу, возбуждал всех малороссиян прибегать к нему как к своему наследственному государю и вместе с предостойнейшим вождем своим (це Мазепою!— М. К.) стараться о низвержении с своих шей московского ига при скорой помощи непобедимых войск шведских и польских** . Отдавши в руки гетмана такой универсал, Заленский рассказывал о состоянии шведских войск, как они многочисленны и хорошо снаряжены, сообщал, что, с одной стороны, король шведский намереется идти из Литвы на Москву, а с другой — Станислав пойдет из Польши к Киеву и к нему присоединится в помощь татарская орда, как уже дал обещание турецкий посланник. Заленский не привез к Мазепе никакого частного письма от Станислава, и Мазепа ничего с ксендзом не писал, а только велел ему неисходно (не відступно. — М. К.) оставаться в Виннице до получения дальнейшей ведомости¹⁴.

По известию шведского историка Нордберга¹⁵, в октябре 1707 года у короля Станислава Лещинского был тайный посланец от Мазепы. Современник Адлерфельд¹⁶, а за ним шведский историк Фриксель¹⁷ говорят, что это был какой-то болгарский или сербский низложенный архиерей, странствовавший в виде собирателя милостыни: настоящая цель его поездок известна была только четырем лицам: двум королям — шведскому и польскому, Мазепе и еще одному какому-то польскому пану. Этот посланец от имени Мазепы говорил так:

«Всем известно, что московские ратные люди большие трусы, и хотя хвастают, что с твердостью будут ожидать нападения шведов, но всегда разбегаются***. Мазепа предлагает королям шведскому и польскому свое содействие и заранее обещает устроить мосты для шведского войска, если короли станут покровительствовать его намерениям. Московское войско, которого будет в Украине тысяч шесть или семь, все будет истреблено».

В Польше были уверены, что козаки ничего так не желают, как освободиться от царской власти. Думали и говорили так: московская власть кажется козакам невыносимым бременем, хотя они сами наложили на себя это бремя. Но ведь то делалось давно: тогда они обольщались надеждами свободы и разных выгод, которыми, однако, не пришлось им пользоваться. Так соображал и Станислав и не усомнился в искренности малороссийского гетмана****. Он через того же посланца благодарил Мазепу за сочувствие, уверял, что будет хранить в тайне его предложение, потребовал того же со стороны Мазепы, и обещал на будущее время вести с ним тайные сношения до тех пор, когда козакам можно будет объявить открытый разрыв с Москвою. Шведский король, когда его известили об этом посольстве, на первый раз не слишком обрадовался новому союзничеству. Он сказал: «Я заметил по опыту, что козаки способны оказывать услуги, когда приходится преследовать

* Це від нього не залежало, бо і запорізьке, і городове козацтво підлягало юрисдикції російського уряду.

** Жалогідна шведська маріонетка Лещинський, певна річ, не міг вести жодної самостійної політики, і тому йому ніхто не вірив, тим паче Мазепа.

¹⁴ Письмо Орлика.

¹⁵ Nordberg, т. II, с. 190.

¹⁶ Адлерфельд. История Карла XII, немецкий перевод, изд. 1742 года, т. III, с. 234.

¹⁷ Фриксель. История Карла XII, нем. пер., т. I, с. 79 (Lebensgeschichte Karls XII, Th. I—5, Braunschweig, 1861.— М. К.).

*** З холуйською облесливістю Мазепа нахабно силкувався скомпрометувати хоробре російське військо. Але ж читач знає, що врешті-решт шведи побігли від росіян, програвши Полтавську баталію, а далі й усю Північну війну.

**** Звідси можна зробити висновок, що Мазепа залевняв Лещинського, ніби козацтво з радістю перебіжить від царя до шведського короля. Дальший розвиток подій показав, що український народ і його козацтво з презирством відкинули зрадницькі заклики Мазепи.

бегущего неприятеля, но вообще во время войны на них нельзя полагаться» *.

Таким образом, из шведских источников открывается, что у Мазепы, кроме сношений с царскими неприятелями через католических духовных (осіб.— М. К.), велись еще сношения и другими путями, остававшиеся не известными гетманскому приближенному Орлику и, вероятно, другим лицам, знавшим о его сношениях, отправлявшихся путем, прежде нами указанным. Кажется, гетман и в это время не пришел еще к полному решению переходить на шведскую сторону, но постепенно приближался к нему по мере того, как успехи Карла и Станислава Лещинского внушали ему опасение, что царь не отстоит своего государства, когда победоносный соперник грянет на его державу с соединенными шведскими и польскими силами. Это тем казалось вероятнее, что внутри Русского государства происходили потрясающие волнения. Страшный гнет, тяготевший над великорусским народом по случаю напряженной войны, стал невыносим беспрестанными поборами и доставкой людей в войско и заставил народ массами бежать из своих жилищ. Приютом беглых стал Дон и прилегавшие к нему украинные страны Московского государства. На реках Донце, Гайдаре, Хопре, Бузулуке, Калитве, Медведице и на их притоках основались городки, наполненные беглыми: жители этих городков признавали себя козаками, все тянули к донскому козачеству и стали враждебно (ставитися.— М. К.) к русскому правительству. Явился смелый предводитель мятежа, донской атаман Кондратий Булавин. Уже летом 1707 года гетман Мазепа из-под Киева, по царскому указу, должен был посылать отряд в ту сторону для укрощения бунтов. Царь отправил с отрядом войска князя Долгорукого для отыскания в украинских (порубіжних.— М. К.) городах беглых и для возвращения их на прежние места жительства. В октябре 1707 года Булавин разбил и истребил дотла весь посланный царем отряд, убил самого князя Долгорукого и потом отважно призывал целый Дон и всю украинную страну к восстанию против царской власти.

Это восстание находило себе готовый контингент в Запорожье и в самой Гетманщине. Там козаки и посполитые бегали из своих жилищ, заводили слободы на юге, на рубежах с запорожским краем, и не хотели подчиняться гетманскому регименту. Так завелась вольная слобода на Самаре, населенная людьми из Полтавского полка; начальствовавший над ней сотник Лучинченко не хотел слушать полтавского полковника, отговариваясь, что он подчинен самарскому воеводе, не слушал, однако, и последнего, ссылаясь на то, что козак должен слушать только своего полковника. Ни полковник, ни сам гетман не находили легальных способов с ними справиться. В Полтавском полку разгуливали вольная разбойничья шайка, которой атаманом был Лебедин: 10 лет сряду он наводил страх, и только весной 1707 года компанейцы усмирили его и взяли в плен¹⁸. Кошевой атаман доносил гетману, что в Запорожской земле повсюду распространяются своевольные разбойнические «купы» беглецов¹⁹.

Сверх того, в разных местах, как и прежде, не переставали столкновения между великороссийскими ратными людьми и малороссийскими обывателями; взаимные ссоры кончались нередко кровавою расправою с обеих сторон. Жалобы на наглость великороссиян посылались по-прежнему гетманом к царю. Царь Петр сам сознавал, что малороссиянам, как и великороссиянам, становится невыносимо тяжело. Он прислал успокоительную грамоту, обращенную ко всему малороссийскому народу, и приказывал читать ее во всех полках. В этой

* Суворий і аскетичний воїн, що намагався воювати, дотримуючись лицарських правил, Карл XII не любляв зрадників...

¹⁸ Арх. Ин. Дел. 1707 г., май. Подлинн.

¹⁹ Там же, мая 29. Донесение кошевого (цитата скорочена.— М. К.).

грамоте царь сознавал, что народ терпит от великороссийских военных людей, проходящих по делам службы через малороссийский край, но указывал, «что по поводу военного с королем шведским случая (тобто, через війну.— М. К.) без того обойтись невозможно, что надлежит ради общей государственной пользы сносить эти неудобства, так как и он сам персоны своей не щадит». Он обнадеживал народ дать ему царскую милость по окончании войны, а до того времени давал обещание приказать войску, проходящему через малороссийский край, и «всем посыльщикам» вести себя смирно и не чинить обид и разорений малороссийским жителям под страхом жестокого наказания²⁰.

Наукове дослідження М. І. Костомарова «Мазепа» друкується за виданням: Собрание сочинений Н. И. Костомарова / Исторические монографии и исследования.— СПб., 1905.—Кн. 6.—Т. 16. С. 379—716.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра

Далі буде

²⁰ Арх. Иностр. Дел, 1707 г. Грамоты.

У 1989 РОЦІ У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ КНИГА

УКРАЇНЬКА НАРОДНІСТЬ: НАРИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ І ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ / Під редакцією академіка Ю. Ю. Кондуфера.—45 арк.—9 крб. 40 к.

У книзі всебічно досліджується багатовіковий процес формування й консолідації української народності. Розглядаються питання становлення економічної, територіальної, культурної спільності та розвитку етнічної самосвідомості і мовної єдності південно-західної гілки східних слов'ян.

Для вчених-суспільствознавців, викладачів вузів та студентів, всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

Адреса: 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4, книжковий магазин «Наукова думка».

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ИСТОРИЯ КПСС:

*Курс лекцій /
Рук. авт. кол. Я. С. Калакура.*

*К.: Вища шк. Изд-во
при Кіев. ун-те, 1988.—504 с.*

Процес революційної перебудови і оновлення, що розгорнувся в нашій країні на основі рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії і XIX Всесоюзної партконференції, охоплює всі сторони соціально-економічного, політичного і духовного життя радянського суспільства. Особливе значення він має для суспільних наук, зокрема історії КПРС, в якій у попередні роки утверджувалися не революційно-критична діалектика і вільна наукова творчість, а догматизм і схоластика, коментування і популяризація офіційних рішень, доповідей і промов керівних діячів партії і держави. Компліментарність, відсутність глибокого аналізу явищ і суперечностей суспільного розвитку, суха, невиразна мова робили праці з історії КПРС малоцікавими і нерідко непопулярними.

Нині історики партії здійснюють значну роботу щодо подолання тяжкої спадщини сталінщини і брежневщини. Вирішальне значення при цьому має сучасне прочитання творів В. І. Леніна і його соратників, документів партії, що дасть можливість по-новому подивитися на багато сторінок історії КПРС, уникнути стереотипів і помилкових тверджень. У зв'язку з цим слід підняти ініціативу і оперативність авторського колективу, до складу якого ввійшли викладачі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка і наукові працівники Інституту історії партії при ЦК Компартії України, що підготував навчальний посібник з історії Комуністичної партії Радянського Союзу.

Викладачі і студенти вузів одержали корисну і потрібну книгу, яка заповнює прогалину в навчальній літературі до виходу в світ нормативного посібника з історії КПРС. У ній з позицій марксистсько-ленінської методології зроблена, на нашу думку, в цілому вдала спроба по-новому висвітлити чимало аспектів героїчного і складного шляху ленінської партії — партії першопрохідників — з часу її зародження до XIX Всесоюзної конференції КПРС.

Автори праці діалектично осмислили позитивні та негативні моменти в діяльності партії у процесі будівництва соціалістичного суспільства, на основі чого зробили важливий висновок про необхідність використання історичного досвіду КПРС для розв'язання нагальних завдань перебудови і оновлення.

Для рецензованого навчального посібника, побудованого на вузівській програмі курсу історії КПРС, прийнятними є структура тем і лекцій, формулювання їх основних питань, виділення найважливіших узагальнень і висновків. Істотну допомогу студентам при поглибленому вивченні матеріалу подадуть питання для самоконтролю з кожної теми. Авторі цілком слушно викладають матеріал у проблемному плані.

Творчий підхід до використання новітніх партійних документів, сучасних публікацій суспільствознавців, введення до наукового обігу неопублікованих архівних матеріалів дали можливість авторському колективу відмовитися від деяких стереотипів, висвітлити «білі плями», підвищити доказовість окремих положень.

Автори по-новому викладають деякі аспекти непу, ленінської концепції побудови соціалізму, характер і результати внутріпартійних дискусій 20-х років. З інтересом читаються сторінки, де висвітлюється хід соціалістичного будівництва в довоєнні роки, труднощі й успіхи на шляху першопрохідників. Водночас з позицій правди життя показано відхід від ленінських заповітів, формування адміністративно-командної системи управління, зловживання владою і злочини Сталіна та його оточення, що завдали багато бід радянському народу, великої шкоди розвитку соціалізму, його престижу на міжнародній арені.

Значна частина нового матеріалу присвячена висвітленню діяльності партії в роки Великої Вітчизняної війни. Правдиво показано недоліки і прорахунки, пов'язані з єдиновладдям Сталіна, ґрунтовно розкриті підсумки та уроки війни.

З позицій найновіших партійних документів автори висвітлюють післявоєнну історію КПРС, успіхи, помилки і суперечності на шляху економічного і соціально-політичного розвитку країни в ході виконання рішень XX з'їзду КПРС. Вони розкривають причини і суть застійних явищ 70 — початку 80-х років, діяльність партії в післяквітневий період. Її курс на перебудову всіх сфер життя суспільства, динамічний характер соціально-економічного розвитку країни, шляхи забезпечення керівної ролі партії в сучасних умовах.

Слід підкреслити, що в рецензованому курсі лекцій певною мірою усунуто одні з найважливіших недоліків попередніх навчальних посібників — знеособлення історичних подій, зникнення з сторінок історії справжніх її творців. Авторі висвітлюють діяльність борців за справу партії, багато з яких були тривалий час забутими: В. О. Антонова-Овсієнка, В. К. Блюхе-

ра, А. С. Бубнова, М. І. Бухаріна, В. П. Затонського, Г. Є. Зінов'єва, Л. Б. Каменева, С. В. Косіора, М. М. Крестинського, В. І. Межлаука, П. П. Постішева, Г. Л. Пятакова, Х. Г. Раковського, Ф. Ф. Раскольников, О. І. Рикова, Я. Є. Рудзутака, І. Г. Смілги, М. О. Скрипника, Г. Я. Сокольников, М. М. Тухачевського, І. П. Уборевича, П. Є. Якіра та ін. Наведені на сторінках книги імена соратників В. І. Леніна, професіональних революціонерів, партійних, державних і господарських керівників, видатних воєначальників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, стахановців і новаторів виробництва, діячів науки, літератури і мистецтва дали можливість підвищити сприйняття матеріалу.

Оцінюючи в цілому позитивно рецензовану книгу, слід звернути увагу й на недоліки. При цьому маємо на увазі не спірні або недостатньо розроблені питання, а певні трактування ряду положень. Автор не повністю використовує новітні досягнення суспільних наук для всебічного висвітлення суперечливого характеру розвитку радянського суспільства і КПРС, особливо труднощів, що виникли в результаті культу особи, проявів полонитаризму і застою, не завжди об'єктивно оцінюють їх. У книзі констатується, але не розкривається ціна, яку довелося заплатити партії і народу за викривлення Сталіним та його оточенням ленінської концепції побудови соціалізму (мільйони жертв, відторгнення трудівників від засобів виробництва і від влади, дезорганізація економіки, нічим не виправдана розтрата матеріальних і духовних сил, фактична відсутність демократії, яка прикривалася формально проголошеними конституційними правами і т. п.).

Поряд з описом перемог Червоної Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни і досягнень тилу необхідно було ширше висвітлити труднощі і недоліки, помилки і прораханки як воєнного, так і політичного та господарського характеру. Зокрема, третій період війни характеризувався не тільки тріумфальним наступом Червоної Армії, а й величезними втратами. Лише в ході визвольної місії в Європі загинуло понад 1 млн. радянських військовослужбовців. По суті, не розкрито трудовий подвиг нашого народу, особливо жінок і підлітків, героїзм яких виявлявся в екстремальних умовах (нестача їжі та одягу, подовжений робочий день тощо).

Надто стисло розповідається про труднощі післявоєнної відбудови народного господарства. Адже героїка праці перших післявоєнних років істотно відрізнялася від днів сьогоденних (карткова система на продукти харчування і промтовари до кінця 1947 р., житлові труднощі, нестача електроенергії, палива тощо). Тут слід зазначити, що внаслідок великих втрат у роки війни населення країни досягло довоєнної чисельності лише в 1955 р., України — на початок 1959 р., а Білорусії — в 1970 р. З цієї ж причини ще й сьогодні, наприкінці 80-х років, у структурі населення, наприклад, України питома вага

жінок вища, ніж у 1940 р., що негативно впливає на рівень народжуваності і зростання трудових ресурсів.

Такий виклад матеріалу може створити у читачів, особливо студентів, неправильне уявлення про пройдений партією і народом шлях, не сприятиме формуванню їх активної життєвої позиції.

До числа окремих неточностей слід віднести твердження авторів про те, що тезу про загострення класової боротьби в міру досягнення успіхів у будівництві соціалізму Сталін висунув на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), хоча, як відомо, це положення було сформульовано ним ще наприкінці 20-х років. Причому дана теза потрібна була йому не лише для виправдання масових репресій, але й для обґрунтування курсу на дальшу етатизацію суспільства, в чому Сталін та його оточення вбачали гарантію збереження існуючого режиму, міцності власної влади.

На наш погляд, у книзі перебільшено роль і значення політвідділів при МТС і радгоспах, створених за рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). По-перше, напевно чи могли вони за якихось 1,5 роки розв'язати завдання політичного та організаційно-господарського зміцнення колгоспів. По-друге, про їх роль свідчила сама резолюція Пленуму, де говорилося про забезпечення «своєчасного і цілковитого виконання колгоспниками і радгоспами всіх своїх зобов'язань перед державою», рішучу боротьбу з розкраданням колгоспного майна, саботажем заходів партії і уряду. А саме в цей час голод охопив Північний Кавказ і Україну, Середню Волгу і Казахстан.

У книзі наводяться багато даних про досягнення культурної революції і майже не говориться про недоліки, що мали місце в цій галузі: підміну якісних показників кількісними, розрив між словом і ділом. Особливо це стосувалося системи народної освіти і формування соціалістичної інтелігенції. Називаються прізвища і твори, що стали вже традиційними, але не згадуються твори Булгакова, Платонова, Бабеля та інших визнаних діячів літератури і мистецтва, які не дістали визнання сталінського оточення.

Розглядаючи питання про вивчення і пропаганду марксистсько-ленінської теорії, автори не згадують про вкрай негативне значення для долі історико-партійної науки листа Сталіна «Про деякі питання історії більшовізму», опублікованого в журналі «Пролетарская революция». Саме відтоді Сталін став єдиним інтерпретатором історії партії. Його монополярна роль у цій справі особливо утвердилася після виходу в світ у 1938 р. «Короткого курсу історії ВКП(б)». Цьому були підпорядковані й репресії щодо відомих істориків.

У рецензованому посібнику, на наш погляд, непереконливо трактується питання керівництва промисловістю на рубежі 30—40-х років. Вжиті тоді заходи (розукрупнення наркоматів, створення наркомату держконтролю, відновлення в парт-

комах галузевих відділів, ліквідованих за рішенням XVIII з'їзду ВКП(б), затвердження згідно з рішеннями XVIII конференції ВКП(б) секретарів парткомів по промисловості призвели не до підвищення оперативності і компетентності партійного керівництва економікою, а до дальшого зміцнення адміністративно-командної системи управління. Так, XVIII партконференція зобов'язала парторганізацію, щоб вони «систематично вказували в справі промислових підприємств, залізниць, парохідств і портів», допомагали наркоматам і главам перевіряти «роботу директорів підприємств» тощо.

Враховуючи дедалі зростаючу роль суб'єктивного фактора, бажано було б більш ґрунтовно (а не епізодично, як це має місце в книзі) проаналізувати зміни в якісному складі КПРС, її керівних органах на всіх етапах будівництва соціалізму, аж до XIX Всесоюзної партійної конференції.

Авторам не вдалося повністю позбавитися елементів коментування, простого переліку партійних документів, що призвело до переобтяження окремих лекцій. Цей недолік особливо притаманний заключній X темі, де йдеться про перебудову всього суспільного життя, оновлення соціалізму в дусі ленінських ідеалів. Поряд з висвітленням позитивних результатів цього поєдиння революційного процесу необхідно було показати труднощі і недоліки, проаналізувати помилки і упущення, що мають місце.

На жаль, кваліфікований авторський колектив не зміг відійти від вузівської програми курсу історії КПРС, багато положень якої вже не відповідають вимогам сучасного життя і досягненням історико-партійної науки.

Вказані недоліки, однак, не можуть вплинути на позитивну в цілому оцінку рецензованого навчального посібника. Він викликав інтерес не тільки наукових працівників, викладачів і студентів, а й усіх, хто цікавиться історією ленінської партії, радянського суспільства.

Нині партія закликає суспільствознавців продовжувати з позицій історизму, правди життя творчий пошук, виробляти аргументовані оцінки багатьох історико-партійних явищ і процесів. Публікація важливих, раніше недоступних джерел, підсумки гострих дискусій суспільствознавців, що відбуваються в атмосфері гласності, є необхідною умовою відновлення ленінської концепції партії. Історики партії на Україні, як свідчить здійснена колективом рецензованого навчального посібника робота, можуть і повинні внести свій вклад у розв'язання цього почесного завдання. Більше того, праці істориків, народжені післяжовтневим курсом партії, покликані створити умови для його дальшого творчого розвитку і поглиблення.

В. О. РОМАНЦОВ (Київ),
І. В. ШУЛЬГА (Київ),
І. Ф. ЄВСЕПЧИК (Київ)

Одержано 30.01.1989

О. Н. Семківа.

Преодоление различий между городом и деревней:

Опыт и проблемы партийного руководства (на материалах партийных организаций Украины 1965—1988 гг.)

Львов: Вища школа, 1988.—256 с.

Перебудова всіх сфер суспільного життя, яка здійснюється в нашій країні з ініціативи і на основі стратегічного курсу КПРС, висунула нові вимоги і до історико-партійних досліджень. Історичні праці мають ґрунтуватися на вивірених фактах, розкривати всю правду життя. Для цього дослідникам, зрозуміло, необхідно по-новому прочитувати ленінську теоретичну спадщину, осмислювати практичний досвід партійного керівництва, в тому числі і керівництва процесом подолання істотних відмінностей між містом і селом. Адже в період застою в суспільних науках не очолювалась жива дискусія і пошук істини, насаджувались авторитарні судження та оцінки. В результаті, історичні події висвітлювались спрощено, часто однобоко, а бажане видавалось за дійсне.

В цьому плані рецензована книга виділяється як постановкою проблеми, так і в цілому підходом автора до її розкриття. Монографія О. Н. Семківа є по суті першою спробою в республіці в комплексі розглянути процес зближення міста і села в історико-партійному аспекті. Варто наголосити і на особливій актуальності проблеми. Адже подолання істотних відмінностей між містом і селом є нині одним з основних напрямів програми соціального розвитку села, визначеного березневим (1989 р.) Пленумом ЦК КПРС¹. Слід поставити автору в заслугу й те, що основні напрями проблеми, визначені ним, трактування їх в цілому, як тепер можна засвідчити, збігаються з накресленнями березневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС. Позитивне враження в більшості справляють узагальнення і висновки, зроблені на основі аналізу емпіричного матеріалу.

В монографії в основному аргументовано показана робота, яка була проведена під керівництвом парторганізацій республіки по зближенню міста і села. Як відомо,

¹ Про програму соціального розвитку села. Пост. Ради Міністрів СРСР від 5 квітня 1989 р. // Сід. вісті.—1989.—13 квіт.

вирішальним фактором цього процесу є розвиток продуктивних сил сільського господарства. Висвітлюючи найважливіші складові індустріалізації сільського господарства, автор у той же час відтінює її недоліки, що мали місце в цій справі, зокрема зупиняється на аналізі диспропорцій, які існували (та й нині вони не ліквідовані) між енергетичними потужностями тракторів і обмеженою номенклатурою робочих машин. Все це в значній мірі стримувало продуктивне використання тракторів, комплексну механізацію виробничих процесів у колгоспах і радгоспах (с. 101), а в кінцевому рахунку обумовлювало сповільнення темпів зростання продуктивності праці. Це, як правомірно стверджує автор, серйозно впливає на розв'язання проблеми подолання істотних відмінностей між містом і селом (с. 113).

Заслужують на увагу міркування щодо розвитку форм соціалістичної власності. В монографії проводиться думка про необхідність збереження, підтримки і дальшого розвитку всіх наявних форм соціалістичної власності, в тому числі і тієї, яка знаходиться в особистих підсобних господарствах (с. 127). Позитивно оцінено в монографії нові, прогресивні форми організації і оплати праці — колективний, сімейний і орендний підряди. Автор показує роль цих форм організації праці в подоланні відмінностей між різними формами соціалістичної власності.

Варто, на нашу думку, виділити у зв'язку з цим доречне твердження автора про те, що будь-яка форма соціалістичної власності, як і форма організації праці, може розкрити себе тільки через реальне залучення трудівників села до суцільного привласнення. При цьому найперспективнішими формами і методами залучення сільських трудівників до суцільного привласнення автор з повною підставою вважає госпрозрахункові відносини і самоврядування трудових колективів (с. 124). Безперечно, що ці принципи господарювання відкривають нові перспективи як в розвитку форм соціалістичної власності, так і ліквідації істотних відмінностей між містом і селом.

В ліквідації відмінностей між містом і селом важливе місце посідає питання соціально-класової структури. Справа не тільки в тому, що місто є одно, а село — двокласовим. Очевидно, ця відмінність буде існувати тривалий час. Мова йде про зближення селянства з робітничим класом (аграрним і промисловим) по класових ознаках: по професійно-кваліфікаційній структурі, рівні доходів і споживання, освіти і в цілому культури і т. п. Слід сказати, що автор в основному переконливо розкриває питання внутрікласового розвитку колгоспного селянства, його зближення з робітничим класом. Аргументовано, зокрема, виглядає наведений поділ селянства на чотири групи (хоч в науковій літературі зустрічається й інший підхід). Автор показує роботу партійних організацій республіки по підготовці механізаторів та інших кваліфікованих кадрів для колгоспів, доводить необхід-

ність скорочення в господарствах розбухшого за роки застою апарату управління. Автор наводить розрахунки можливого (без збитків для справи) зменшення цього апарату на 67 тис. чол. з річним фондом оплати — 81 млн. крб. (с. 42).

Аналітичність підходу при розгляді питання посилюється співставленнями наявної кваліфікаційно-професійної структури населення міста і села. Вона, як свідчать наведені автором дані, не на користь села. Ось деякі з них. Якщо на 1000 працюючих в цілому в народному господарстві України в період, що досліджує автор, припадало 198 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, в тому числі в промисловості — 176, будівництві — 202, то в сільському господарстві лише 31 (с. 144).

Заслужує на увагу і матеріал, з допомогою якого автор висвітлює зміни, що відбулися в рівні добробуту і побуту сільських жителів. При розгляді цих проблем широко використано дані, взяті як з статистичних довідників, так і інших джерел. Важливо, що вони подані в порівнянні, а це дало можливість розкрити справжню ситуацію, що склалася на селі у сфері добробуту й торговельно-побутової, показати тенденцію розвитку цих сфер.

Важливо, що в монографії розкриваються не лише досягнення, позитивний досвід роботи партійних організацій, а й аналізуються негативні явища, відзначаються упущення, нерозв'язані проблеми. Це дало змогу автору не тільки довести, що село продовжує відставати від міста у рівні продуктивності праці, підвищення культури і побуту, а й зробити важливий висновок: якщо в наступні роки з боку партійних і радянських органів не буде виявлено справжньої турботи про умови життя і праці сільських трударів, то будь-які ресурси, вкладені у розвиток сільськогосподарського виробництва, не дадуть бажаних результатів.

В книзі є розділ, в якому автор прагне з'ясувати політичні основи процесу подолання відмінностей між містом і селом. З цього розділу, власне, і починається основний зміст монографії. Мабуть, було б більш мотивовано цим розділом закінчити книгу. Адже об'єктивною основою для зближення міста з селом виступає не партія, не Радя народних депутатів, не громадські організації, про діяльність яких автор розповідає в розділі, а матеріальні, виробничі можливості міста і села. Немає цих можливостей, не розвивається матеріальна база — не розвивається сам процес подолання відмінностей.

Що ж стосується ролі партійних організацій, Рад народних депутатів, громадськості, яку досліджує автор, то, не заперечуючи загальних висновків про їх значення, відзначимо, що їх роль впливає саме з тих завдань, які об'єктивно постають на тому чи іншому етапі суцільного розвитку. Тобто, в процесі подолання істотних відмінностей між містом і селом роль партійних організацій, Рад

і громадськості суб'єктивна, вона змінюється в залежності від об'єктивних матеріальних умов, обстановки, як міняються водночас форми і методи їх роботи в масах, хоча, зрозуміло, зростання керівної ролі партії викликається об'єктивною закономірністю суспільного розвитку.

Зауважимо, принагідно, що сама організаторська робота партії в цьому розділі розглядається лише у плані зміцнення рядів партійних організацій та визначення основних напрямів і характеру роботи Рад народних депутатів, громадських організацій.

Очевидно, варто було наголосити на формах залучення трудівників села до управління виробництвом, до активізації їх в громадсько-політичному житті села і т. д.

В монографії в позитивному плані висвітлюються колективний, сімейний і орендний підряди, однак автор їх зв'язує, по суті, лише з процесом зближення двох форм соціалістичної власності. А між тим, завдяки і на основі підряду, оренди, у трудівників села формуються нові соціальні риси, складається сучасний тип працівника — господаря виробництва, який вболіває за землю, по-господарськи ставиться до машин, техніки, зацікавлений у кінцевих результатах праці. Безперечним є те, що ці нові соціальні риси зближують трудівників села і міста як в ставленні до засобів виробництва, так і у способі виробництва і розподілу матеріальних благ і т. п.

Не можна погодитися з твердженням автора, що спеціалізація на основі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції проходила на селі без суперечностей, гладко. І що нові форми організації виробництва справили виключно позитивний вплив на зближення міста з селом (с. 104—115). Переконані, що з спеціалізацією і концентрацією виробництва, які здійснювалися шляхом адміністрування і вольових рішень, було зв'язано немало і негативних явищ. Гігантomanія, будівництво індустріальних спеціалізованих комплексів по виробництву продуктів тваринництва без забезпечення їх відповідною кормовою базою, ліквідація великих тваринницьких ферм призвели, як відомо, в ряді місць навіть до скорочення виробництва молока, м'яса. Автор рецензованої монографії ці негативні явища, на жаль, обминув. Взагалі цей параграф на відміну від інших написаний без показу прорахунків, труднощів і недоліків, що мали місце.

Хотілося б бачити більш аналітичним, а значить і критичним параграф, присвячений партійному керівництву процесом подолання відмінностей у сфері культури. За безумовними успіхами і досягненнями в цій сфері сільського життя, автор, на жаль, не показав недоліків і упущень. Вони виявлялись, насамперед, в дії залишкового принципу виділення коштів на розвиток культури, якого дотримувалися у роки застою партійні і господарські органи. Саме в результаті цього розвиток

соціальної сфери на селі серйозно відстає від розвитку сфери виробничої.

Слід сказати, що в окремих випадках автор некритично підходить до статистичного матеріалу періоду застою, яким оперує. Покажемо це на такому факті. На с. 180 стверджується, що 91 % сільських трудівників у десятій п'ятирічці регулярно читали книги. Кожний, хто знайомий з сільською дійсністю, скаже, що це велике перебільшення.

Застарілі уявлення позначилися на твердженні автора щодо ролі радгоспів. Він пише, зокрема, що значне зростання в соціальній структурі сільського населення аграрного заgonу робітничого класу (робітників радгоспів) носить прогресивний характер, оскільки такі робітники «зв'язані більш розвинутою формою державної власності і більш високою формою організації виробництва» (с. 130). На нашу думку, форма організації виробництва в радгоспах мало чим відрізнялася від тієї, яка існувала і існує в колгоспах, а при оцінці ролі робітників радгоспів на селі автор віддав данину тим уявленням, поглядам, які панували в застійний період.

Як відомо, згідно цих уявлень перспективу розвитку на селі мали тільки радгоспи. Цим пояснюються прагнення адміністративним шляхом перетворити колгоспи у радгоспи, погляд на колгоспно-кооперативну власність як другорядну, обмежену, незрілу, неперспективну, який автор в деякій мірі поділяє (с. 177). А вже у порівнянні з радгоспами, як свідчать матеріали IV Всесоюзного з'їзду колгоспників, колгоспи мають ряд переваг. Ці переваги, насамперед, полягають в тому, що як кооперативні формування колгоспи можуть і покликані діяти на основі самоврядування, широкого залучення мас до управління, госпрозрахунку, самофінансування і самоокупності.

Викликає заперечення і твердження автора, що «існуюче тепер становище про державну дотацію на сільськогосподарську продукцію є істотним гальмом для розвитку госпрозрахункових відносин в колгоспно-кооперативній власності» (с. 124). В дійсності, гальмом для розвитку госпрозрахункових відносин є не дотація сама по собі, а нееквівалентний, незбалансований в цінах обмін між продукцією промисловості та сільського господарства, що склався в роки командно-адміністративної системи управління. Саме незбалансований в цінах обмін не дозволяє колгоспам перейти на повний і реальний госпрозрахунок. Що ж стосується дотації, то вона сама є плодом, що вирів в умовах нееквівалентного обміну і адміністративно-командної системи, необгрунтованого зростання цін на сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, будівельні матеріали, коротше — результат ігнорування економічних законів суспільного розвитку.

Автору рецензованої монографії не вдалося повністю позбутися шаблону, стереотипів, що склалися при оцінці досвіду партійного керівництва в історико-партійній літературі минулих літ. Наведемо при-

клад. На с. 97 автор пише: «Комуністична партія настійливо проводила в життя рішення березневого (1965 р.) Пленуму». З висоти перебудови, коли готувалася монографія, вже було видно, якою в дійсності була ця «настійність» по відношенню до села і з цього варто було виходити.

Можна було б зробити закид автору й в тому, що при розгляді окремих питань зближення села й міста він не завжди оперує відповідною статистикою. Але в цьому вина не тільки автора, а й статистиків, які досі, на жаль, майже не розкривали цієї проблеми.

А. А. Спирин.

*Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров:
Из опыта работы партийных
организаций Украины.*

*К.: Головное изд-во,
Вища шк., 1988.— 247 с.*

Сучасний етап розвитку радянського суспільства, головним змістом якого є перебудова, висуває підвищені вимоги до суспільних наук. Серед ключових проблем, розробка яких має особливе теоретичне й практичне значення з огляду реалізації сучасного політичного курсу КПРС — узагальнення досвіду роботи партії в галузі добору, розстановки та виховання керівних кадрів. Принципове значення в цьому плані має зважений, об'єктивний і всебічний аналіз досвіду роботи партійних організацій у галузі кадрової політики, в тому числі й у період, що передувач квітневому (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Узагальнення цього досвіду, його позитивних і негативних сторін дає змогу з'ясувати причини допущених недоліків та перекручень, зробити необхідні висновки з минулого, створити надійний, ефективно діючий механізм реалізації ленінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів. З цієї точки зору безперечно науковий і практичний інтерес викликає рецензована монографія. Хронологічно вона охоплює 60-ті — першу половину 80-х років. Це, як слушно зазначає автор, один з найбільш складних і суперечливих періодів історії нашого суспільного розвитку, період, коли країна стала втрачати темпи руху, почали нагромаджуватися труднощі і нерозв'язані проблеми. Зрозуміло, що вони мають бути глибоко проаналізовані й осмислені. Без такої аналітичної роботи був би неможливий сучасний політичний курс партії.

Актуальність даного дослідження цим, однак, не вичерпується. Автор не обмежився викладом суті основних принципів кадрової політики (про це багато було написано й до виходу рецензованої книги), а пішов іншим шляхом. Основна увага сконцентрована ним на висвітленні утвердження цих принципів у практиці пар-

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що появилось дослідження, в якому в широкому плані і в значній мірі з позицій перебудови розглядається проблема ліквідації істотних відмінностей між містом і селом. Монографія О. І. Семківа, не зважаючи на наявні недоліки і упущення, є, безперечно, вкладом в історіографію вказаної проблеми.

*О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ)
В. П. ПЛИСЮК (Львів)*

тійної роботи. Під цим кутом зору він аналізує досвід роботи партійних організацій по впровадженню демократичних засад у кадровій політиці, посиленню вимогливості і контролю за роботою керівних кадрів.

З інтересом читаються сторінки, де мова йде про те, як партійні організації намагалися того, щоб ленінські принципи кадрової політики, марксистсько-ленінська освіта керівних кадрів не на словах, а на ділі були визначальними орієнтирами практики їхньої роботи, кожного комуніста — керівника зокрема. Те ж стосується сюжетів, пов'язаних з досвідом роботи партійних комітетів по атестації кадрів, впровадженню методу конкурсності в їх доборі, піднесенню ролі морально-етичних якостей керівних кадрів. Заслугують на увагу авторські роздуми щодо використання на керівних посадах безпартійних працівників.

У цілому в монографії ґрунтовно розглянуто також питання, пов'язані з процесами інтернаціоналізації господарського і суспільного життя країни та їх впливом на кадрову політику партії, з реалізацією настанови XXVII з'їзду КПРС про те, щоб склад керівних кадрів найбільш повно відображав національну структуру.

Позитивною рисою рецензованого видання є й те, що в ньому належна увага приділена роботі партійних організацій республіки по подоланню технократичних підходів у справі добору і розстановки кадрів, елементів догматизму, відриву теорії від реальних життєвих процесів, недоліків, пов'язаних з оволодінням керівними кадрами ленінським стилем роботи. Заслужують на увагу й практичні рекомендації автора, спрямовані на подолання недоліків у роботі з кадрами, на зміцнення наукових основ кадрової політики КПРС в умовах перебудови, оновлення.

Як кожна серйозна праця, рецензована монографія наводить на роздуми. Не позбавлена вона і певних недоліків. Є в ній не досить переконливі й аргументовані місця. Ми вже зазначали, що позитивною стороною книги є те, що в цілому вона написана з врахуванням останніх досяг-

нень наукової думки, політичних оцінок і висновків, що містяться в працях В. І. Леніна, документах КППРС післяквітневого періоду. Іноді, однак, автор відступає від цього правила. Це стосується як окремих теоретичних, так і деяких практичних аспектів рецензованої праці. Не завжди, зокрема, ясно, що мається на увазі, коли говориться про творчий розвиток КППРС ленінських принципів кадрової політики в 60-х — першій половині 80-х років, у чому ж він полягав.

До сказаного автором на с. 13 про боротьбу партії з «робітничою опозицією» й «децистами» слід було б, очевидно, додати, що в їх програмах і вимогах, крім пом'якшуваних, були й здорові пропозиції, які й сьогодні заслуговують на увагу. Дещо категоричним, на наш погляд, є твердження на с. 17 про те, що, незважаючи на важкі наслідки культу особи, партія продовжувала вести цілеспрямовану роботу по вихованню працівників ленінського типу. Думається, що автору слід було б більш уважно викласти на с. 28—30, а також на с. 98 матеріал, який стосується критики буржуазних фальсифікаторів. Тут більше емоцій, ніж науково обґрунтованих доказів і аргументів.

Варто було б сказати і про те, що деформації в роботі з кадрами дуже негативно впливали на якість партійного поповнення. Вони стимулювали механічне зростання лав КППРС, розвивали кар'єристські настрої серед тих, хто вступав до партії, а потім поповнював її кадровий корпус.

Сформульоване на с. 82 положення про те, що характерною рисою нашого часу є прискорення процесів інтернаціоналізації потребує, на наш погляд, додаткової аргументації, яка б більшою мірою відповідала реальним процесам у цій сфері. Це тим більш важливо, оскільки цю думку автор далі цілком слушно поєднує з проблемами кадрової політики, подоланням проявів земляцтва, протекціонізму, недооцінки виховання місцевих працівників у дусі високої партійності, інтернаціоналізму. Він зазначає, що проблеми інтернаціоналізації щодо кадрової політики не можна ототожнювати з формальними нормами представництва, арифметичним підходом і механічним розподілом посад за національною ознакою.

На с. 143—144 йдеться про досягнення вищої школи, про більш повне втілення в її роботі демократичних принципів доступу до вищої освіти в нашій країні. Далі мова йде, зокрема, про широке представництво у вузах робітників, селян та їх дітей. Тут виникає кілька питань. По-перше, думається, досягнення вищої школи, якщо, звичайно, мати на увазі не тільки і не стільки кількісні показники, набагато скромніші, ніж це нам може здаватися. По-друге, не зрозуміло, чому ж автор, відстоюючи принципи демократизму освіти, акцентує увагу тільки на робітниках, селянах та їх дітях? Хіба це головна, чи єдина ознака демократизму щодо вищої школи? Хіба гіркий досвід зовсім недалекого минулого не показав

нам, що гіпертрофоване розуміння класової приналежності веде не до розширення демократичних засад, а, навпроти, зужує їх, у результаті чого нерідко соціально-класові критерії домінували над знаннями. А це, як відомо, не могло не позначитися на якості навчання, підготовки кадрів. У цілому в рецензованій праці кваліфіковано розглядаються питання роботи з резервом кадрів. Відчувається чітка авторська позиція, наводяться конкретні практичні рекомендації, в тому числі ті, що стосуються демократизації процесу формування резерву.

На с. 181—182 автор стверджує, що колективність як вищий принцип партійного керівництва є надійною гарантією від порушень ленінських норм партійного життя. Це, мабуть, очевидне перебільшення, тим більше, коли йдеться про період, що передував квітневому (1985 р.) Пленуму ЦК КППРС. Сам по собі той чи інший принцип, як свідчить досвід, не гарантує автоматичної реалізації норм партійного життя. Головне полягає в тому, на наш погляд, щоб був надійний і ефективно діючий механізм втілення в життя норм і принципів партійного керівництва. Автору слід було б більш реалістично підійти й до оцінки ефективності обговорень загальнопартійних, загальнодержавних питань. Тут ще багато проблем і нереалізованих можливостей (с. 183—184 та ін.).

Наприкінці останнього розділу книги йдеться про недоліки в роботі з кадрами, зокрема, про те, що перші секретарі Ворошиловградського, Львівського та Дніпропетровського обкомів партії Б. Т. Гончаренко, В. Ф. Добрик, В. Г. Бойко (нині уже колишні) були звільнені від посад у процесі ґрунтовного аналізу їх роботи з боку ЦК Компартії України. Однак, тут не все ясно. І, головне, — чому ж протягом цілого ряду років ці керівники знаходилися поза контролем, в тому числі й з боку ЦК Компартії України? Слід було б сказати і про те, що ініціатива в постановці цих проблем і прийнятті відповідних організаційних рішень належала все ж не місцевим організаціям. У випадку, наприклад, з В. Г. Бойко така ініціатива належала комісії ЦК КППРС. Отже, ці питання потребують об'єктивного аналізу. Адже саме такий аналіз може і повинен дати відповідь на багато питань сучасного етапу боротьби партії за перебудову, оновлення. В їх числі питання, пов'язані з далеко непоодинокими фактами апаратних ігор навколо кадрових питань, наприклад, намагання ще до початку звітно-виборчих партійних конференцій спустити на гальмах гострі проблеми кадрової політики, пересадити некомпетентного керівника в інше номенклатурне крісло, глибокі процеси демократизації кадрової політики, в тому числі обрання керівників з кількох кандидатур, підміняти формальними ознаками такого процесу, грою в демократію. В більш широкому плані мова йде про роль і значення керівного корпусу в реалізації завдань перебудови, оновлення. Хоч, можливо, це — тема спеціального дослідження.

В цілому монографічне дослідження О. А. Спіріна заслуговує позитивної оцінки. По суті, це перша в республіці й одна з перших у країні праць, що вийшли після XXVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної партійної конференції. Теоретичні узагальнення та практичні рекомендації, що містяться в ньому, безумовно, будуть сприяти дальшому поглибленню і розвитку

процесів перебудови, оновлення. Книга орієнтує наукову громадськість на нові пошуки ефективних шляхів розв'язання проблем, що стоять нині перед партією і суспільством.

Л. Ф. ГАЙДУКОВ (Київ)

Одержано 14.03.89

Владимир Мельниченко.

Розстріляна в Одессе...

Науч.-худож. кн. о Жанне Лябурб

Київ: Молодь, 1988.— 229 с.

Великий Жовтень викликав масовий героїзм трудящих нашої Батьківщини. Майже три роки вони вели героїчну боротьбу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції. У цій боротьбі робітники й селяни щойно народженої Радянської республіки були не одинокими. Вони спиралися на міжнародну солідарність трудящих усіх країн.

Великий безпосередній вклад у справу перемоги Жовтня і захисту його завойовань внесли зарубіжні інтернаціоналісти. Пліч-о-пліч з трудящими нашої країни вони боролися за перемогу Радянської влади, вели підпільну роботу на окупованій ворогом території Республіки Рад, розяснювали солдатам армії інтервентів значення Жовтневої революції.

Радянські люди ніколи не забудуть героїв-інтернаціоналістів, які допомогли трудящим першої в світі держави робітників і селян захистити їхню революційні завойовання. Почесне місце в цій славній когорті належить відважній дочці французького народу, активній учасниці боротьби проти іноземної інтервенції Жанні Лябурб. В. І. Ленін у доповіді на VII Всеросійському з'їзді Рад відзначив, що «...ім'я французької, тов. Жанни Лябурб, яка поїхала працювати в комуністичному дусі серед французьких робітників і солдатів і була розстріляна в Одесі, — це ім'я стало відоме всьому французькому пролетаріатові і стало лозунгом боротьби...»¹.

Радянські історики багато зробили для того, щоб висвітлити життя та революційну діяльність цієї мужньої і беззавітно відданої ідеям пролетарської солідарності інтернаціоналістки. Та все ж у її біографії ще залишилися недостатньо досліджені й маловідомі сторінки. Саме тому читачі з інтересом зустріли вихід у світ науково-художньої розповіді В. Ю. Мельниченка «Розстріляна в Одесі...», в центрі якої — образ Жанни Лябурб.

¹ Ленін В. І. Доповідь ВЦБК і Раднарком, 5 грудня: VII Всерос. з'їзд Рад, 5—9 груд. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 366.

Особливо цінним у рецензованій книзі є те, що вона написана на багатій джерельній основі. В ній, зокрема, широко використано праці класиків марксизму-ленінізму, партійні і державні документи, матеріали багатьох архівів, мемуарна література тощо. При цьому деякі з документальних та ілюстративних матеріалів публікуються вперше.

Доскональне вивчення всіх виявлених джерел, критичний підхід до фактів, які в них повідомляються, дали автору змогу зробити ряд нових висновків і узагальнень, пов'язаних з життям і діяльністю Ж. Лябурб — мужньої революціонерки, активної учасниці боротьби за владу Рад, учасниці більшовицького підпілля на Україні часів інтервенції Антанти.

В. Ю. Мельниченко з'ясував, що Жанна була дочкою одного з небагатьох паризьких комунарів, яким вдалося врятуватися, а також визначив час, коли вона почала включатися в революційну діяльність — 1903 рік. Безумовно, він має рацію, коли пише про вирішальну роль у виборі Жанною Лябурб свого життєвого шляху її особистого знайомства з Ф. Е. Дзержинським. На основі вивчення документальних джерел дослідник зробив також висновок, що вона брала активну участь у революційних подіях 1905 р. в Росії.

Важливим, на наш погляд, є показ автором того, як Ж. Лябурб прийшла в революцію, чому вона обрала важкий, тернистий шлях безкомпромісної боротьби за ідеали більшовицької партії. Адже ці питання є ключовими для розуміння біографії славетної французької революціонерки-інтернаціоналістки.

Увагу читача привернуть сторінки рецензованої книги, присвячені В. І. Леніну, який високо цінував Жанну Лябурб, виявляв піклування про неї. Особливий інтерес викликає науковий аналіз змісту двох її листів до вождя революції.

Водночас праця В. Ю. Мельниченка не позбавлена й недоліків. На наш погляд, він недостатньо використав деякі матеріали, наприклад, документи відділу краєзнавства, рідкісних видань і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького. А тут у результаті багаторічної копії роботи його працівників зібрані численні спогади старих більшовиків — активних борців за владу Рад в Одесі (А. А. Гончарова, П. І. Пі-

терського, Г. І. Сапельникова, Д. О. Сидорова та ін.). У цьому ж відділі зберігаються видання місцевих комуністів часів революції та громадянської війни, а також унікальний комплект газет, які видавалися командуванням окупаційної армії Антанти на півдні України для своїх солдатів і матросів. Це саме стосується й Партійного архіву Івано-Франківського обкому Компартії України, де зберігаються спогади І. М. Горшкова, на квартирі якого Ж. Лябурб жила і разом з яким працювала в одеському підпіллі. Поза увагою В. Ю. Мельниченка залишилася агітаційна діяльність революционерки серед колоніальних частин французької інтервенційної армії в Одесі. Тим часом цій справі вона віддавала чимало сил.

Очевидно, автор не зовсім точно визначив жанр своєї праці, яка згідно з підзаголовком є «науково-художньою книгою про Жанну Лябурб». Книга й справді написана не академічно, не сухо, а художньо. І все ж це — наукове дослідження, пристрасне, публіцистичне. Дослідження, що, незважаючи на вказані недоліки, допоможе читачеві більше дізнатися про славу французьку інтернаціоналістку, яка віддала своє життя за перемогу соціалістичної революції в нашій країні. Залишається побажати, щоб якомога більше читачів прочитали цю цікаву книгу.

Ю. І. ПАТЛАЖАН (Івано-Франківськ)

* * *

Перебудова та історична наука

Бібліографічний покажчик (закінчення) *

«Круглий стол»: Историческая наука в условиях перестройки // *Вопр. истории.* — 1988. — № 3. — С. 3—57.

«Круглый стол»: Советский Союз в 30-е годы. [Москва, 24 июня 1988 г.: Встреча в ред. журн. «Вопр. истории»] / Е. Г. Плимак, Р. А. Медведев, В. П. Данилов, Л. Н. Нежинский, В. А. Куманев, В. М. Кулиш // *Вопр. истории.* — 1988. — № 12. — С. 3—30.

Кудрявцев В. Н. По логике гуманизма: [Беседа с вице-президентом АН СССР В. Н. Кудрявцевым / Беседа велла Е. Манучарова] // *Известия.* — 1988. — 3 нояб.

Кузнецов П. Вопросы к историку: О статье Ю. Н. Афанасьева «Перестройка и историческое знание» // *Правда.* — 1988. — 25 июня.

Кузнецов Ф., Поляков Ю. Минувшее: полная правда! // *Лит. газ.* — 1987. — 29 июля.

Курас І. Ф. [Виступ заст. директора Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України на загальних зборах АН УРСР] // *Вісн. АН УРСР.* — 1988. — № 8. — С. 39—41.

Курас І. Ф. Правда — «без білих плям»: Беседа з чл.-кор. АН УРСР, заст. дир. Ін-ту історії партії при ЦК КП України — філ. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС І. Ф. Курасом / Записав В. А. Тичина // *Трибуна лектора.* — 1988. — № 4. — С. 11—13; № 5. — С. 10—11.

Курас І. Створення правдивої і повної історії Компартії України — невідкладне завдання вчених // *Під прапором ленінізму.* — 1988. — № 15. — С. 13—18.

* Початок див.: *Укр. іст. журн.* — 1989. — № 6. — С. 153—156.

Кутырев В. История и перестройка: Перед лицом будущего // *Полит. образование.* — 1989. — № 1. — С. 38—44.

Ланшиков А. Вопросы истории — вопросы современности // *Москва.* — 1988. — № 11. — С. 175—187.

Легошин Л. И. Идти дальше по пути углубленного анализа трудных вопросов: [Вопр. историографии истории СССР сов. периода: В связи со ст. В. А. Коллопа «Историк и перестройка в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 5] // *Вопр. истории КПСС.* — № 11. — С. 42.

Лернер И. Я. Историческое сознание и условия его формирования // *Преподавание истории в шк.* — 1988. — № 4. — С. 18—24.

Логинов В., Иоффе Г., Сироткин В. Пока спала муза Клио... Сцены из недавнего прошлого советской ист. науки: [Рассказывают доктора ист. наук В. Логинов, Г. Иоффе, В. Сироткин / Беседа записала Н. Изюмова] // *Моск. новости.* — 1988. — 6 нояб.

Ложкин В. В. Без людей — нет истории: [Вопр. перестройки ист.-парт. науки] // *Вопр. истории КПСС.* — 1987. — № 12. — С. 98—110.

Маковійчук І., Вівчарик М. Історія — без «білих плям»: [Публічний діалог «Перебудова і історична наука», проведений вченими Ін-ту історії АН УРСР і Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка] // *Прапор комунізму.* — 1988. — 6 груд.

Маньковская И. Л., Шаранов Ю. П. Культ личности и историко-партийная наука // *Вопр. истории КПСС.* — 1988. — № 5. — С. 57—70.

Маслов Н. И. Каким должен быть новый учебник по истории КПСС? // *Вопр.*

история КПСС. — 1987. — № 7. — С. 47—62.

Маслов Н. Овладевать ленинской методологией и диалектикой революционного обновления // *Парт. жизнь.* — 1988. — № 9. — С. 15—20.

Маслов Н. Н. Что нам мешает воссоздать объективную историю партии: [Беседа с д-ром ист. наук Н. Н. Масловым / Беседу вел А. Логиннов] // *Аргументы и факты.* — 1988. — № 21. — С. 21—27 мая.

Медведев Р. Верность идеалам, а не преданность «вождям»... [Гость рубрики «Автограф» — сов. философ и историк Р. А. Медведев] // *Ки. обозрение.* — 1988. — № 43. — 28 окт.

Медведев Р. Исторична наука: Перебудова все ще попереду?: [Розмова з істориком Р. Медведевим / Розмову вів Є. Гонтмахер] // *Молодь України.* — 1988. — 7 верес.; *Київ. правда.* — 1988. — 7 жовт.

Медведев Р. Суд історії неминучий: [Розмова з істориком Р. Медведевим / Бесіду вів В. Портніков] // *Молодь України.* — 1988. — 10 листоп.

Мельник Л. Г. Торжество історичної правди. — К.: Рад. шк., 1987. — 138 с.

Мельниченко В. Е. Всесторонне подійти к исследованию исторического опыта: [Квопр. перестройки ист.-парт. науки] // *Вопр. истории КПСС.* — 1988. — № 5. — С. 71—84.

Мельниченко В. Насущно необходима: Заметки о перестройке ист.-парт. науки // *Правда Украины.* — 1988. — 6 авг.

Мелюхин И. С. Конференция историков и писателей: Историческое сознание и литература // *Вести. АН СССР.* — 1988. — № 10. — С. 102—111.

Меркулов А. Н. Переосмыслить или переписать заново?: [Отклик на статью Н. Н. Маслова «Каким должен быть новый учебник по истории КПСС?» в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 7] // *Вопр. истории КПСС.* — 1987. — № 12. — С. 92—97.

Некоторые итоги и насущные проблемы развития историко-партийной науки // *Вопр. истории КПСС.* — 1986. — № 7. — С. 33—55.

Никифоров К., Романенко С. Секторы сколлективного труда: [О мерах, которые позволили бы преодолеть кризис в исторической науке] // *Сов. культура.* — 1989. — 22 апр.

О чем говорят и пишут историки: [По материалам научных конференций и семинаров]. — М.: Знание, 1988. — 64 с.

Оряк Ю. К истории — с уважением // *Известия.* — 1987. — 8 авг.

Осипов В. История для каждого...: [Размышления об историческом всеобуче] // *Лит. газ.* — 1987. — 2 дек.

Основные этапы развития советского общества: «Круглый стол» журн. «Коммунист» [Записали С. Колесников, С. Хипеняков] // *Коммунист.* — 1987. — № 12. — С. 66—79.

Осьмаков М. Традиции мертвых поколений: [О ключевых вопросах отеч. истории послеоктябрьского периода] // *Век*

XX и мир. — 1988. — № 10. — С. 19—21.

Панфилова Н. «Отечественная история»: [Энциклопедия «Отечественная история», в которую войдут биографии ныне реабилитированных партийных и государственных деятелей] // *Труд.* — 1988. — 19 марта.

Первые уроки и нестложные задачи перестройки: [О перспективах развития ист.-парт. науки: Передовая] // *Вопр. истории КПСС.* — 1986. — № 10. — С. 3—19.

Переписка на исторические темы: Диалог ведет читатель / Сост. В. А. Иванова. — М.: Политиздат, 1989. — 494 с.

Перестройка в общественном сознании: проблемы, поиски решений, опыт / И. Лукшинов, Ю. Бромлей, Ю. Поляков, И. Бестужев-Лада // *Обществ. науки.* — 1988. — № 5. — С. 153—178.

Перестройка в общественном сознании: проблемы, поиски решений, опыт / Акад.-секретарь Отд. истории АН СССР С. Тихвинский; зам. дир. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС М. Мчедлов; зам. дир. Ин-та славяноведения и балканистики АН СССР В. Виноградов // *Обществ. науки.* — 1988. — № 3. — С. 154—164.

Перестройка: гласность, демократия, социализм // *Наука и жизнь.* — 1988. — № 9. — С. 36—47.

Перестройка и задачи журнала «Вопросы истории»: [Ред. ст.] // *Вопр. истории.* — 1988. — № 2. — С. 3—10.

Перестройка и усиление взаимодействия общественных наук: [Ответы на анкету ред. журн. «Вопр. истории КПСС»] / А. Г. Здравомыслов, Б. А. Страшун // *Вопр. истории КПСС.* — 1987. — № 10. — С. 91—106.

Перспективные комплексные программы — новая форма координации исторических исследований: [В Бюро Отделения истории АН СССР] // *Вопр. истории.* — 1987. — № 4. — С. 82—84.

Пирог Р. Я. Знать нашу историю // *Правда Украины.* — 1989. — 10 февр.

Пирожков С. И., Денисенко А. В. Журнали на шляху перебудови: [Засідання бюро Секції суспільних наук АН УРСР] // *Укр. іст. журн.* — 1988. — № 7. — С. 155—156.

План-прогноз научных исследований на 1987—2000 годы по проблеме «История строительства социалистического общества» // *История СССР.* — 1987. — № 6. — С. 182—197.

Покровский М. Советская глава нашей истории // *Коммунист.* — 1988. — № 16. — С. 84—89.

Поликарпов В. «История должна быть честной»: [Беседа с д-ром ист. наук В. Поликарповым / Беседу вел Э. Иодковский] // *Соц. индустрия.* — 1988. — 24 сент.

Поликарпов В. О «дискуссиях» минувших лет // *Сов. культура.* — 1987. — 9 июля.

Поляков Ю. Дорожить каждым годом нашей истории: [Беседа с чл.-кор. АН СССР Ю. Поляковым / Беседу вел Ю. Яновский] // *Лит. газ.* — 1987. — 29 июня.

Поляков Ю. А. Исторический процесс многогранен // *Вопр. ист. КПСС.* — 1988. — № 9. — С. 19—34.

- Поляков Ю.** Сложная диалектика истории // Аргументы и факты.—1987.— № 44. — 31 окт. — 6 нояб.; № 45. — 7—13 нояб.
- Поляков Ю.** Томление духа // Лит. газ.—1988.— 26 окт.
- Поляков Ю. А.** Уроки истории : [Рассказывает чл.-кор. АН СССР Ю. А. Поляков / Беседу вел Р. Гусейнов] // Комс. правда.—1987.— 5 июля.
- Полякова Д. Н.** Проблемы периодизации истории КПСС // Вопр. истории КПСС.—1987.— № 10. — С. 63—77.
- Полов С.** О переоценке ценностей в историческом сознании : методологические аспекты // Полит. образование.—1989.— № 2.— С. 38—50.
- Правда истории — источник нашей силы : [Отклик в поддержку статьи «Принципы перестройки: революционность мышления и действий» (Правда. — 1988. — 5 апр.)] // Правда.—1988.— 24 апр.
- Пригорницький Ю.** Реабілітація Херсіфрона, або Довга тінь «короткого курсу» : [Про викладання історії України у вузах і школах] // Літ. Україна.—1989.— 6 квіт.
- Принципы перестройки: революционность мышления и действий // Правда.—1988.— 5 апр.
- Про створення Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки // Укр. іст. журн.—1988.— № 4.— С. 159—160.
- Проблемы истории и современность : [«Круглый стол» редакции журнала «Вопр. истории КПСС» со слушателями Ин-та повышения квалификации руковод. партийных, советских и идеол. кадров 23 ноября 1988 г.] // Вопр. истории КПСС.—1989.— № 2.— С. 47—67.
- Проблемы исторического образования в школе : [Об издании учебников для средних школ] // Вопр. истории.—1989.— № 1.— С. 166—177.
- Проблемы историч. науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції / В. О. Куманьов, Ю. Ю. Кондуфор, А. М. Шлепаков // Укр. іст. журн.—1988.— № 11.— С. 56—69.
- Проблемы историч. науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції [В. І. Юрчук, І. Ф. Курас, Я. С. Калакура, В. Ю. Мельниченко] // Укр. іст. журн.—1988.— № 12.— С. 62—78.
- Рабкина Н. А.** Без оглядки на авторитеты // Вопр. истории.—1988.— № 5.— С. 178—179.
- Реабилитирован посмертно / Сост. Ф. А. Карманов, С. А. Панов.—М.: Юрид. лит., 1988. (Возвращение к правде). Вып. 1. 511 с. Вып. 2. 367 с.
- Роговин В. Э.** Перестройка и философское осмысление истории социализма // Вопр. философии.—1987.— № 8.— С. 64—67.
- Родюнов П. А.** Историко-партийная наука и общественная практика : [О координации науч.-исслед. работы в обл. истории КПСС] // Вестн. высш. шк.—1986.— № 8.— С. 60—66.
- Рудич Ф.** На пути перестройки: Общие
- ственные науки // Правда Украины.—1988.— 2 марта.
- Рудич Ф. М.** Про минуле заради сучасного і майбутнього: Деякі питання перебудови іст.-парт. науки в республіці : [Бесіда директора Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України Ф. М. Рудича з кор. РАТАУ] // Рад. Україна.—1989.— 11 лют.; Київ. правда.—1989.— 11 лют.; Прапор комунізму.—1989.— 11 лют.
- Рябов В. В.** Стратегия ускорения и вопросы перестройки общественных наук // Вопр. истории КПСС.—1987.— № 3.— С. 3—19.
- Савушкин Р. А.** Каким будет десятилетник : [«Великая Отечественная война советского народа»] // Воен.-ист. журн.—1988.— № 10.— С. 71—74.
- Самсонов А. М.** Знать и помнить: Диалог историка с читателем.—М.: Политиздат, 1988.— 368 с.
- Свирский В.** История умалчивает... : [О создании честного школьного курса истории СССР] // Известия.—1987.— 21 июля.
- Седых В. М.** «Круглый стол» молодых историков : [Об исторической науке наших дней] // Вопр. истории.—1989.— № 2.— С. 173—175.
- Сежерин А. И.** Проблемы периодизации истории КПСС // Вопр. истории КПСС.—1988.— № 8.— С. 66—81.
- Селицкий В. И.** Ленинская теория познания и проблема познавательных принципов исторической науки // Вестн. Ленингр. ун-та.—Сер. 2. История, языковедение, литературоведение.—1987.— Вып. 3.— С. 3—11.
- Сенин А. С.** Нужен новый подход : [К дискуссии по ст. Н. Н. Маслова «Каким должен быть новый учебник по истории КПСС?»], опубл. в журн. «Вопр. истории КПСС», 1987, № 7] // Вопр. истории КПСС.—1987.— № 11.— С. 37—39.
- Сергеева Т.** История в творческом вузе // Коммунист.—1989.— № 3.— С. 58—59.
- Сергеева Т.** История — не только историкам // Сов. культура.—1988.— 19 нояб.
- Симошенко Р. Г.** Правда истории — верность истории : [О задачах, стоящих перед историками Украины] // Коммунист Украины.—1988.— № 9.— С. 76—88.
- Сичка И.** Объединились историки : [Учредительная конф. Днепропетр. отд. сов. ассоциации молодых историков] // Комс. правда.—1988.— 30 окт.
- Смирнов Г. Л.** На пути обновления : [О проблемах обществоведческой науки; Беседа с делегатом XIX парт. конф., директором Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС Г. Л. Смирновым / Беседу вел В. Голобоков] // Коммунист.—1988.— № 11.— С. 36—41.
- Смыков Ф. Н.** Воспитывать достойное пополнение : О некоторых вопр. подгот. преподавателей истории КПСС // Вопр. истории КПСС.—1988.— № 5.— С. 117—130.
- Смыков Ф. Н.** Роль журнала «Вопросы истории КПСС» в перестройке историко-партийной науки // Вопр. истории КПСС.—1988.— № 1.— С. 135—150.

Совещание молодых историков : [Учредительный съезд ассоциации молодых историков. Москва, 1988 г., 14 июля] // *Вопр. истории.* — 1988. — № 12 — С. 163—164.

Современная немарксистская историография и советская историческая наука : Беседа за «круглым столом» // *История СССР.* — 1988. — № 1. — С. 172—202.

Спирин Л. М. К вопросу о периодизации истории КПСС : (Продолжение дискуссии, начатой в № 6 за 1987 г.) // *Вопр. истории КПСС.* — 1987. — № 9. — С. 80—99.

Студенники М. Т. Повышать качество обучения истории // *Преподавание истории в шк.* — 1988. — № 4. — С. 30—35.

Терешенко Л. Перестроить преподавание : [О перестройке преподавания истории] // *Сов. культура.* — 1987. — 22 сент.

Тихвинский С. Л. Задачи дальнейшего совершенствования координации исторических исследований // *Новая и новейшая история.* — 1987. — № 2. — С. 13—25.

Тихвинский С. Л. Новое политическое мышление и историки // *Новая и новейшая история.* — 1988. — № 2. — С. 11—15.

Токарев А. И. Научно-исследовательская работа на кафедрах истории КПСС вузов: задачи, перспективы // *Вопр. истории КПСС.* — 1987. — № 8. — С. 157—159.

Трибицов Ю. Подготовка истории в вузе // *Коммунист.* — 1989. — № 1. — С. 75—76.

Трифонов Ю. «Сопряжение истории с современностью...» : Из писем об истории (1973—1977 гг.) // *Вопр. лит.* — 1987. — № 7. — С. 170—185.

Туганова О. Установка на беспорочное падение для науки // *Лит. газ.* — 1987. — 11 марта.

Тютюкин С. В. Уважение к собственной истории : Октябрь. Перестройка. Мы // *Известия.* — 1987. — 3 мая.

Февральский (1988 г.) Пленум ЦК КПСС и задачи научных учреждений секции общественных наук : В секциях Президиума Академии наук СССР // *Вестн. АН СССР.* — 1988. — № 10. — С. 87—101.

Философия и историческая наука : «Материалы «круглого стола» // *Вопр. философии.* — 1988. — № 10. — С. 18—65.

Фурсов В. К., Анискин А. А., Борозняк А. И. Перестройка преподавания новой и новейшей истории в педагогических институтах: проблемы и поиски // *Новая и новейшая история.* — 1988. — № 1. — С. 170—176.

Хвостова К. В. Современные теоретические проблемы информационно-количественного подхода в исторической науке // *Новая и новейшая история.* — 1987. — № 6. — С. 44—54.

Хоменко В. Я. История воспитывает и учит // *Коммунист Украины.* — 1987. — № 10. — С. 26—34.

Хромов С. С. XXVII съезд КПСС и некоторые актуальные проблемы изучения отечественной истории // *История СССР.* — 1986. — № 6. — С. 3—20.

Челышев Е. Кто виноват в застое общественных наук? // *Коммунист.* — 1988. — № 14. — С. 61—64.

Через обновление — к новому качеству историко-партийной науки // *Вопр. истории КПСС.* — 1988. — № 7. — С. 3—19.

Чтения в Историко-архивном институте [Москва, 1987 г.: Выступления] / Ю. Афанасьев, А. Гуревич, Л. Баткин, Ю. Борисов, С. Аверинцев // *Наука и жизнь.* — 1987. — № 9. — С. 56—66.

Чубарьян А. О. Историческая наука, внешняя политика и перестройка // *Международ. жизнь.* — 1988. — № 10. — С. 44—47.

Чубарьян А. О. Пути дальнейшей перестройки работы Института всеобщей истории АН СССР // *Новая и новейшая история.* — 1988. — № 4. — С. 13—18.

Шаповал Ю. Историк и литератор: Оппоненты или партнеры? // *Правда Украины.* — 1988. — 11 дек.

Шаповал Ю. Чего нам болеться? : [О перестройке в отечественной ист. науке] // *Правда Украины.* — 1987. — 20 сент.

Шелухин В. В., Корнев В. В. «Ты станешь самой точной наукой...» : [О необходимости коренной перестройки исторической науки] // *Вопр. истории КПСС.* — 1989. — № 2. — С. 68—74.

Ыспуу С. Р., Лепик П. К. Об одном опыте перестройки школьного исторического образования // *Преподавание истории в шк.* — 1988. — № 4. — С. 70—76.

Эйдельман Н. Оптимизм исторического знания : [На вопросы кор. «Огонька» В. Глотова отвечает историк и писатель Н. Эйдельман] // *Огонек.* — 1988. — № 44. — С. 2—4; 28—31.

Юрчук В. Об историзме и правдивости // *Правда Украины.* — 1987. — 9 июня.

Юрчук В. І. Перебудова і переосмислення історичного досвіду Компартії України // *Укр. іст. журн.* — 1988. — № 7. — С. 9—18.

Юрчук В. ІІ. Перестройка и усиление взаимосвязи обществоведов : [Ответы на анкету ред. журн. «Вопросы истории КПСС»] // *Вопр. истории КПСС.* — 1987. — № 11. — С. 85—92.

Якубин В. К. Формування культу особи Сталіна та історико-партиїна наука // *Укр. іст. журн.* — 1989. — № 1. — С. 9—22.

Якупов Н. М. Ответственность историка // *Вопр. истории КПСС.* — 1988. — № 11. — С. 131—134.

Янин И. Возвращение к простым истинам : [Дискуссия о социализме: несколько вопросов на полях стенограмм] // *Международ. жизнь.* — 1989. — № 2. — С. 117—126.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ),
Є. Г. КУЗНЕЦОВА (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

С. М. Тимченко (Запоріжжя)

Читацька конференція «Українського історичного журналу» в Запорізькому держуніверситеті

20 березня 1989 р. в Запорізькому державному університеті відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу» з участю викладачів спеціальних історичних та суспільствознавчих кафедр, студентів. Відкрив конференцію проректор університету М. Д. Некоз.

З доповіддю про підсумки роботи редакції та перспективи оновлення журналу виступив головний редактор видання д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль, який поінформував присутніх про зрушення, що відбулися в роботі часопису в зв'язку з перебудовою громадського та культурного життя країни. На його думку, науковій періодиці належить поки що провідна роль у реалізації нових підходів до висвітлення історії, оскільки негайне створення фундаментальних праць принципово нового характеру — справа нереальна. Саме періодика як більш оперативна форма відіграє роль першопроходця у підготовці серйозних зрушень в історичному мисленні. Є всі підстави сподіватися на появу свіжих матеріалів в історичних виданнях, зокрема в «УІЖ». Справа в тому, що тепер його редколегія та редакція менше відчувають адміністративний тиск згори. Це посилює усвідомлення в усіх осіб, причетних до видання журналу, почуття відповідальності за справу, сприяло зростанню творчої ініціативи редколегії. В журналі відкрито ряд нових розділів та рубрик. З його сторінок зникли алілуйщина, суб'єктивізм, односторонність оцінок. Нині редакція отримує значно більше листів від своїх читачів. Одним з незаперечних підтверджень правильності взятого курсу є те, що кількість передплатників «УІЖ» за останній рік подвоїлася.

Водночас М. В. Коваль наголосив, що в процесі реалізації програми оновлення журналу трапляється ще немало перешкод. Продовжує даватися взнаки внутрішній цензор як у авторів, так і в редакторів. Мають місце рецидиви догматизму, знеособлення історичного процесу. Хоч автори й частіше ставлять гострі, проблемні питання, однак їм часто не вистачає фактичного матеріалу, концептуальної обґрунтованості. Це, зокрема, свідчить і про те, що архіви надто повільно розкривають свої фонди для дослідників. У цілому процес покаяння серед істориків затягується. Визнаючи свої помилки, вони все ще не знайшли шляхів до вироблення нового

історичного мислення. Не до кішечки подоланий кон'юнктурний підхід до вибору тем та побудови тих чи інших концепцій, не кажучи вже про те, що адресовані журналу статті, як і раніше, досить часто мають відверто компілятивний характер. Дуже рідко автори дають практичні рекомендації, висловлюють особисті спостереження, пропонують власні концепції. Як результат — журнал і досі не зміг порушити хоча б одне кардинальне питання, обговорення якого набуло б дискусійного характеру. Тим часом його керівництво гостро і справедливо критикують за відсутність полеміки на сторінках видання. Однак, сказав головний редактор «УІЖ», треба зважити й на те, що ми не дістаємо підтримки з боку наших кореспондентів. Найбільший голод відчувається на проблемні, методологічні статті.

Говорячи про плани редакції, М. В. Коваль повідомив, що в журналі відкрито нові розділи — «Історія в особах», «Маловідомі сторінки історії», «Портрети істориків минулого». Уже підготовлені до друку політичні портрети різних діячів, мемуари, зразки творчої спадщини видатних революціонерів. Незабаром почнуть виходити методичні поради з історії України радянського періоду на допомогу вчителям середніх шкіл.

Государственный науч. співроб. Ін-ту історії АН УРСР д-р іст. наук проф. П. П. Панченко у своєму змістовному виступі наголосив, що нині з'явилися сприятливі можливості для розвитку історичних досліджень. Перебудова вдихнула в історичну науку нові сили. Радянська історіографія ще не знала такої уваги до себе з боку народних мас. Відбулося розкриття тематики, по суті, знято тягар закритих тем. До Інституту історії надійшли замовлення від різних організацій на розробку великої кількості тем. Серед них лише найгостріших, таких, які чекають на невідкладне висвітлення, — 53. Відчувається також значний потяг до вивчення історії нашої країни з боку демократичних кіл Заходу. Все це відкриває небачені раніше перспективи для піднесення авторитету та посилення впливу історичних досліджень. П. П. Панченко зробив конкретні пропозиції щодо активізації роботи істориків.

Доц. кафедри історії СРСР і УРСР С. Р. Лях зазначив, що за його спостереженням, нині великою популярністю в

читачів користуються серіальні передруки творів класиків дореволюційної історіографії, зокрема, праця М. І. Костомарова «Мазепа», яка публікується в УІЖ». Він вважає також надзвичайно корисними публікації в журналі Київського літопису першої чверті XVII ст. та спогадів про події 30-х років нашого століття. Отже, підкреслив промовець, відгук у читача-фахівця викликають насамперед ті публікації, які точно й безпосередньо відбивають колорит епохи. Існує й чимало інших тем, висвітлення яких могло б принести «Українському історичному журналу» широку популярність і заслужену шану. Це — дослідження етапів розвитку української нації, відтворення біографій керівників КП(б)У, розкриття теми «Каганович на Україні», висвітлення махновщини як соціального явища, показ драматичних сторінок історії української радянської інтелігенції та ін. Звичайно, читачі чекають від свого журналу і продовження публікації творів М. І. Костомарова, М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького.

Сприятимуть престижеві журналу й дискусії. Зокрема, викладачі кафедри, сказав С. Р. Лях, готові взяти участь у всебічному обговоренні такої проблеми, як етапи розвитку української народності та нації. Тим більше, що на базі Запорізького університету в 1990 р. заплановано провести республіканську наукову конференцію «Суспільно-політичні і національні рухи на Україні». Крім того, напередодні завершення роботи над багатотомною працею з історії класів і соціальних груп доцільно було б обмінятися думками з проблеми «Понятійний апарат дослідження соціально-класової структури радянського суспільства».

Доц. кафедри історії КПРС В. І. Бакулін наголосив, що «УІЖ» повинен прагнути бути надійним партнером, строго

дотримуватися плану публікацій статей і повідомлень. Він запропонував для часопису такі актуальні теми з історії соціально-економічного розвитку країни в 20-ті роки, як наукова організація праці у промисловості в умовах непу і економічні погляди Л. Д. Троцького. Але, на жаль, ці пропозиції поки що не знайшли підтримки редакції.

Проф. кафедри історії СРСР і УРСР А. І. Карагодін, ділячись враженнями від розповіді головного редактора «УІЖ» про плани на майбутнє, висловив побоювання, що журнал, захопившись висвітленням «ближніх плям» в історії радянського часу, мало уваги приділятиме дореволюційному періоду. В журналі все ще надто часто вміщуються кон'юнктурні статті та майже позбавлені новизни календарні матеріали. Промовець запропонував провести на його сторінках дискусію з проблеми розвитку феодалізму.

Доц. кафедри англійської філології В. В. Мірошніченко порекомендував редакції перекладати й публікувати в журналі фрагменти монографій зарубіжних авторів, присвячених радянському періоду історії України. Ці книги є в ЦНБ АН УРСР і читаються з великим інтересом.

В обговоренні доповіді також взяла участь асистент кафедри історії КПРС В. С. Гвоздик, студенти історичного факультету Ф. Оганесян, С. Печерця, О. Лютий. Читачі «Українського історичного журналу» поставили питання про збільшення його обсягу, розширення продажу вроздріб через кіоски «Союздруку», висловили побажання різнобічно і об'єктивно висвітлювати історію Великої Вітчизняної війни, просили відводити місце в журналі для наукових праць студентів. На закінчення конференції М. В. Коваль відповів на численні запитання учасників конференції.

С. П. Колодезева (Київ)

Захист докторської дисертації В. І. Михайленком

24 лютого 1989 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доц., зав. кафедрою нової та новітньої історії Уральського державного університету В. І. Михайленком на тему «Історія італійського фашизму в національній історіографії».

Провідна організація (Московський державний університет), офіційні опоненти д-р іст. наук, проф., зав. кафедрою нової та новітньої історії Київського державного університету А. К. Мартиненко, д-р іст. наук, проф., провід. наук. співроб. Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР З. П. Яхимович, д-р іст. наук,

проф., зав. кафедрою нової та новітньої історії Пермського державного університету П. Ю. Рахшмир, д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту загальної історії АН СРСР Б. Р. Лопухов (через хворобу він був відсутній на засіданні, але його рецензію було зачитано) відзначили актуальність, ідейно-теоретичний та методологічний рівень дисертації.

В. І. Михайленко дослідив еволюцію, ідейно-політичну орієнтацію, організаційні, методологічні, концептуальні та джерелознавчі основи історіографічних інтерпретацій італійського фашизму. Значне місце в дисертації займає критика сучасних немарксистських концепцій історії фашизму в Італії.

Відгуки на дисертацію і автореферат надіслали вчені вузів та академічних інститутів Москви, Іванова, Кемерово, Куйбишева, Томська й Челябінська.

Спеціалізована рада ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. І. Михайленку вченого ступеня доктора історичних наук.

Теми дисертацій

21 березня 1989 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося чергове засідання бюро Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки. Вів його голова ради, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. На засіданні розглядалися рекомендації секції по розробці актуальних і недостатньо досліджених проблем історії СРСР та УРСР радянського періоду. Учасники засідання ознайомилися з пропозиціями Інституту історії щодо Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР.

На засіданні бюро Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки були схвалені теми докторських і кандидатських дисертацій:

Докторські дисертації

БАРАН В. К. (Луцьк) — Робітничий клас у соціалістичному самоврядуванні на сучасному етапі (на матеріалах Української РСР).

ВІВЧАРИК М. М. (Київ) — Проблеми інтернаціонального виховання сільського населення України (70—80-ті роки).

ГУПАН Н. М. (Ворошиловград) — Робітничий клас України: динаміка культурно-технічного рівня (друга половина 50-х—80-ті роки).

ДАНИЛЕНКО В. М. (Київ) — УРСР у науково-технічному співробітництві Радянського Союзу з європейськими країнами соціалізму (50—80-ті роки).

ДЗЮБА О. М. (Київ) — Культурно-просвітницькі зв'язки України з німецькими державами та Австрією (XVI—XVIII ст.).

ЗАІРОВ Ш. Ш. (Бухара) — Розвиток братерської дружби й інтернаціональної взаємодопомоги трудящих Української РСР та республік Середньої Азії (друга половина 50-х—80-ті роки).

ЗАРЕМБА С. З. (Київ) — Спільна боротьба народів Русі проти золотоординського іґа.

КАЛИНИЧЕНКО В. В. (Харків) — Селянське господарство Української РСР в період непу.

КІЧІЙ І. В. (Луцьк) — Революційні комітети в боротьбі за встановлення та зміцнення Радянської влади на Україні (1917—1921 рр.).

КУЧМЕНКО Є. М. (Київ) — Агропромислово інтеграція соціалістичних країн у 80-ті роки (за матеріалами радянсько-болгарських зв'язків).

ЛІУКАШ О. І. (Запоріжжя) — Радянсько-болгарське співробітництво у соціальній сфері (друга половина 40-х—90-ті роки).

ЛУХАНІНА Т. П. (Київ) — Радянсько-болгарське співробітництво в галузі народної освіти і участь у ній Української РСР (50—80-ті роки).

ЛЯХ С. Р. (Запоріжжя) — Соціальне обличчя сільськогосподарських робітників Української РСР (1921—1929 рр.).

МАРОЧКО В. І. (Київ) — Розвиток сільськогосподарської кооперації в УРСР (1921—1932 рр.).

МАТЬОВКА М. П. (Ужгород) — Співробітництво Югославії з країнами, що розвиваються (1970—1985 рр.).

МІЩЕНКО В. М. (Київ) — Розвиток індустріальної основи сільськогосподарського виробництва в Українській РСР (друга половина 50-х—80-ті роки).

НИКИФОРАК М. В. (Чернівці) — Проблеми розвитку вищої освіти в Українській РСР (друга половина 50-х—80-ті роки).

ПАВЛЕНКО В. В. (Київ) — Україна в радянсько-болгарських відносинах міжвоєнного періоду (20—30-ті роки).

ПАВЛЮЧЕНКО О. В. (Київ) — Суспільні зв'язки населення України з югослов'янами у другій половині XIX—на початку XX ст.

РАКОВСЬКИЙ Л. Є. (Чернігів) — Основні тенденції розвитку капіталістичної промисловості України (за матеріалами цукрової промисловості).

СТАНЧЕВ М. Г. (Харків) — Радянська історична болгаристика. 1917—1985 рр.

СТЕПАНКОВ В. С. (Кам'янець-Подільський) — Соціально-політична боротьба та визвольний рух на Правобережній Україні в другій половині XVII ст.

Кандидатські дисертації

АТАБАЄВА Л. К. (Кзил-Орда) — Братерське співробітництво трудящих України та Казахстану в соціалістичному будівництві у 20—30-ті роки.

БАЛИКІНА С. О. (Дніпропетровськ) — Солідарність трудящих Радянської України з національно-визвольним рухом народів Сходу в 20-ті роки.

БАХОВ Г. П. (Харків) — Участь румунської молоді в народно-демократичній революції 1944—1947 рр.

БЕЗСАЛОВА Т. В. (Київ) — Розвиток вузівської науки (80-ті роки. На матеріалах технічних вузів Української РСР).

БОСАК О. І. (Львів) — Ідейно-політичний крах австрійської соціал-демократії, 1890—1914 рр. (На матеріалах української та польської соціал-демократичних партій).

БРЕХУНЕНКО В. А. (Дніпропетровськ) — Джерела з історії зв'язків запорізького і донського козацтва в першій половині XVII ст.

ВАВРЕНЮК Р. С. (Кіровоград) — Суспільно-політичні погляди декабриста О. П. Юшневського.

ВОЛОСНИК Ю. П. (Харків) — Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики.

ГОРОШОЧЕК В. Я. (Харків) — Діяльність Наркомату праці УРСР.

ЕМЕЦЬ М. Ф. (Харків) — Співробітництво суспільних організацій НДР і Української РСР по розвитку і зміцненню інтернаціональних зв'язків в 70—80-ті роки.

ЗАБОЛОЦЬКИЙ В. П. (Авдіївка Донецької обл.) — В. В. Берві-Флеровський у російському визвольному русі.

КРАВЧУК О. А. (Київ) — Підготовка кадрів для аграрного виробництва в системі середньої спеціальної освіти Української РСР (70—80-ті роки).

КРУК А. І. (Чернігів) — Соціальний портрет робітників України (20—30-ті роки).

ЛИСЕНКО О. В. (Київ) — «Просвіти» в суспільно-політичному і культурному житті України.

МАГДАЛИНА Г. С. (Дніпропетровськ) — Ф. Нансен та його роль в організації інтернаціональної допомоги Радянській Росії в 20-ті роки.

МАЗУР В. М. (Вінниця) — Соціально-політичне обличчя робітників легкої та харчової промисловості України в період непу.

МИРОШНИЧЕНКО М. І. (Київ) — Підготовка й виховання наукових та науково-педагогічних кадрів на Україні в 70-ті роки.

ПИВОВАР С. Ф. (Київ) — Винахідництво та раціоналізаторство в промисловості Української РСР у 80-ті роки.

ПИЛЯВЕЦЬ Ю. Г. (Вінниця) — Соціальна активність сільських трудівників України в роки відбудови народного господарства. 1943—1950 рр.

ПИРИГ П. В. (Чернігів) — Чернігівщина у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.

ПОПОВИЧ С. І. (Київ) — Історико-краєзнавча діяльність в УРСР у 60—80-ті роки (на матеріалах діяльності туристських організацій республіки).

ПОТРАШКОВ С. В. (Донецьк) — Англо-американська політика по відношенню до Болгарії (1944—1945 рр.).

СТЕЛЬМАШОВА А. І. (Київ) — Діяльність краєзнавчих товариств на Україні наприкінці XIX—на початку XX ст.

ФЕДОРЧАК В. М. (Кам'янець-Подільський) — Соціально-політичні аспекти сільськогосподарської податкової політики в УРСР в 20-ті роки.

ФІНІКОВА Н. О. (Київ) — Роль профспілкових організацій Української РСР у розвитку масового туризму (60—80-ті роки).

ХВАЛИНА Ю. В. (Київ) — Дореволюційний Київ у радянській історико-краєзнавчій літературі.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

Кураc И. Ф. Перестройка и актуальные проблемы изучения исторического опыта Компартии Украины 3

Гусев В. И. Парламентская тактика большевиков 18

ИНТЕРВЬЮ

Вопросы взаимосвязи художественных исторических произведений с научной литературой 31

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

Солдатенко В. Ф. К оценке организаций «украинских большевиков» (окончание) 49

100-летие провозглашения 1 Мая ежегодным праздником солидарности международного пролетариата

Горякина В. С. (Симферополь). Первомайские праздники на Украине (1895—1904 гг.) 57

Тычина А. К. (Измаил). К становлению социально-политического механизма управления производством (1920—1925 гг.) 62

В ПОМОЩЬ ПРЕЮДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Гриценко А. П. Коренные проблемы истории Великого Октября и борьбы против интервентов и внутренней контрреволюции на Украине в годы гражданской войны (1917—1920 гг.) 73

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Хмель И. С. Политическая деятельность В. К. Винниченко 82

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

Таран Л. В. И. В. Лучицкий — исследователь истории французской буржуазной революции (К 200-летию революции) 92

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Голод на Украине (1931—1933 гг.) 99

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста 112

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Подов В. И. (Лисичанск). К истории открытия каменного угля в Донбассе 124

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Гломозда К. Е. Российская армия времен Полтавской битвы (К 280-летию битвы) 128

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (продолжение) 134

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Романцов В. Е., Шульга И. В., Евсейчик И. Ф. История КПСС. Курс лекций 144

Гаврилюк А. Е., Плисюк В. П. (Львов). О. И. Семкив. Преодоление различий между городом и деревней: опыт и проблемы партийного руководства (1965—1988 гг.) 146

Гайдуков Л. Ф. А. А. Спирии. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров 149

Патлажан Ю. И. (Ивано-Франковск). В. Мельниченко. Расстреляна в Одессе 151

Перестройка и историческая наука. Библиографический указатель (окончание) . 152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Тимченко С. М. (Запорожье). Читательская конференция «Українського історичного журналу» в Запорожском госуниверситете 156

Колодезева С. П. Защита докторской диссертации В. И. Михайленко . 157

Темы диссертаций 158